

YU ISSN 0507-4428

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XXI

ВРАЊЕ, 1988. год.

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

Књ. XXI

ВРАЊЕ, 1988. год.

BULLETIN
DU MUSSE DE VRANJE
TOME XXI

Власник и издавач
Propriétaire et édituer
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ВРАЊЕ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
Redige par le Comité de redaction

Др Момчило Златановић
Др Србољуб Стаменковић
Славица Степаненко
Олгица Паламаревих и
Миодраг Митровић

Одговорни уредник
Rédacteur

Миодраг Митровић

САДРЖАЈ — TABBELE DES MATERES

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Страна — Page

Др Богумил Храбак	
Идеје о федеративној Југославији у првом светском рату — — — — —	7
Les idées concernant la Jugoslavie fédérative au cours de la Première guerre mondiale — — — — —	152

Др Момчило Златановић	
Топонимија насеља у средњем сливу Пчиње — — — — —	155
Топонимия поселков в среднем слиани в Пчини — — — — —	167

Др Драган Трифуновић	
Звездано небо од Враћа до Београда — — — — —	179
La voute celeste de Vranje a Belgrade — — — — —	183

П Р И Л О З И

Борислав Андрејевић	
Из историје Манастира Прохора Пчињског — — — — —	185
Le manastere Prohor Pčinjski — apercu historique — — — — —	194

Мр Милица Бодрожић	
Илегална активност радничке класе у окупираним градовима Србије —	197
Legal activity of working class in the towns of Serbia — — — — —	217

Миодраг Митровић	
Писмо Евдокије Јовановић из скопског затвора — — — — —	219
Lettre D'Ecdokija Jovanović envoyée 27 avril 1942 de la prison de Skoplje	223

Др Момчило Златановић	
Веровања о змији на југу Србије — — — — —	225
Верования о змее на юге Србии — — — — —	234

Сунчица Стојановић	
Индивидуално-психолошка анализа Станковићеве Софке — — — — —	235
L'analyse pychologique individuelle de Sofka de Stanković — — — — —	243

Др Србољуб Б. Стаменковић

Дневне миграције становништва у врањском крају као чинилац трансформације руралне средине — — — — —	245
Les migrations journalières dans la region de Vranje en tant que facteur de la transformation du milieu rural — — — — —	251

К Р И Т И К Е И П Р И К А З И

Радоје М. Стојановић

Часописи јужне Србије на раскрсници XIX и XX столећа — — — — —	253
--	-----

Милица Бодрожих

Зборник историјског музеја Србије — — — — —	257
---	-----

Миљина Ивановић

Чаролија нити — — — — —	259
-------------------------	-----

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

БОГУМИЛ ХРАВАК

ИДЕЈЕ О ФЕДЕРАТИВНОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Ове јесени, кад славимо 70-годишњицу настанка прве југословенске државе, и то у време кад су питања уставног уређења на дневном реду, треба се сетити како су се третирали питања о устројству заједничке југословенске државе током првог светског рата, тј. у време кад је та држава Срба, Хрвата и Словенаца и настајала. Одмах треба рећи да је идеја о држави Југословена па и федеративно уређена старија и да се јавља у другој половини XIX века.

На схватања о сложеној југословенској држави 1914—1918. утицали су место и време али и интереси и навикнуто држање појединих класних слојева. Југословени у земљама које су биле федеративно уређене (САД, Швајцарска) или уопште сложеније структуре (Велика Британија) изражавали су се у прилог федеративног уређења. У време повољне ситуације на ратиштима, у тренуцима оптимизма, у редовима неекспонираних друштвених слојева ако су рачунали на победу сила Антанте и САД такође су се јављале замисли о сложеној уређеној заједници (федерација, конфедерација децентрализација са аутономијама). Код буржоаских представника Србије без обзира на политичку странку, доминирао је унитаризам па и централизам, да такав режим поменута класа може искористити за остваривање својих позиција у проширеној земљи. Код припадника буржоазije из југословенских земаља Двојне монархије јаке су биле концепције о дуалној држави, где би се ранији делови Хабзбуршке краљевине-царевине окупили око Загреба; кад се од пролећа 1917. видело да ће се такво уређење тешко постићи, а пред опасношћу од федерализације Аустро-Угарске, ти политичари су прихватили српску монархију уз обећање о широкој децентрализацији са елементима аутономије, што би они гледали да претворе у стварну федерацију. Главни носиоци идеје федеративне Југославије били су

ситна буржоазија града и радништво као и најмлађа генерација омладине у југословенским земљама Подунавске монархије.

Југословенских федералиста било је нових (после фебруарске револуције и старијих, из почетка и првих година рата. Они из 1914—16. били су федералисти из уверења а они каснији због необично снажног утицаја у питању федерализма буржоаске револуције у Русији као и федералисти од интереса. И питање укључења Бугара у федерацију-конфедерацију постављало се због политичке геометрије, осим у САД и код социјалдемократа код којих је и пре 1914. била јако актуелна концепција о балканској федерацији. Од могућих рачуна и шанси зависили су и облици предлагани за југословенску федерацију. Најчешће се иступало са „племенском“ федерацијом, где је долазило до изражаја класично буржоаско „правило“ да свака нација треба да је сакупљена у својој националној целини. Мање су предлагане историјско-географске области; саопштене су комбинације са „центристичком“ федерацијом или „федерацијом“ мањих привредно-географских целина (налик на департмане). Црногорски двор нуткао је федерацију по немачком систему, да се сачувају династије. У договарању, пре свега за време крфске и женевске конференције, учествовали су грађански представници Срба, Хрвата и Словенаца а игнорисани су Црна Гора, Македонци и Муслимани. Ови последњи задовољавали су се аутономијом у оквиру Аустро-Угарске, мање окупљањем у „малој“ аустроугарској Југославији око Загреба, док су само ретки у српским редовима били задовољни унитаризмом.

Питања која се рашчлањују су због великог значаја додиривана и у току протеклих 70 година, те је релативно мало архивских извора који већ нису коришћени. Код страних извора, нарочито италијанских, стање је друкчије. Поред хартија Ј. М. Јовановића приметнији су у обради списи супиловца Де Ђулија, а од мемоарске литературе радови Б. Вошњака, квалификованог учесника збивања. Листови страни па и неки домаћи такође пружају новине. Није било простора за шире коментарисање навода из литературе, него је ова коришћена само због фактографских разлога.

Простор није дозвољавао да се саопште сва поглавља рукописа. Обухваћени су овде српска страна и Југословенски одбор (са Супилом) те стање у САД и у Швајцарској. Остали су по страни: Русија (са Сибиром 1918—19), социјалдемократи већ са идејом о балканској федерацији (са ревидираним верзијама 1915—18), проблем Македоније као аутономне јединице, питање укључивања Бугара у федерацију-конфедерацију, ставови Савезника и пре свега врло занимљива проблематика у југословенским земљама Аустро-Угарске. Покушаји црногорског двора да искористе федералистичке концепције за своје одржање као и држање Црногорског одбора за народно уједињење већ су из рукописа објављени.*

* Црна Гора и иницијативе за федералистичко уједињење са Србијом и осталим југословенским земљама (1914—1918), Стварање југословенске државе 1918., Београд 1983, 393—407.

I. Федералистичка идеја међу Југословенима у Америци 1914—1918.
— под утицајем услова живота у новој средини и као идеја пра-
тиља њиховог републиканизма

Федерализам као кључ за решавање југословенског проблема и питања уређења будуће заједничке државе нигде није стекао тако масовну подршку као у САД. Тај федерализам почео се јавно исказивати тек пошто се исељенички свет из југословенских покрајина Аустро-угарске начелно преломио за стварање једне југословенске државе. Тај психолошко-политички прелом није био ни лак нити се јавио одједном. Он траје током целог првог светског рата. Но, пре него што би се ушло у то питање, треба саопштити основне податке о броју и егзистенцији јужнословенског живља у САД.

Број Јужних Словена у САД очи избијања I светског рата тешко је прецизније установити, јер не постоје ни аустроугарске, ни америчке ни српске и црногорске статистике о томе. Због тога се морамо задовољити мање или више реалним проценама. Према подацима до којих је 1916—1917. године дошао, вероватно у САД, Перо Слијепчевић, у САД 1910. године било Јужних Словена (са Бугарима) око 367.000, и то:¹

Словенаца	183.431	— од тога рођено изван САД:	123.631
Хрвата (из бановинске Хрватске)	93.036	—	74.036
Далматинаца	5.505	—	4.344
Срба	26.752	—	23.403
Црногораца	3.961	—	3.886
Бугара	19.380	—	18.341
Словена неодређених	35.195	—	21.012

Љубомир Косиер је навео цифру од 280.205 уселих Словенаца и Хрвата за период од 1. јула 1899. до 1. јула 1909. године. Они су на следећи начин били распоређени по савезним државама: Пенсилванија — 114.305, Илиноис — 34.590, Охајо — 28.313, Њујорк — 31.377, Мисоури — 8.718, Минезоту — 9.086, Мичиген — 7.664, Висконсин — 7.140, Колорадо — 5.370, Вест Виржини — 5.064, Калифорнија — 2.851, Њу Џерси — 2.884, Индијана — 2.865, Вашингтон — 2.905, Монтана — 2.084, Канзас — 2.330, Утах — 1.208, у осталим државама — 11.551. Словенци су гравитирали у највећој мери у Охајо, где су у Кливленду имали најбројнију насеобину на америч-

1. P. Slijepčević, *Srbi u Americi. Beleške o njihovom stanju, radu i nacionalnoj vrednosti*, Zeneva 1917 (литографисано) 5. — Биће да је однос броја Словенаца и Хрвата био лоше постављен и да би требало да буде обрнуто. Бројне вредности су у целини биле веће, што излази и на основу оног што Слијепчевић пише, јер за 1917. наводи 80.000 Срба (Исто, 51—18). — О броју населиника вид. и: В. Hrabak, *Srbi iseljenici u SAD do prvog svetskog rata, Istraživanja* (Novi Sad) IX (1980) 131—5 (ту су и процене америчких историчара E. Green Balch i G. G. Govorchina).

ком континенту. Њихово насељавање у тој вароши почело је још 1888. године, и то из Св. Крижа и Жална, уз Хрвате из Жумберка и Сиња. У Кливленду је 1912. године живело око 25.000 Словенаца. Хрвати су у првој деценији своје емиграције у САД са 50% одлазили у Пенсилванију, а затим у Илиноис, Охајо и Њујорк. Срба је у већим групама било у Питсбургу (Па), Чишолиу (Мин.), Милвуки Гери (Инд.), Чикагу (Ил.), Сан Франциску (Кал.), Џаксону (Кал.), Синсинати (О.), Барбертону (О.), Детроиту (Мич.), Индиана Карбор, Колумбусу (О.), Фресну (Кал.) итд. Где се помињу Срби било је и Хрвата, који су у обе Америке уопште увек живели у истим насељима.²

Чланови лондонског Југословенског одбора и представници Југословенске уједињене омладине у емиграцији држали су да је у Северној Америци тада живело око 500.000 Хрвата, 200.000 Словенаца и 100.000 Срба, а да је у Јужној Америци свих скупа било око 100.000³.

Досељени Југословени били су највише земљорадници, који су дошли у Америку да би нашли зараде. Ту су их употребљавали у рудницима и као неквалификоване раднике по фабрикама. Њихово васпитање је било ниско и добрим делом су били неписмени. Интелигенције је било врло мало, али је ипак у њој било „шкарта“ у културном и моралном погледу. Национално-политички менталитет Југословена у САД пре 1914. године био је локалистички усмерен а читав поглед на свет узак.⁴ Уз раднике су се одмах нашли и паразитски елементи интелигенције који су живели за њихов рачун.⁵

Емиграција Југословена у САД имала је привремени карактер, тј. људи су одлазили преко океана да нађу посла и шаљу новац својима у домовину и да се, пошто нешто новца уштеде, врате на домаће огњиште. У Америци је остајао мањи део исељеника, обично

2 Љ. Косиер, *Срби, Хрвати и Словенци у Америци*, Београд 1926, 36 и 41—2. — Вид. и Ф. Потоцњак, *Из емиграције III, Zagreb 1927, 29; IV (1920), 56—7.* — Средином 20-их година, према Косиеру, било је у САД 750.000—800.000 Југословена, и то 500.000 Хрвата, 200.000 Словенаца и око 100.000 Срба (Исто, 67). Косиер је у Словенце убројао и Немце из словеначких крајева а међу Хрвате представнике националних мањина из Хрватске (Исто, 68). — Било је на пример Личана који уопште нису правили разлику између Хрвата и Срба (А. Тресић—Рајић, *Преко Atlantika do Pacifika, Zagreb 1907, 95, 108.*

3 Лј. Леотић, *О југословенском одбору у Londonu*. Загреб 1961, 81. — Франко Поточњак је држао да Југословена у САД има 7—800.000, али је у извештају руском министру иностраних дела С. Д. Сазонову 8. јуна 1916. подвучио тај број „са сврхом да појача ефекат чикашке резолуције“ (Ф. Потоцњак, н. д., III, 28; IV, 55). Касније (1926) се Поточњак исправио (највише до 700.000 — н. д., IV, 55—6).

4 Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), фонд 80 (хартије Ј, М. Јовановића), група „Разна акта Југословенског одбора, Трумбићеви извештаји српској влади о југословенским насеобинама у Северној и Јужној Америци. — О духу покрајинске припадности по већим насеобинама: В. Нrabak, *Srbi iseljenici*, 148—50.

5 Ф. Потоцњак, н. д., III, 27—8. О паразитским и експлоататорским елементима међу насељеницима вид.: В. Нrabak, *Srbi iseljenici*, 144—48.

оних који су с породицом пошли из старог краја. Југословени у САД пред I светски рат нису били „од свога стабла одсјечена грана“. Њихова стална веза са завичајем имала је позитивних али и негативних последица, нарочито у национално-политичком погледу.⁶

За разлику од југословенске емиграције у Јужној Америци, Југословени у САД су били у национално-политичком и класно-политичком погледу поцепани и неједнодушни у гледању на политичку будућност. Неке интимније сарадње између Хрвата, Срба и Словенаца није било као ни неке југословенске идеологије која би их упућивала да се боре да у будућности живе у заједничкој независној држави. Штавише, и у оквиру својих националних групација Југословени су били политички јако подељени. Томе је знатно доприносила конфесионална подвојеност и партијска опредељеност. Главна економска организација Хрвата била је Народна хрватска заједница (Кливленд) а главна политичка организација Хрватски савет, основан 1912. године у Канзас Ситију на програму „за слободу Хрватске“.⁷

Иако је међу Хрватима у САД и пре избијања првог светског рата вођена отворена борба против Аустро-Угарске, као националног непријатеља, та борба била је парцијална, јер су многи хрватски прваци били не само „добри Хрвати“ него уједно и „аустријски“. Такве вође налазиле су се и на челу Народне хрватске заједнице и у руководством појединих потпорних и просветних друштава. Они су одржавали и листове, који су често били само бизнис њихових шифкарташница и банкарских послова. Управо преко новина, издаваних делимично радничким новцем, и својим економским положајем, мајстори „банкири“ имали су такав углед и утицај међу хрватским исељеницима какав нико није имао међу Хрватима у домовини. Говорило се, на пример, да би Хрвати САД свакако изабрали за краља банкара Зотија (Frnacesko Zotti) пре банкрота његове фирме, да је требало да бирају краља. Кад је на X конвенцији Заједнице 1912. године створен Хрватски савез, који је окупио борбенију интелигенцију и све свесније елементе, почела је да слаби „мистериозна моћ“ народних „апостола“, јер су свесни радници прихватили нови национално-политички правац. Управу Савеза држали су дон Нико Гршковић, др Анте Бјанкини, Иво Крешић, Јосип Марохнић, Коста Унковић и други. Од Хрвата из Северне Америке у добровољце су током првог светског рата одлазили искључиво чланови Хрватског савета.⁸

Јавне полемике међу Србима у САД до „I светског рата Перо Слијепчевић је окарактерисао у четири главне фазе. У вези с тим

6 F. Potočnjak, н. д., III, 29 и 32; IV, 59. — О општим приликама Југословена у САД, вид.: I. Čizmić, *Jugoslavenski iseljenički pokret u SAD a stvaranje jugoslavenske države 1918*, Zagreb 1974.

7 Љ. Косиер, н. д., 60, 62, 68—9. — Поточњак (III, 30) наводи да је Заједница до 1915. исплатила за осигурање у случају болести и смрти око 15 милиона круна.

8. S. Dojčić, *U spomen svojim suborcima: Principu, Čabrinoviću i Grabežu*, Ludbreg, 1919, 13—4.

он је писао „Прво, за време стварања првих српских друштава у Калифорнији и Пенсилванији, борбе за српски национализам, против неосвештених елемената, особито Хрвата. Затим, како се српска друштва шире, настају многе локалне борбе, које носе провинцијални карактер: како у многим колонијама, особито на западу, пристижу једним за други Бокелји, Црногорци и Херцеговци, те се међу њима развијају борбе за превласт у локалним друштвима. Ове борбе кулминирају у стварању (1905.) и слому једног посебног Црногорског Савеза. Затим долази трећа фаза: Анексија потресе духове и провинцијалне трзавице замукоше пред новом преком потребом ширих уједињења. Мисао о сливању радничких савеза у једно, даје међутим места за нове полемике између дотадашњих савезних центара: између Чикага и Питсбурга најпре, па онда између Питсбурга и Њујорка. Ово већ није провинцијализам, него борба за престиж, или сепаратизам. Затим, као четврта фаза долази раздор у самом новом савезу Слози. Ова интерна борба у најјачем Српском савезу произашла је из саме еволуције савезне. Господин Пупин, човек практичан и богат, а својим положајем узвишен над радничком масом, сматра „Слогу“ једним својим националним делом, па хоће да од ње направи једну солидну економску установу, чији опстанак не сме доћи у питање ради којекаквих интрига у управи, као што је било са Србобраном, кога он уноси у Слогу, као њен стални председник, један аутократски режим, тражећи да други слушају. И тако он долази у сукоб с другим члановима овога одбора, који траже парламентарност.“ Опозицију Пупину чинили су баш они људи који су 1909. године први позвали Пупина на чело њујоршке „Слоге“. Њиховим утицајем, доцент њујоршког универзитета Паја Радосављевић био је изабран, на скупштини у Гери 1914. године, за председника у савезу „Србобран“ (Питсбург). Тако је Пупин добио јаког ривала, бар у другом савезу.?

Треба поменути и српске националне организације, од којих су неке биле од великог значаја управо за време првог светског рата. Месеца августа 1907. основан је у Сан Франциску „Српски народни фонд“. У то време покрет још није могао да продре на исток САД, јер су се тамо, кроз дуге и тешке кризе, радничке организације тек збијале у један јак савез. Фонд је с неколико хиљада долара помагао национални рад у Србији и старој Србији, у Сарајеву, Загребу и Дубровнику (српска народна одбрана, школе, листови, просветна друштва). Фонд је издавао у Сан Франциску свој лист *Српски Гласник*. За време првог балканског рата образована је у Гери, центру опозиције у савезу „Српска народна одбрана“, са национално-револуционарним програмом, слично београдској Народној одбрани. Практично, она је прикупљала ратну помоћ, као што је и фонд за време рата помагао ратну сиротињу. У исто време, при српском конзулату и савезној канцеларији у Њујорку формиран је „Српски цр-

9. P. Slijepčević, п. д., 36—7, 79. — „Српско-православни савез Србобран“ образован је 1901. у Мек. Киспорту код Питсбурга, док је „Слога“ касније основана, после скупштине у Кливленду 1909. године (Исто, 33).

вени крст“, који је послао око 60.000 долара ратне помоћи. Уместо те организације основана је почетком светског рата нова „Српска народна одбрана“ на челу с Пупином.¹⁰

Срби у САД су ипак недовољно били укључени у националне добротворне организације (где их је било учлањено свега 20.000), које су сачињавале окосницу јавног живота Срба у САД. Од седам српских листова 1914. године ниједан није радио за Аустро-Угарску. Српска народна одбрана бројала је 263 помоћна друштва, која су спроводила директиве Централног одбора. Кад је избио први балкански рат, посланицом коју је објавио *Српски дневник*, почео је покрет за сеобу српских надничара из Америке на земље ага и бегова у Македонији. У току 1913., 1914. и 1915. године штампано је у српским листовима САД око стотину чланака с апелом за сеобу. Ову кампању М. Јевтић је образложио на следећи начин: „Наши новинари пазили су будним оком на све већу радничку борбу у Америци, да нашем радништву предоче тешку судбину која их чека овде у аргатији.“ По мишљењу поменутог публицисте „диван покрет за сеобу у стари крај“ се „живо изразио у силном броју наших добровољаца“. Све то што је рађено међу америчким Србима чињено је не само без новчане помоћи од српске Владе, већ и без икаквих упутстава с те стране.“¹¹

Слично хрватској „Заједници“ и Слози“ и „Србобрану“ код Срба и Словенци су у Чикагу имали економске организације, иза којих су, као иза синдиката код организованих радника, стајала политичка и културно-просветна друштва. Сва она имала су и посебну функцију да Југословене у САД „очувају од уплива и експлоатације аустро-угарских конзулата и њихових агената и шпијуна“.¹²

Пету фазу борби међу Србима (а то важи и за остале Југословене) у САД П. Слијепчевић је означио као „сукоб између националиста и социјалиста“; та се фаза временски делимично поклапала са фазом међусобица у врховима организација, јер је раздор трајао и по избијању првог светског рата, али је било очигледно да ће нова фаза надживети ранију.¹³

Милан Јевтић, који је неко време по доласку у Америку био близак тамошњим југословенским социјалистима, добро је уочио истовремено деловање националистичких и социјалистичких идеја међу Србима и осталим Југословенима и проблеме који настају узајамним деловањем ових различито усмерених идеологија. Јевтић је супротставио једну идеологију другој, говорио о преовлађивању социјалистичких идеја код Хрвата и Словенаца и о опасности да и код америчких Срба социјалистичке идеје не узму маха на рачун наци-

10. P. Slijepčević, н. д., 51—2. — Вид. и: Српско исељеништво у Америци, Њујорк 1916, 1—48 (извод у Српским новинама 20. X 1916, 2—3).

11 М. Јевтић, За част америчког Српства, прештампано из „Српског дневника“, New York 1918, 5 и 8—9.

12 F. Potočnjak, н. д., III, 30; IV, 57.

13 P. Slijepčević, н. д., 37.

оналних.¹⁴ Поменути два аспекта ослободилачке акције није супротстављао само Јевтић него и већина осталих, јер су се међу „националним“ борцима налазили многи које би победа социјалистичких идеја социјално лишила друштвено-привилегованог положаја, а међу југословенским социјалистима било је доста похрваћених и пословених Немаца и банкротираних Јевреја из југословенских земаља којима је једна југословенска национално-ослободилачка борба била страна. Раздвајање и супротстављање националног (југословенског) и социјално (социјалистичког) момента представљало је први разлог да се и национално-ослободилачка па и социјалистичка акција међу Југословенима САД није могла како треба развити.

Јевтић је сматрао да „југословенској пропаганди у Америци не смета ни аустријанштина, ни наши шовинизми, радикализми и сепаратизми“ — као што је то говорио М. Марјановић — већ „јунионизми, социјализми и индустријализми!“ Јевтић је до овог закључка дошао због тога што су последње борбе у савезу „Слози“ биле „доказ за једну врло озбиљну чињеницу — да наше надничарство у Америци почиње већ клецати под теретом свог тешког друштвеног положаја. У његовој свести већ се почиње одсјајивати чињеница да је оно избачено из једног привредног строја, старог строја, који му је зајемчавао привредну независност, збачен у други привредни строј, који га лишава привредне независности и, у исто време, и сталности и безбедности“. Југословенско радништво у САД се, дакле, налазило „у опасности“ да пође путем класне борбе („путем којим, на пример, и у Србији иде надничарство!“) Јевтић је поменути „опасност“ тумачио економско-социјалним положајем југословенског радништва у Америци и социјалним пореклом усељеника. Имигранти су представљали сељаштво које је остало без земље (због оскудице и неплодности земљишта, због пренасељености и остатака феудалних односа) а у Америци су сачињавали „најистуренији део индустријског надничарства“ — такозвану „индустријску резервну војску“. Тим сиромашним сељацима из југословенских земаља већ од 1908. године говорили су агитатори да ће концентрацију добара у руке малог броја власника и одузимање средстава за независни живот уклонити једино социјална револуција. Док су америчке власти држале своје радништво помоћу радничких вођа, тј. ренегата, Јевтић је критиковао југословенски покрет у САД што на чело југословенских радничких организација поставља свештенике и што има људи који и не схватају да сељаци усељеници постају класно свесни радници него настављају да „читаве славопојке — нашем сељаку“. Отпор агитацији код Срба усељеника представљало је једино „истицање могућности да се до земље дође револуционарним путем,

14 М. Јевтић, н. д., 17—8. — Ипак, било је социјалиста Хрвата националне оријентације већ првих година столећа (Т्रेसић—Павић, н. д., *passim*); у Сент Луису било је чак и анархиста који су се припремали за акцију ослобођења домовине (Исто, 84—5). — Због те спреге националиста и социјалиста, и добровољци из САД борили су се и за социјално ослобођење (S. Дојчић, н. д., 10).

решавањем аграрног питања, земљом бесплатно“. „Пун утицај те пропаганде, писао је Јевтић, треба тражити код словеначког и хрватског усељеништва. Ту се он огледа и у позитивном и у негативном облику. Прво у стварној снази социјалистичког покрета међу хрватским и словеначким усељеницима. Друго, у млаком одзиву хрватског и словеначког усељеништва према нашем опћем југословенском националистичком покрету. Оно закерање: те хоћемо федерацију, те тражимо републику, те нећемо под Србију већ уз Србију није ништа друго до парење старог правашког схватања и социјалистичке/ критике нашег југословенског национализма.“¹⁵

Јевтић је, на сличан начин, правилно, објаснио и држање Народне хрватске заједнице. Он је писао: „Што се Хрватска Народна Заједница данас онако држи — нећемо да вређамо — није разлог снага аустријанштине међу Хрватима, већ утицај Југословенског Социјалистичког Савеза. Огромна већина чланства Хрватске Народне заједнице у ствари је против Аустрије. Хрватске вође југословенског покрета у Америци, свесни да нису у стању да воде борбу против социјалиста, већ да су „наоружани“ само за борбу против аустријанштине намерно и истичу ово друго као главну опасност. Иначе би, као свако старо оружје, изгубили своју цену. У томе иду тако далеко да се бацају љагом на хрватско радништво, оптужујући га за аустријанштину док оно у ствари подлеже или нагону сталешком — које се запажа већ десетак година код нашег усељеништва — или свесној пропаганди хрватских социјалиста, који су на прошлој конвенцији Хрватске Народне Заједнице били тако јаки да су бирали и председника конвенцији“. Снагу социјалиста Јевтић није потцењивао ни у „Слози“, наводећи: „Њихова је снага исто тако моћна као снага свих наших националистичких гесла до сада. Колика је снага тих нових гесла сведочи и то, што је на потоњој конвенцији Савеза Слоге, након толиких борби против Илије Шушњара, на основу тих гесла, у управу Савеза Слоге изабран г. Јоса Рајновић, члан америчке социјалистичке странке и сада десна рука г. потпуковника М. Прибићевића у његовој борби да из Савеза Слоге укљони Проф. Пупина!“¹⁶

Свој напис Јевтић је писао у јесен 1917. године, али се оно што је писао о одмеравању националистичке и социјалистичке идеје односило и на почетак првог светског рата. Њихова су решења јасна и једноставна: раздвојити борбу радника од борбе сељака, и радикалним аграрном реформом вратити исељеника сељака на земљу, и то, ако не другде, а оно у Македонију. Да би се то извело, било је потребно преузети део револуционарног програма који се односи на аграрно питање, те усељенику обећати земљу потпуно бесплатно. Такав би се сељак после могао употребити и против класно свесног радничког покрета. Потенцирањем опасности од победе социјалистичке идеје, требало је подвести под власт стварно великосрпски оријен-

15 М. Јевтић, н. д., 11—12.

16 М. Јевтић, н. д., 19.

тисаних грађанских снага све опозиционе грађанске елементе, па и међу редовима Хрвата и Словенаца.¹⁷

Према наводима М. Јевтића све српске организације без једног изузетка или оградe стајале су „подтпуно на југословенском становишту“ и „узимале су свесрдно учешћа у југословенском покрету“. „Чак и онда, додао је Јевтић, када су се, изазване непосредним нападима на Српство од стране плаћене хрватске штампе, морале упуштати у полемику, српске новине стално, из дана у дан, враћале су се /на једну једину исповест: уједињење Срба, Хрвата и Словенаца једина је вера наша“. Водећи рачуна о томе да су Срби и остали Југословени у САД радници које занима и практична страна борбе за ослобођење, тј. шта их у ослобођеној домовини очекује поред националне и политичке слободе, српске новине, према мишљењу М. Јевтића, „боље и успешније него икоје друге наше новине, схватиле су и разрадиле ту страну, економско-социјалну, наше борбе“.¹⁸

Перо Слијепчевић, међутим, нашао је (1916) „да југословенско одушевљење није довољно раширено међу Србима у Америци“. Томе су били узрок „слаба искуства и слаб рад одозго, а не првобитно расположење самих њих“. Слијепчевић је чак био мишљења и да су Срби амерички радници у оном прелазу од српске идеологије југословенској, показивали више гipкости и мање ексклузивизма него многи школовани слојеви у Европи. У једној сасвим туђој средини, нарочито Срби и Хрвати су осетили колико су једни другима блиски. Због тога се и десило да су Срби на истоку САД готово све до првог светског рата живели у хрватским организацијама, где их је било на хиљаде још 1917. године. Из ових организација су најпре излазили Срби из Хрватске и то зато што им поменуте организације нису признавале српску народност. До почетка првог светског рата посебно је био ревностан у пропагирању југословенске идеје (преко свог листа *Слободна Трибуна*) Црногорац Стево Богдановић, касније близак социјалистима. Календари, најбоља илустрација о нерасполагању ширих маса, почели су међу Србима да излазе са југословенским именом и духом. После првог балканског рата међу Хрватима се јавила југословенска, у буржоаском смислу напреднија струја, која је почела да своје сународнике приближава Србима. На Видовдан 1914. године Српска соколска жупа решила је да се ради на уједињењу свих југословенских сокола у САД у један заједнички савез.¹⁹

У погледу „Аустријанаца“ међу Хрватима и Словенцима Слијепчевић је држао да се не може говорити „о неким свесним бранитељима етатизма“. „После ближег проматрања, писао је он, ми смо дошли до закључка да главни мотив „Аустријака“ није ништа друго

17 Занимљиво је што је Божидар Пурић писао о Јевтићу као разочараном социјалисти (Б. Пурић, *Биографија Боже Ранковића*, München 1963, 72).

18 М. Јевтић, н. д., 10—11. — За имигранта Србина идеал је требало да буде: „слободна земља, која ће му зајамчити независан живот, живот србијанског „вида.“ (Исто).

19 Р. Слијепчевић, н. д., 56—7.

до нека врста опортунизма и страха. Не треба заборавити да је то прости радни свет. Он у Аустрији има своје фамилије, за које живи и којима шаље помоћ. Ако Србин из Монархије жртвује те обзире према фамилији, па ради за српску војску као добровољац, то је много природније, јер је то најзад она његова српска војска из традиције; али хрватски и словеначки сељак не може тако преко ноћи да се револуционира. Ту су онда, у Сједињеним Државама 22 аустроугарска конзула или конзулска заменика, чијих се претња тај свет наравно плаши. У ствари све то има неку јаку националну свест уопште, и то је активно и пожртвовано, све је с нама; како је и природно, таквих је људи мањина. У доста колонија причали су нам да је тамо број напредних и активних Хрвата мањи за време овога рата него што је био за време балканских, и то је разумљиво на горњи начин.²⁰ Иако су Југословени социјалисти у САД на почетку рата били против Аустро-Угарске, они су ипак више него ико други сметали политици српске владе, и то зато што су били федералисти, па су и своју организацију („Југословенски Социјалистички Савез“, 1910.) положили на федералистичке основе, тј. главни одбор организације управљао је са три племенске фракције којих је било у 14 друштава.²¹

Позицију класног момента и важност учешћа Југословена радника у социјалистичком покрету кад је реч о опредељењу за југословенску идеју још су мање увиђали људи око лондонског Југословенског одбора. У једном свом извештају српској влади из 1916. године Трумбић је наводио да је, кад је почео светски рат, „настала јака струја која тежи за уједињењем Југословена са Србијом“. Нешто касније, једном млађем пријатељу у Одбору Трумбић је саопштио шта мисли о националној и политичкој свести североамеричких Југословена: „У Сјеверној Америци наш је елеменат врло мало политички свјестан. У онај дио који је освијешћен национално није политички зрио, нити схваћа довољно што значи један политички правац, па је врло лако, да се људи заведу и пођу странпутицом.“²² Хинковић, кога је Трумбић у поменутом писму такође критиковао, нашао је „за чудо“ да су многи далматински Хрвати, који су у туђини стекли богатства и угледне положаје, остали дуго окорели „аустријанци“ »Wentford Avenue писао је он, бијаше њихова кула у Чикагу. Угрожавали су „југословенске“ зборове. Увијек се је од њих било бојати нападаја и тучњава. Након смрти Фрање Јосипа прире-

20 Исто, 57—8. — И М. Марјановић (*Londonski ugovor*, 409) налази да је рад Југословена у САД на почетку рата у тесној вези са чешким поузданицима био противаустријски; интересовање за југословенско питање стварало је и нерасположење због апетита Италије.

21 Р. Слијерчевић, н. д., 84—5. — У свом прегледу политичког живота Хрвата у САД 1914—18. В. Хољевац нигде не помиње идеју федеративне Југославије (*Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1967, 127—34).

22 АЈ, Хартије Ј. М. Јовановића (80), група: Разна акта Југословенског одбора; Јадрански институт ЈАЗУ, Ручкописно одељење, Хартије De Giullija, група откупљена од М. Марјановића, бр. 106, Трумбић De Giullija од 30. XII 1917. — Ф. Чулиновић такође наводи политичку незрелост Југословена у обе Америке као разлог за појаву „аустријанштине“.

дише му ти наши Аустријанци усред Чикага свечани посмртни опход.“²³

Франко Поточњак затекао је јануара 1915. године, тешко стање у погледу југословенске идеје у САД. На Југословене у Америци утицало је писање штампе и понашање њихових сународника у домовини а они сами су се налазили под сталном агитацијом и паском аустроугарских конзулата и агената те смутљиваца који су били у вези с овима. Дипломатски представници сила Антанте чак и у Вашингтону сматрали су да Хрвати својим држањем очито доказују да су са својим положајем у Двојној монархији задовољни. Југословенска оријентација је била без стварних корена већ зато што су све постојеће привредно-социјалне, политичке, културно-просветне и спортске организације Хрвата, Словенаца и Срба биле постављене искључиво на националну основу. Због тога је Поточњак могао забележити о југословенству у САД следеће: „Југословенску идеју разумијевали су неки, ријетки, Хрвати, — тако Словенци су ишчезавали, а у Срба није никога такога ни било. Српски елеменат био је национално-српски васпитан и освијештен, знао је добро своју дужност направа српству и Србији, а даље од тога ни макац. Он је радо слушао о националном уједињењу и проширењу према хрватству и словенштву, ну за њ је то значило à tout prix у искључиво српство које је ео ipso потенцирао на великосрпство. Тај сепаратизам сукобљавао се са сепаратизмом хрватским и словеначким, јер се ни једни, ни други, ни трећи нијесу знали издићи на висину која би им оснажила свијест у схватању да народна сила и снага, животна суштина и будућност, не леже у пустом имену, већ у бивству саме народне ствари.“²⁴

Прва политичка манифестација Југословена у САД одмах по избијању рата био је велики збор Хрвата и Срба у Сан Франциску 31. јула, на коме је донесена резолуција с изјавом о укидању поданичких обавеза и односа према хабзбуршкој кући и изјавом о раду на уједињењу и стварању заједничке југословенске државе.²⁵ Још пре збора, већ 29. јула Косто Унковић се у *Српском дневнику* обратио свим америчким Хрватима с апелом да се не одазову мобилизационом позиву; он је, с друге стране, својим земљацима предочио „ако коме околности допуштају да пође у овај свети бој за слободу хрватског, српског и словеначког народа, нека ступи у редове српске војске или поноситих Црногораца“. У Њујорку је 12 листова аустроугарских Словена донело резолуцију да се нико не одазове мобилизацији. То је био међу иселеницима први знак побуне против Аустро-Угарске.²⁶

23 Н. Нинковић, *Iz velikog doba*, Zagreb 1927, 353.

24 Ф. Поточњак, н. д., III, 35—6, 39—40, 45—6.

25 Љ. Коснер, н. д., 69; I. Сизмић, н. д., 38. — Према писању чикашког листа *Balkanski svijet*, погибија аустроугарског престолонаследника у Сарајеву свуда је дочекана међу америчким Хрватима, изузев код малог броја франковаца, као смрт тиранина (*Balkanski svijet* 16. VII 1914, 1).

26 Б. Пурић, н. д., 86.

Хрватски савез је много допринео да се осујети настојање Аустро-Угарске да се исељеници Хрвати пребаце у домовину и уврсте у борбу „за Вилима“, под којом се лозинком и водила цела агитација међу емиграцијом у САД.²⁷

Уз поменућу акцију грађанске непокорности према Аустро-Угарској, међу Црногорцима је настала журба да се врате својим војним јединицама у домовину. Гибање Црногораца повукло је за собом аустроугарске Србе, који су се самоиницијативно почели јављати за добровољце у црногорску па и српску војску, иако нико из Србије првих недеља рата ништа није учинио па ни изјавио о потреби јављања добровољаца у Америци. Штавише, Србе и Хрвате који су из ближих и даљих крајева САД одмах долазили и пријављивали се српском конзулату у Њујорку, овај није у први мах прихватио јер „није било превозне могућности“.²⁸ Тек нешто касније, нешто на иницијативу Михаила Пупина и савеза „Слоге“, али без видније агитације, а нешто и сасвим спонтано, почео се организовати добровољачки покрет међу исељеницима. Он се јавио не као процрногорски него као српски. Како конзулат Србије у Њујорку није имао никаквих инструкција у поменутом смислу, нико није пошао августа 1914. године.²⁹

Нажалост већ првих месеци рата огласили су се у Америци и шовинисти. Михаило Пупин, амерички професор и почасни српски конзул, одржао је 17. новембра 1914. у Њујорку предавање, којом приликом је Босну и Херцеговину, Далмацију, Хрватску и Славонију означио као српске земље. Још пре тога (19. августа) лист *Заједничар* донео је чланак „Хрватско становништво“ у наглашено хрватском смислу: уједињена Краљевина Хрватска, а са осталим Словенима шира унија која не би угрожавала хрватско име и народност; Хрвати су са Словенцима и Бугарима браћа, а са Србима — близанци. Хрвати из Питсбурга на својој скупштини (27. септембра 1914) тражили су такође уједињење и независност хрватских земаља. Иза тезе о уједињењу хрватских земаља крила се аустро-угарска пропаганда, која је у неким листовима протурила рефрен да су и Срби, уз Италијане и друге непријатељи хрватског државно-правног окупљања. Унитаристичке концепције показивала је само соколска организација (на пример на конференцији новембра 1914. у Калифорнији). Занимљиво је да је у свом прогласу исељеницима 6. августа 1914. „Хрватски савез“ истакао „уједињење и слободу земаља народа хрватскога и српског“, а крајем исте године је нови проглас истога савеза одређеније означио да је коначни циљ америчких Хрвата слобода Хрватске.³⁰ Познати хрватски првак

27 Љ. Коснер, н. д., 68.

28 Исто, 76.

29 В. Храбак, *Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obrazovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916—1918. godine*, *Istorija XX veka*, Zbornik radova Odeljenja za istorijske nauke IDN VI (1964), 75; Б. Храбак, *Скупљање југословена добровољаца у Северној Америци 1914—1916*, *Историјски зборник VII*, Бањалука 1986.

30 I. Čizmić, н. д., 40—4 и 89.

и руководилац Савеза дон Нико Гршковић поставио је питање непријатељских односа између Срба и Бугара и изразио наду „да ће се опет наћи скупа“ и да то увиђају и разумнији Срби. Рефрен му је био: „Само уз задовољну и сретну Хрватску и Бугарску може да буде сигурна и сретна Србија“. Поводом неких написа о освојењу Хрватске и њеном присаједињењу Србији Гршковић је закључио да они који тако пишу не познају „важност Хрватске у рјешавању југословенског питања“.³¹ Иначе, у току 1914. године није предузета никаква важнија акција међу исељеничким организацијама да се југословенско питање изнесе било пред политичке кругове САД или пред чиниоце сила Антанте.

Први сабор исељеничких удружења, пре свега хрватских, одржан је 10—11. марта у Чикагу. Духовни покретач на конгресу био је члан будућег Југословенског одбора др Франко Поточњак. Скуп је представљао значајну карику у раду Југословена исељеника на стварању заједничке државе. Приликом разговора ван дворане наглашено је било питање унутрашњег уређења будуће државе. Угледни свештеник Даворин Крмпотић, који се управо после сабора одбио од организације које су изнеле саборску резолуцију, писао је касније (1927) да је са Поточњаком „највише разговарао о федералистичком уређењу на Балкану, а пред очима нам је било уређење судбено и управно Сједињених Држава“. Крмпотића је заболело што је Хрватска, као старо краљевство у резолуцији означена као покрајина а уједињење је предложено са јединственим државним организмом. Његов је коментар био следећи: „Примивши се задаће да будемо послаником за Сабор, мислили смо да ту не смије бити говора о Великој Србији ни о Великој Хрватској, него о Југославији, која ће се састојати од слободне Хрватске, слободне Србије, слободне Словеније и слободне Црне Горе. Нека би се све уредило на савезном темељу, нека би био уведен федерализам, као што нам изасланик из Европе обећа у нашем дому, ако не овако слободан као што је у Сједињеним Државама, па ипак са доста великим степеном слободе ко што је Енглеска даје Канади и скоро ће је дати Ирској, да се не затаре самосталност народа и његова повјесница да се наставља развијати даље.“ Констатујући да је уместо федерализма било наговештаја о империјализму српске краљевине која би постала царевина („да се кочи уз Бугарску“), није тражио да се зло братоубилачког клања спречи „ако би се иста Бугарска привела у будући савез балканску федерацију или балканску унију“, слично Немачкој која је састављена од четири краљевине а ипак је једна. О федерализму се на сабору а потом у листовима писало, али у резолуцији конгреса о томе није било помена. Поточњак је поменуо Швајцарску са три језика, па су слушаоци могли очекивати „да ће временом федерализам Југославије обухватити цијели Бал-

³¹ *Hrvatski svijet* 14. X 1914, 1, Аустријаки и аустријски Хрвати. — Гршковићев „Хрватски савез“ је од времена балканских ратова заузео антиаустријско држање (Л. Матковић, *Борба у избеглиштву за нову Југославију*, Београд 1975, 19).

кан, дакле и Бугарску и Грчку“. Закључак Крмпотићев био је: „Федерализам једини је моћан донести мир унутар и извана, а под њим бит ће слободан Хрват, Србин, Црногорац и Словенац, и сви скупа опет бити једни, те узимати вјерску и грађанску слободу.“³²

Ф. Поточњак је јавио српском посланству у Лондону да је на сабору примљена резолуција „да се Савезничке Силе умоле да се из разних провинција југословенских које су под Аустро-Угарском начини једна конфедерација, којој би се придружила Србија и Црна Гора.“ Пашић је налазио да је резолуција незгодно редигована, јер се ослободиоци не могу придруживати разним провинцијама које су живеле под туђим игом, „већ су провинције приморане, кад се ослободе, дужне и силом околности приморане су да са Србијом праве или једну државу или да јој се придруже у облику засебних области са месном аутономијом.“³³ Дакле, Пашић је истурио ослободилачку мисију Србије, која је требало да замени погађања и договоре!

Расположење Хрвата и пре чикашког сабора било је федералистичко. Дан уочи сабора на једном хрватском састанку у држави Монтана о настанку будуће државе предвиђено је да, пошто се збаци ропство Аустрије, да ће се наћи представници Срба, Хрвата и Словенаца и да ће се договорити о државном уређењу. Дакле трајна федерација по споразуму. Од парола којом је завршен скуп треба поменути „Живела Хрватска“ и „Живела наша браћа, живила Југославија“.³⁴

За време одржавања сабора као и после њега професор Михаило Пупин, најугледнији амерички Србин, испољавао се као федералиста, иако његов концепт није наличио ни двојној, ни тројној ни четворној федерацији, него је претпостављао обласне федералне аутономије са превагом Србије, и без осамостаљење Црне Горе. Српски агенти, Црногорци, Тодор Божовић и Јован Ђоновић просто су морали да задрже Пупинов телеграм чикашком збору, састављен у том духу. Пупин не само што није сузбио федералистички тријализам (Србија, Хрватска, Црна Гора) црногорског емиграна Матановића, него му је повлађивао, па су чак кружили гласови да је преко сестрића др Гргина у Улцињу иницирао долазак мисије Матановића и Ђурашковића.³⁵ Пупинов федерализам претпостављао је великосрпску суштину таквог режима. Он је на некој конференцији (августа 1915. у Њујорку) дословно рекао: „Па као што се баш из тих разлога Швајцарска сматра као федерација појединих кантона, а Велика Британија у Европи федерација Енглеске, Шкотске и Велса, тако се може и Србија сматрати као федера-

32 I. Cizmić, н. д., 60—5, 185.

33 АЈ, фонд 80, Преписка МИД са посланствима, М. Бошковић из Лондона 12/25. III 1915 и Пашићева примедба од 13/26. III 1915. — Резолуција: F. Šišić, Dokumenti, 201. F. Potočnjak, Iz emigracije III, 94—6.

34 Hrvatski svijet 21. III 1915, 2.

35 АЈ, фонд 80, група материјали МИД о раду на уједињењу, Т. Божовић Пашићу из Њујорка 23. VII/5. VIII 1915; Б. Храбак, Скупљање Југословена, 164.

ција појединих округа у Србији. То је баш оно федеративно право, које смо ми Срби, Хрвати и Словенци у Аустро-Угарској тражили од Немаца и Мађара, али га нисмо никада добили.³⁶ Ту је српски конзул самоуправе мањих привредно-културних (али и могућих националних) целина назвао федералним јединицама. То би био само доследно спроведен и проширен програм Радикалне странке у Србији и обласним самоуправама. Он је, међутим, могао бити лепо примењен на национално мешовите крајеве Хрватске, Славоније—Срема, Далмације и Босне и Херцеговине. Разбијањем историјских целина боље би се уврежио један великосрпски режим. Гласило српског сазива „Слога“ *Србобран* није објавио говор свога председника „ради правца и доследности нашег писања, јер се не слажемо с погледима г. Пупина о уређењу наше будуће државе, јер данас није време да се та питања расправљају“.³⁷

У лето доласком и делатношћу пригорских емисара за купљење добровољаца, обновљена је дискусија преко листова о уређењу будуће заједничке државе. *Хрватски свијет* објавио је чланак М. Бартулице (писан маја 1915. у Србији) у коме је стајало: „Наше хрватско гледиште јесте ово: све хрватске земље треба да буду, у име принципа национализма, ослобођене и уједињене у слободну Хрватску, дакле и Истра и Далмација. „У уједињеној држави сва три „племена“ постојала би цијела слободна Хрватска“,³⁸ дакле као федерална јединица. Уредник *Српског дневника*, Божа Ранковић, написао је чланак како Србија не признаје разлику између Срба и Хрвата, али тражи да се будућа држава не зове Југославија него Србија; док би са Хрватима било обављено потпуно јединство, Црна Гора требало би да остане краљевина уз Србију, изузев ако народ реши другачије.³⁹

Код Хрвата у САД постојала је усађена свест о хрватској историјској државности и жеља да се образује федеративна Југославија. То би био резиме подужег извештаја који су саставили Пашићу Т. Божовић и Ј. Ђоновић. Ни хрватски интелектуалци који тврде да су Срби, Хрвати и Словенци исти народ и схватају заједничке југословенске интересе нису се „еманциповали хрватства и државне идеје хрватске било то аутономије или равноправног члана за једничке федеративне државе назване Југославијом“. Референти су такву свест оквалификовали као сепаратизам, који се још одржава зато што није сузбијен једном систематски вођеном унитаристичком пропагандом. Својој „провинцијалној“ држави Хрвати

36 I. Sizić, н. д., 69—70. — Једна унитаристичка писана брошура из средине 1915, налагала је Хрватима да прихвате Велику Србију, јер се само тако могу ослободити аустроугарског јарма (Исто, 90).

37 Б. Пурић, *Биографија Боже Ранковића*, München 1963, 95. — *Србобран* (2. IX 1915) је Бупинов федерални систем схватио као федерацију окупра, док је *Narodni svijet* (24. IV 1915) то означио као административни федерализам, који је потребан да се изнивелишу постојеће разлике, јер је уједињење дошло пре времена.

38 *Хрватски свијет* (Питсбург) 22. VII 1915, 2, „Будућност Хрватске“.

39 Б. Пурић, н. д., 96.

стално налазе оправдање у историјским основама, које се изражавају као „историјска“ мегаломанија, јер говоре о опасности комадања и пљачкања хрватских земаља ако се буде пришло стварању унитарне Велике Србије као будуће државе. Предлог је био да се преко најбољих хрватских елемената шири теза да се питања унутрашњег уређења, као споредна, оставе за крај; у вези с тим требало је и финансијски и кадровски помоћи оне листове који би се одрекли писања да су Срби, Хрвати и Словенци Југословени и да се образује федерална Хрватска као одељени и осамостаљени део будуће државе.⁴⁰

Емисари црногорске владе ширили су међу исељеницима идеју о тријалистичком федерализму (Србија, Хрватска, Црна Гора). Такве замисли нашле су одјека на хрватској страни, те је поп Даворин Крмпотић изнео концепцију о федеративној Југославији која би се састојала од Хрватске, Србије, Словеније и Црне Горе. Занимљиво је при томе удружење Милана Јевтића, експонента Србије, на чикашком збору: тражио је да се Црна Гора припоји Србији а династија Петровића свргне са престола;⁴¹ кад је, међутим, наредне године почела да се шири социјалистичка идеја о стварању балканске конфедеративне републике, Јевтић је заговарао концепцију да династија и у Црној Гори треба да остане на власти.⁴²

У време повлачења српске и наступања бугарске војске Милан Марјановић је у једном њујоршком листу написао чланак у коме је говорио о уједињењу Југословена, у чије ће редове бити примљени и Бугари, кад се отресу махните кобуршке политике, кад бугарски народ сазри за такво уједињење и кад се део бугарске интелигенције отргне од утицаја туђинаца и од илузија величине. „Последица тога биће балканска федерација. Али оваква федерација мора имати једног јаког предводника, а то може бити само она раса, која је сада сама себе одредила првоборцем за слободу Балкана и цивилизације.“ Иако то није рекао, као првоборца је дефинисао Србију и уз њу Југословене који се боре.⁴³ У једном другом чланку крајем 1915. Марјановић је тврдио како је Анте Старчевић био проповедник балканског савеза (који је уништила Аустрија) и да је био за стварање Југославије у оквиру балканске федерације; кад он пише од великој Хрватској од Триглава до Скадра и од Скопља до Тимока, то је онда Југославија.⁴⁴ Марјановићеве идеје о Бугарима прихватили су уредници свих југословенских листа у САД, у једној резолуцији у којој су се разматрала југословен-

40 АЈ, фонд 80, група: Материјали МИД о раду на уједињењу, Њујорк 23. VII/5. VIII 1915.

41 I Ćizmić, н. д., 63, 65.

42 **Прича о Европи**, Српски народни календар „Царевина“ 1917, New York 1976, 73; В. Hrabak, Crna Gora i inicijative za federalističko ujedinjenje sa Srbijom i ostalim jugoslovenskim zemljama (1914—1918), Stvaranje jugoslovenske države 1918, Beograd 1983, 396.

43 The New York Tribune 8. XII 1915.

44 *Hrvatski svijet* 22. XII 1915, 2—3, М. Марјановић, Анте Старчевић и наша борба.

ска питања. Тачка 3. је гласила: „Срби, Хрвати и Словенци сматрају Бугаре за своју најрођенију браћу и желе од све душе да и они не буду искључени из будуће заједничке државе југословенске. Но све дотле докле се Бугари не приближе југословенском идеалу, остали Југословени сматрати ће њихове претензије на Македонију онако исто нелегитимним, као што су и претензије Италије на Далмацију.“⁴⁵

Током 1915. године код Хрвата у САД је ојачала федералистичка тенденција. Код Словенаца је у исто време оснажено републиканство. Конгрес у Чикагу који је нагласио уједињење са Србијом и прекид са Аустро-Угарском, оставио је отвореним питање монархије. У земљи у којој су традиције републике биле толико живе, агитација се није могла водити монархистичким паролама.⁴⁶ Од млађих хрватских интелектуалаца јавила су се двојица Младинео, Иван и Петар. Први је позвао Далматинце да даље не размишљају, јер је збрка настала у штампи почетком рата уклоњена и јасно је да се ствари не могу завршити само на здруживању хрватских земаља. Петар Младинео отишао је корак даље, те је писао да Хрвати могу наћи спас само у југословенској федерацији. Поред осталог, тражио је да се Србима у Хрватској не ускраћује право да се називају својим народним именом.⁴⁷ Нико Гршковић је писао: „Наша је народна тежња да у заједништву живимо са сусједном славенском браћом, да уз њих слободна буде и Слободна Хрватска. Хоће ли то заједништво као цјелина имати посебно име и какво име, од споредне је важности сада.“⁴⁸

Југословенска акција у САД нашла се у незавидном положају после слома Србије крајем 1915. па све до лета 1916. Због тих збивања као и због успеха немачко-аустријског оружја од пролећа 1915. године, појавила се међу Хрватима и Словенцима САД аустрофилска реакција, неверица у победу Антанте и српског оружја па и презирање онога што је везано за Србију. На бранику југословенске мисли од познатијих хрватских вођа остали су једино дон Нико Гршковић у Кливленду и др Бјанкини у Чикагу. Међу америчким Србима, пак, владала је одвратна борба између присталица и противника М. Пупина.⁴⁹

У време пуне депресије, крајем јануара 1916. у *Хрватском свијету* је изашао непотписан чланак карактеристичан по томе што је програм уједињења југословенских земаља смањен. Тада се чак и у случају победе сила Антанте замишљало да југословенска др-

45 *Hrvatski svijet*, Резолуција Југословенских новинара (1915). — Резолуцију су потписали: Н. Гршковић, Алберт Вебер, Божа Ранковић, Луис Пире, Душан Поповић, Франо Акачић, М. Јевтић, Иван Можина, Иван Паландачић, Јосип Марохнић и други.

46 М. Paulová, *Jugoslavenski odbor*, *Zarpeb* 1925, 235 и 243.

47 *Hrvatski svijet* 14., 15., 18. и 21. IV 1915.

48 Исто, 7. I 1915, 2.

49 АЈ, фонд 80, група: Преписка лондонског посланика и Југословенског одбора, Н. Жупанич Ј. М. Јовановићу из Чикага 24. VIII/6. IX 1916 и извештај М. Марјановића из Њујорка 22. VIII 1916.

жава неће обухватати Словенију и Истру, Бачку и Барању, а у случају победе Немачке морала би бити жртвована и Македонија. У част старог српског дипломате Чеде Мијатовића, који је управо тих дана дошао у САД као мото су цитиране његове речи да Србија не води борбу само за свој опстанак него и за слободу балканских народа од Тевтонаца освајача.⁵⁰

Почетком фебруара 1916. Даворин Крмпотић и других 14 хрватских и словеначких свештеника објавили су изјаву која је представљала тежак ударац за југословенски покрет у САД. Полазећи од правашког програма, прихваћеног на Трсатској скупштини и од Словенаца, тражена је независна Велика Хрватска од Триглава до Дрине и од Дунава до Јадрана.⁵¹ Док је поменути програм праваша тражио уједињење Хрватске, Славоније, Међумурја, Ријеке, Истре, Далмације те Босне и Херцеговине односно евентуално и словеначких земаља у оквиру Хабзбуршке монархије, с којима би (Велика Хрватска била повезана вршењем заједничких послова, дакле у једном федеративно-конфедеративном склопу,⁵² у Крмпотићевом пројекту словеначке покрајине би сигурно ушле у Велику Хрватску, која би била независна држава и унитарно уређена, јер се никаква њена сложена организација није помињала. Крмпотић је допуштао да тадашња хрватска краљевина прерасте у републику. То је био достојан пандан великосрпској хегемонији, јер у таквој Великој Хрватској Хрвати не би сачињавали већину становништва.

Фебруара 1916. Главни одбор Југословенског социјалистичког савеза прихватио је споменицу коју је саставио Етбин Кристан и упутио ју је одбору социјалистичког конгресмена Мејера Лондона који је настојао да преко неутралних земаља понуди посредовање за мир. Иако је споменица полазила од давно (1889) усвојеног програмског закључка да се Аустро-Угарска мора преуредити у демократску савезну државу, ипак је разрада општег постулата довела до југословенског проблема, коме је дат нагласак. У вези с тим речено је да би најбољи облик био демократска југословенска република, у којој би дотад афирмисана племена стекла аутономију и било би им омогућено да у даљем развојном деловању нађу начина да дођу до тесног зближења. Кад би се југословенска република спојила са другим балканским народима, било би омогућено да се у тако насталој федерацији и Македонији да статус посебне аутономне јединице.⁵³ Ту би се налазио развојни програм од уже југословенске ка широј балканској федерацији, при чему би се стартовало од постојећих (1913) балканских граница, које су Македонију разделиле трима државама.

⁵⁰ *Hrvatski svijet* 25. I 1916, 2.

⁵¹ I. Čizmić, н. д., 97 и даље.

⁵² О томе вид.: Šidak-Gross-Karaman-Šepić, *Povijest hrvatskog naroda* (1860—1914), Zagreb 1968, 146.

⁵³ I. Čizmić, н. д., 77—8, 189—90 (југословенски социјалисти у САД су федералисти још 1915).

Од маја 1916. *Хрватски свијет* је почео писати о монархији која ће обухватити Србе, Хрвате и Словенце. Лист је писао: „Какав ће бити унутрашњи међусобни однос свих трију југословенских племена у оквиру нове монархије, ствар је мудрости, увиђавности и справедљивости решавајућих фактора у своје време“ Две недеље раније исти лист је изашао са карактеристичном тезом: засебна Хрватска — пропаст хрватства. У напису се наводило како ће са Србијом и Црном Гором отићи и јужна Далмација и Босна. Хрватска би морала увек бити незадовољна поред тако увећане Србије, а сама би се налазила укљештена између Италије и Мађара. У заједници, међутим са Србима, Хрватској не би измакла Босна и јужна Далмација, а био би створен довољно снажан фронт да би Италијани могли да држе преостали део Далмације.⁵⁴

После инаугурисања монархије у најугледнијем хрватском листу, крајем лета 1916. почели су обрачуни са социјалистима. Југословенски социјалисти у САД, предвођени Кристаном, Завртником, Кутузовићем и Цветковим били су спремни да се укључе у југословенски покрет, ако им овај гарантује републику; уништавали су крхке организације створене од активиста Југословенског одбора у македонско питању заузели су став да је македонско становништво у већини бугарско; у току те године послали су две споменице, једну у Вашингтон а другу у Хаг. Против њих је иступио Нико Жупанич на великој југословенској скупштини у Чикагу 20. августа, тврдећи да се склопу краљевине Србије од Словена налазе само Срби и протестујући што се интернационалисти мешају у решавање националних питања.⁵⁵ Жупанич је заједно са Марјановићем изразио незадовољство против писања М. Јевтића у *Српском дневнику*, јер нападајући чикашки збор тврди како је он унизио Србију, био уперен против јединства у будућој држави и како је развио теорију федерализма. У полемици са *Хрватским свијетом* он је писао: „Били смо принуђени да сузбијемо Бијанкинијеву теорију о федерацији, Матановићеву теорију, о гутању Црне Горе и Хрватске, Радосављевићеву теорију о републици, Унковићеву теорију о револуцији у Великој Србији, Марјановићеву теорију о немогућности Велике Србије и о срећи што је пропала Србија (као држава).⁵⁶ Придружујући се жалби на начин писања М. Јевтића, *Хрватски свијет* је писао: „Исто тако, не видимо никаквога стварнога ни кориснога разлога од подривања старе дискусије о тобожњем федерализму и унитаризму у питању унутрашњег уређења наше будуће државе. То питање нећемо ми ријешавати нити ријешити ми овде, него наш савколики народ окупљен и слободан у својој држави. То питање није данас ни актуелно, ни на мјесту.“⁵⁷

⁵⁴ *Hrvatski svijet* 31. V 1916, 3; 16. V 1916, 3.

⁵⁵ АЈ, фонд 80, Преписка између Лондона и Југословенског одбора, Н. Жупанич из Чикага 24. VII 1916.

⁵⁶ Исто, Споменица Југословенског одбора 5. X 1916. — Јевтићев чланак „Карте на сто“ у *Српском дневнику* 9. IX 1916.

⁵⁷ *Hrvatski svijet* 2. VI 1916, 2.

Чланови Југословенског одбора у САД нису одобравали ни рад попа Крмпотића, који је написао на енглеском језику брошуру о хрватском праву на Босну и чланке за америчку јавност, показујући да рачуна на јаче везе са Угарском него са Србијом. Ако се разбије југословенски покрет, Италијани су, наводно, обећали да ће предати Далмацију и Истру „Слободној Хрватској“ и „Слободној Словенији“.⁵⁸

Код Словенаца је ситуација у погледу прихватања југословенске државе била тешка, само се то није толико примећивало је су се Словенци, за разлику од Хрвата, држали сасвим по страни. Почетком 1916. само је један словеначки лист у САД престао да пише у аустро-немачком духу; почетком септембра 1916. у народном духу писало је већ три а четврти (највећи словеначки дневник *Глас народа*) такође је почео да се приближава. С пролећа те године само један свештеник је радио за југословенску идеју а крајем лета њих пет. Кад је председник Вилсон априла 1916. упутио ултимативну ноту Немачкој, Нико Жупанич појурио је у највећу словеначку насеобину Кливленд (36.000 од укупно 200.000 Словенаца), те се у име САД оборио на Аустрију и Немачку. Тада је уз себе имао свега 3% Словенаца. Кад је, на пример, држао предавање го неким местима, као у Сент Лујсу, пратила га је гарда састављена од Црногораца и Херцеговаца да га не умлате плаћеници аустроугарских конзулата (неки Далматинци). Почетком августа напало га је 500 аустријских фанатика (Далматинаца и Личана), тако да се спасио једино телефонским позивом моторизоване полиције. На дан рођендана Фрање Јосипа Жупанич је одржао велику скупштину у Кливленду, где је аустријског монарха окривио за пад Голице у руке Италијана“ тек тада су пали усклици за српског краљевина, о коме се раније није смело ни зупнути.⁵⁹ Новембра 1916. Жупанич је од српске дипломатске службе затражио десетак интелегентних Словенаца из руског ропства за пропаганду у Америци.⁶⁰

Последњих дана новембра 1916. одржан је у Питсбургу други национални конгрес Југословена Северне и Јужне Америке. Његово припремање отпочели су М. Марјановић и Нико Жупанич септембра 1916. из Кливленда. На њему је требало донети практичне закључке о деловању. Резолуција конгреса је констатовала неоспорну народну истоветност Срба, Хрвата и Словенаца. Донесен је устав народне организације (са 24 члана) и други инструменти. У њима се ни на који начин није помињала федеративна Југославија.⁶¹

58 АЈ, фонд 80, Преписка између Лондона и Југословенског одбора, М. Марјановић и Н. Жупанич из Кливленда 22. IX 1916.

59 АЈ, фонд 80, Преписка између Лондона и Југословенског одбора, Н. Жупанич из Чикага 24. VIII 1916.

60 АС, Југословенско одељење, Пов. бр. 8430, Веснић Крфу бр. 1782 од 28. XI/11 XII 1916.

61 В. Lazarević, *Jugoslovenski dokumenti*, Zagreb 1919, 52—61.

Стварно расположење учесника конгреса показали су написи по хрватским и словеначким новинама следећих месеци. *Југословенска домовина* (20. маја), преносећи један чланак из *Хрватско-словенске заједнице* о потреби оснивања (у Чилеу) југословенске банке, изнела је крилатику — Југославија, федеративна, не сепаратистичка. При томе Хрвати треба да остану оно што су, у својој кући и у свом праву, као и Србин и Бугарин у свом имену и историјским традицијама. Такву је Југославију схватао и, наводно, отац југословенске мисли бискуп Ј. Ј. Штросмајер као и најбољи Хрвати, Срби, Бугари и Словенци. Лист је предлагао да се југословенска банка образује и у Њујорку, за коју са таквом концепцијом о југословенској држави треба да закуца свако хрватско срце. Наведена је и представа о будућој југословенској држави хрватског франковачког активисте из Јужне Америке Ивана Радељака, који је и изнео идеју о банци у Чилеу, да у новој држави Хрвати треба да имају свог „законитог краља“. *Југословенска домовина* је у таквом краљу видела Хабзбурга, те је изјавила да такав не би могао бити стављен „за управитеља федеративне Југославије, јер тада уједињена Југославија не би била слободна, већ потчињена аустријском цару. За разлику од *Хрватско-словенске заједнице* која је тражила хрватско-словеначко уједињење у оквиру Двојне монархије, дакле сепаратну Југославију, *Домовина* је тражила федеративну Југославију средњег обима, састављену од Срба, Хрвата и Словенаца, која би била изван хабзбуршког оквира (и зато „слободна“), а могла би бити и монархија, мада би било боље да има свог „управитеља“ (председника републике). Заузврат, Радељак је замислио *Домовине* означавао као свесрпску.⁶²

Одмах затим *Хрватски свијет* донео је чланак о томе како у дипломатским круговима у Вашингтону влада уверење да ће после рата бити образовано више нових држава, међу којима и Југославија. Лист је писао да таква држава може имати различите облике: држава Срба, Хрвата и Словенаца као федеративна, већа југословенска држава, сепаратна Хрватска и Словенија, дакле мала неслободна Југославија. Могла су постојати и друга решења, од којих је наведено схватање аустријских социјалиста. Да Југословени не би били доведени пред свршен чин, Срби, Хрвати и Словенци су у току рата имали активно да раде како би се изборили за ону државну форму која им највише одговара, тј. да се оснује држава у којој ће владати братска слога и где „неће бити ни један господар на другим“, а биће способна за развитака и да се одупре сваком нападу извана и свакој неправди. Да се ради на стварању такве заједнице, лист је позвао земљаке да се што више јављају у југословенске добровољце.⁶³

Српске организације нису имале великог поверења у дон Гршковића који је стајао иза *Хрватског свијета*. И касније је навођено

62 ПСШ бр. 70 од 18/31. VIII 1917, 8. — Радељак — издајник: *Pokret* (Antofagasta) бр. 52, 5.

63 *Hrvatski svijet* 2. VI 1917, 2; ПСШ бр. 50 од 3/16. VII 1917, 2—3.

да је он најпре дуго времена био за тријализам у оквиру Аустро-Угарске, да је од ратова форсирао идеју федеративне Југославије, а кад је М. Марјановић приспео у САД, да је и ту концепцију почео да преуређује (прихватио је монархију).⁶⁴ Зато је и даље био мета критике српских новина, у првом реду Јевтићевог *Српског дневника*. Против Нике Гршковића („попа Гапона“) и његовог (од 10. марта 1915) гесла о федеративној Југославији, иступале су и правашке новине, између осталих и *Народни лист*, који му је, уз друго, замерао што „православне Хрвате“ признаје Србима“; он га је окривио да вара Хрвате, нудећи им Велику Србију и то чак карађорђевићевску. У једном каснијем чланку *Народни лист* је полазио од тога да између САД и Аустро-Угарске нема рата, да је Русија пропала и да је В. Вилсон изнео начело народног саодређивања, што никако не може значити да Хрвати Аустро-Угарску замене Србијом, која више и не постоји, и која би требало припајањем Хрватске да постане Велика; уосталом, ако је реч о замењивању Аустро-Угарске, Италија је више учинила од Србије.⁶⁵ У истом листу др М. Кајић, који је наводно одобрио хрватски револт 1903. за слободну Хрватску, писао је да ако Хрвати у САД морају да се одрекну Аустро-Угарске, не мисле да раде за „српску завјетну мисао“, као др Бјанкини, коме је српски емисар Ф. Поточњак напунио уши обећањима, него желе да остваре свој правашки програм који говори о слободној Хрватској изван било ког оквира.⁶⁶

Кад је у лето 1917. сазвана Крфска конференција представника српске владе и Народне скупштине те Југословенског одбора, нису позивани и представници исељеника из Америке, а декларација конференције је нешто закаснила у САД и није била у стању да покрене хрватске и словеначке масе. Позивајући се на изузетан значај крфске декларације, Југословенско народно веће упутило је позив исељеничкој штампи и организацијама да пораде на остварењу заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. Тај манифест био је прилагођен расположењима Југословена у САД. У њему је више пута наглашен револуционарни карактер времена, те је затражено јединство организације, одлажући расправу о свим разликама у погледу појединости о уређењу будуће државе. Јединственост народне државе тумачена је тако да ће сав народ као јединствена целина стајати у одбрани против сваке туђе превласти, за сваки део народног земљишта и јадранске обале. Из крфске изјаве извучено је начело да сваки народ има право да буде слободан и уједињен у својој народној држави, која има да обухвати целокупну националну територију у којој народ живи као већински живаљ. Наглашено је да ће устав бити изгласан бројном већином, и да ће он бити извор и утока сваке власти. На челу држа-

64 Извештај Главног одбора Савеза сједињених Срба „Слога“ поднет IV редовној конвенцији одржаној месеца јуна 1920 у Лос Анџелесу, Њујорк 1920, 25.

65 *Narodni list* (Pittsburgh) 21. VII 1917, 2; 8. VIII 1917, 2.

66 Исто, 12. VII 1917, 2—3.

ве налазиће се владар по вољи народа. Уређење државе претпостављало би широку самоуправу покрајина, округа и општина, с обзиром на различите економске и социјалне прилике.⁶⁷

Декларација је одмах наишла на оштре критичаре. Даворин Крмпотић је ту, по њему изјаву српске владе, анализирао пре свега зато што је јасно показивала да српска влада није спремна чак ни за федеративну монархију; околио се и на појам троименог народа, тврдећи да је реч о три народа која су под именима дошла у своја станишта. У име хрватских републиканаца на споразум се осврнуо Иван Крешић, констатујући да је хрватска интелигенција у служби српске монархије и династије. У својој брошури вођ словеначких социјалиста Етбин Кристан тврдио је да Југославија какву предвиђа декларација није једино могућа, јер да су за њу, али друкчије уређену и републиканци. Словенце је, према њему, нарочито револтирала тачка (XIII) која предвиђа подређивање воље устанотворне скупштине и њених закона краљевској санкцији; на тај начин, споразумна изјава је само средство да Србија анектира остале југословенске области („државе“!), и да преузме ону улогу коју је имала Пруска у уједињавању Немачке.⁶⁸ Социјалисти и „аустријаки“ су, с обзиром на пад руског царизма, наглашавали ројалистички карактер декларације у својој пропаганди о органиченој суверености конституанте. Словеначки социјалисти повели су акцију да се сви Словенци удруже на противаустријском програму, али као републиканци и федералисти, те да траже примаше и Бугара у федерацију. Ту концепцију подржали су представници готово свих већих словеначких листова и организација.⁶⁹ Најчитаније словеначке новине *Глас народа* изјавиле су се против одржавања малих средњовековних краљевина и феудалних области, јер је историјско искуство код свих показало удруживање народних области, на основу чега је постала велика Немачка и италијанска држава. Од југословенских земаља такође треба створити југословенску државу, али само као федеративну републику. Само у таквој држави сваки народ, макар био и мали, може се осећати сигуран а био би у стању да сачува своја национална права и да обезбеди услове за даљи напредак. У таквој држави заједнички би били финансије, војска и спољни послови, постојала би заједничка скупштина а језици би се употребљавали они који данас деле југословенске народе; све остале агенде спадале би у надлежност федералних јединица.⁷⁰

Бугари су на приказан начин уведени у орбит решавања о југословенској федерацији. У манифесту са седнице Југословенског народног већа 18. августа тражен је улазак и Бугара у зајед-

67 M. Paulová, н. д., 360; Љ. Косиер, н. д., 85; I. Čizmić, н. д., 136—7.

68 I. Čizmić, н. д., 138—41.

69 M. Paulová, н. д., 359—60, 369, 367.

70 Glas naroda 11. IX 1917, 1; ПСШ бр. 89 од 4/17. X 1917, 7—8.

ницу Јужних Словена.⁷¹ *Хрватски свијет* се осврнуо на полемику између немачког социјалисте Хермана Вендела и Бугара око припадности Македоније, те је наведено и мишљење бугарских „тесних“ социјалиста Киркова и Благојева који су били против анексија а за савез балканских држава. Средином септембра 1917. *Свијет* је сматрао да „та федеративна балканска република лебди засад негдје у магловитој даљини; хтјети њом рјешавати савремена питања значи толико исто колико тјешити гладног пуним лонцем меса будуће државе“. Остављајући по страни бугарске историјске и етнографске аргументе, лист се определио за тезу да већина становништва Македоније нису ни Срби ни Бугари, него само македонски Славени без изразитејег националног обележја.⁷² Неколико дана касније, понављајући да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, новине су устале против тврдње да су Хрвати нерасположени према Србима, а ако су ратовали против Србије, то је било као и са Бугарима, који су и једни и други били на то натерани. Лист је додао: „Хрвати су против великосрпске идеје, кад она значи хегемонију српског дјела нашег народа над Хрватима.“ Док би држава Срба, Хрвата и Словенаца представљала националну државу, неприродна федерализована Аустрија била би анационална, и за такву заједницу се свесни Хрвати не би могли одредити.⁷³ Амерички Срби су без измене били против Бугара. *Србобран* је средином марта 1917. устао против бугарских навода чак и у САД како је и становништво Поморавља бугарско. На питање да ли би Срби желели заједницу са Бугарима, уводник је одговорио да су они небраћа и такви непожељни, док је стање са Хрватима и Словенцима сасвим друкчије и са њима се жели заједнички живот.⁷⁴

Југословенско народно веће било је свесно да Крфска декларација изазива велики отпор међу исељеницима. Зато чим је приспео у САД члан Југословенског одбора др Хинко Хинковић, већ 13. октобра издало је ново тумачење споразумне изјаве. Сам Хинковић пише да га је веће одмах по доласку позвало „као једног од учесника крфске конференције да разбистрим неке двоумности Крфске декларације које су биле изазвале велику забуну у нашем тамошњем народу“. Хинковић је објаснио: „Ни српска влада ни Југословенски одбор нису били овлашћени да створе дефинитиван устав за будућу државу. Њихов споразум могао је важити само утолико уколико ће га одобрити једини одлучујући чимбеник — народ у својој Уставотворној Скупштини. Крфска Декларација у својој цијелости, дакле укључивши и питање о монархији и династији нужно је зависило о одобрењу Конституанте. Иначе би самоопредељење народа за које се је наводно водио свјетски рат и за које смо се и ми, од Југословенског одбора, залагали, била једна

71 Slobodan Tribuna бр. 15/1921: Документи — Програм Југословенског Народног Вијећа; М. Paulová, н. д., 360—1.

72 *Hrvatski svijet* 14. IX 1917, 2; 18. IX 1917, 3; 19. IX 1917, 3.

73 Исто, 27. IX 1917, 3.

74 *Србобран* 2/15. III 1917, уводник.

испразна фраза и шупља иронија.⁷⁵ Ново тумачење Већа полазило је од тога да је декларација уговор између српске владе и Југословенског одбора, али да он везује само њих. Држава Срба, Хрвата и Словенаца треба да буде сасвим нова творевина, и при њеном стварању не може се наметнути ни Србија ни било која „повијесна јединица“, тако да у њу улазе изједначене Србија, Хрватска, Босна или која друга земља. Најважнији елеменат декларација била би суверена воља уставотворне скупштине. Хинковићево тумачење било је корак даље од ранијег манифеста Већа, али је знатно приближило декларацију широким исељеничким слојевима. То тумачење на седници прихватио је и М. Пупин, али се крајем године од њега дистанцирао сматрајући: а) да југословенска држава не може бити супротна историјским традицијама појединих „племена“, а монархијски облик чини важан део тих традиција, нарочито за Србе; б) да се држава неће стварати пером него оружјем, тј. победом савезника; в) да савезници, нарочито у време руске револуционарне анархије, неће дозволити било какво погађање, него ће се, у очувању интереса због којих су ступили у рат, ослопити на Србију и њену династију.⁷⁶

Хрватски свијет је десет дана по Хинковићеву доласку настојао да измири његово тумачење са својим дотадашњим монархизмом. Навео је да ће конституанта бити меродавна „да ли да народ буде уједињен у једној држави или да се поцијепи у више федералних држава“; она ће одлучити већим или мањим правима аутономија, да ли ће држава бити монархија или република, ако буде монархија да ли ће се владар бирати из династије Карађорђевића. За таква тумачења позивао се лист не само на Хинковићево разјашњење у Вашингтону, него и на Хинковићеву изјаву у Паризу, мада он у том смислу није говорио. Чланак је написао сам Хинковић и Трумбић је поводом њега протествовао др Бјанкинију, питајући куд води Хинковићево тумачење декларације.⁷⁷ Кад је Југословенски одбор поставио питање Југословенском народном већу, на предлог потпуковника Милана Прибићевића, шефа српске мисије за сакупљање добровољаца у Америци, Веће је одговорило да је потпуно солидарно с Хинковићевим тумачењем. Потом је Одбор послао у САД свог новог изасланика др Богумила Вошњака, да нађе компромис у спору око објашњавања декларације. Вошњакова тактика је била да за крфску изјаву приволи своје Словенце, па и Кристана, сркећући пажњу да не треба затезати око форме државе за чију се независност тек треба изборити. Вошњак се послужио и ауторитетом Т. Г. Масарика, председника Чехословачког народног већа, тада у САД, при одбрани части и угледа Југословенског

⁷⁵ Н. Hinković, *Jugoslavija u Americi*, Zagreb 1922, 12—3 и 17—21; I. Cizmić, н. д., 141.

⁷⁶ I. Cizmić, н. д., 141—3.

⁷⁷ АЈ, фонд 80, Разна акта Југословенског одбора, Трумбић Анти Бјанкинију 12, XII 1917.

одбора. Но и после свега тога борци за федеративну Југославију налазили су простора за политичко деловање.⁷⁸

Вошњак је о свом раду у Америци оставио довољно забележака. Он пише да су се Словенци и Хрвати толико свикли на федеративну републику да нису могли да замисле друкчије уређење у својој држави у домовини, не рачунајући с тим да се код куће дотад живели у друкчијим условима; нису били свесни да би у национално мешовитим крајевима тешко било одредити границе федералних јединица, ако би се правила „племенска“ федерација. Вошњакова полазна максима у погледу федерализма је била: „Уопште, федерација се ствара само онде, када је унитарна држава немогућа“. Чак и федеративна држава показује тенденцију да се претвори у унитарну, нарочито у индустријским крајевима. Пошто су многи у САД веровали да би се питања многонационалне Аустро-Угарске решила ако се држава преорганизује као федеративна, управо за време боравка у САД Вошњак је написао књигу „Аустријски федерализам“, у којој је доказивао да је управо Хабзбуршка монархија у ствари већ давно федерализована, али да није могла да се носи са толиким питањима; услед тога ни нека нова федерализација ништа битније не би могла да промени и допринесе. Старији исељеници запамтили су Аустро-Угарску у нешто бољем издању, па су чак идеализовали слику о њој као о старом завичају; видели су је као велику и моћну државу, правно уређену, која се пре могла одхрвати италијанском империјализму, него нека много мања балканска Југославија. САД нису биле национална држава, те се обogaћена буржоазија није борила за нека већа национална, административна или територијална питања, него се свако борио да се што више лично обогати. Нико у САД није мислио да руши државно уређење, те су, у таквим условима, и Словенци били скептични према замислима о уништењу Аустро-Угарске; у Чикагу су Вошњаку тражили писмене изјаве бискупа Јеглича и Гавчара да Двојну монархију треба заменити Југославијом. Већина Словенаца чак ни у јесен 1917. у Америци није била убеђена у могућност и потребу уједињења југословенске државе; рачунали су на предност велике државе, а ту је доста учинио и италијански империјализам, према коме је заиста била јача Аустро-Угарска него много мања антантистичка Србија или Југославија. Лакше је било агитовати против Аустро-Угарске код словеначких социјалиста, али су се они чврсто држали републиканског федерализма. Вошњак је Етбину Кристану донео подуже писмо Фрање Маркића, босанског делегата на стокхолмској социјалдемократској конференцији са пуно политичких мисли о стварању Југославије; ти аргументи нису деловали на Кристана и друге радничке вође. О крфској декларацији су

78 I. Sizmić, н. д., 148—51. — Хинковић (н. д., 14) је писао да је Трумбић послао Б. Вошњака да контролише и исправља његов рад. О томе да је Трумбић сматрао да је Хинковић забрљао у Америци и да треба кориговати вид. Трумбићево писмо De Giulliju од 30. XII 1917 (Јадрански институт ЈАЗУ, Ручкописно одељење, De Giulli, М. бр. 106).

говорили као о адвокатски састављеном документу који није био логичан и указивали на амерички устав од пре 150 година који је био бисер јасноће и логичности, мада су га саставили фармери. Нико није сматрао да крунисане главе могу бити гарант грађанских слобода и економског и социјалног напретка, најмање Кристан који је почео као аустро-угарски официр. Републиканство није било неки словеначки специјалитет, јер се оно увукло и у редове српских интелектуалаца па и радника. Словенци и Хрвати нису могли да сваре „краљеву санкцију“ на одлуке конституанте, јер је свима изгледало логично да закључе да се тиме суверенитет конституанте ограничава. Видевши техничка чуда САД, и сам Хинковић постао је одушевљен републиканац, држећи да таква велика дела не би могла да створи ниједна монархија. „У ваздуху је — писао је Вошњак — био неки републикански бацил, који је одузео и најразборитијим људима практичан политички смисао“. У погледу Бугара, мада су признавали да их њихова зверства у Србији не кандидују за заједнички живот са Србима али и са Хрватима и Словенцима, ипак су југословенски републиканци сматрали да федерација неће бити потпуна без Бугара и да се лоше ради јер се ради без Бугара (који су сневали о својој величини).⁷⁹

Једино су у САД Југоловени па и њихове организације и гласила такорећи од самог почетка рата неговали идеју о федеративној Југославији.⁸⁰ У ствари југословенски раднички покрет у САД је још пре 1914. био федералистички.⁸¹ Ти радници су и током рата обезбеђивали масовност и чистоту идеје о федеративној Југославији и то својим републиканизмом, јер је схватљиво да федерализам природније иде уз републиканство него уз монархију. Ако су словеначки социјалисти били против добровољачког покрета, републикански социјалисти Срби су боље помагали добровољачки покрет него други, нарочито 1917. и 1918. године, кад је постојала општа инклинација од националног ка социјалном.⁸² Људи око Југословенског одбора су често неоправдано тај федерализам исељеника у Америци квалификовали као сепаратизам а републиканство као платформу бивших „аустријака“. То јачање федералистичке идеје последњих година рата неки национални активисти су доводили у везу не са револуцијом у Русији него са распадањем Аустро-Угарске.⁸³ То би се условно у САД могло односити на Словенце који су до краја 1916. само изузетно показивали опредељење за Југославију. Њихов проглас за оснивање Словеначког народног

79 В. Вошњак, *У борби за уједињену народну државу*, Лјубљана—Београд — Загреб, 1928, 402—3, 298—9, 319—20, 324, 328, 321—3, 325—6.

80 Х. Вендел, н. д., 676.

81 П. Слеччевић, *Срби у Америци. Белешке о њиховом стању, раду и националној вредности*, Женева 1917, 84—5.

82 М. Јевтић, *За част америчког српства. Препштампано из „Српског дневника“*, New York 1918, 37 (Д. Богдановић); Лј. Леонтић, *О Југословенском одбору у Londonu*, Загреб 1961, 76 и 80.

83 Б. Вошњак, *Федерализам или децентрализација*, Архив за правне и друштвене науке, књ. I/XVIII, бр. 6, 25. I 1921, 402—3.

покрета захтевао је: (а) аутономију словеначког народа на републиканској основи и (б) образовање Југословенске федеративне републике Словенаца, Хрвата, Срба и Бугара.⁸⁴

Манифест којим је Југословенско народно веће представило крфску декларацију у лето 1917. такође наводи да ће бугарски народ, кад се ослободи својих немачких владара и покровитеља, моћи постати равноправни члан будуће државе, мада се о томе уопште није говорило на Крфу. Нешто раније (29. јуна 1917) група словеначких јавних радника на челу с Е. Кристаном објавила је „чичкашку изјаву“, основицу југословенског, републиканског покрета у Америци, у којој је истакнуто начело самоодређења народа, развијена идеја о аутономијама (националним) и изречено уверење да су Бугари са Србима, Хрватима и Словенцима јединствен народ у етничком смислу речи.⁸⁵ Присуство ове бугарске позиције у југословенском федерализму у САД резултат је, у извесном смислу, и присуство и деловање Бугара. Константин Стефанов, који је сарађивао у *Курент хистори*, пледирао је за улазак Бугара у сваку југословенску федерацију.⁸⁶ У Детроиту, пак, уредник *Радничке борбе* био је неки бивши бугарски учитељ Цветков, по уверењу „широки“ социјалиста, дакле и бугарски националисти. Иако су у новинама које је он редиговао били чести напади на српску владу, о Бугарској није изашла ниједна неповољна notiца. У маси, бугарски социјалисти су били учлањени у својој „Бугарско-македонској социјалистичкој партији“, која се после бугарске акције у Македонији претворила у „Бугарску социјалистичку партију“.⁸⁷ Карактеристична је тврдња његових противника да је Милан Прибићевић, тада потпуковник који се за Македонију борио на ратишту, због свог југословенског уверења окривљен да је изјавио да Македонију треба дати Бугарима.⁸⁸ О питању уласка Бугарске у будућу југословенску државу морао је да говори и генерал Михалио Рашић, члан Српске ратне мисије у САД, почетком 1918. године. Он је „на много места“ рекао: „да Бугарска може да уђе у Југословенску заједницу, али са важностју каква јој припада према њеном бројном стању и пошто буде ма на какав начин кажњена за њену службу Немцима и Мађарима у овом крвавом рату“.⁸⁹

Десетог јануара 1918. председник САД В. Вилсон објавио је 14 тачака, које су имале да свет приближе миру и да поправе стање у њему. У X тачци Вилсон је предвидео аутономије за народе

84 Б. Пурић, н. д., 123.

85 I. Sizmić н. д., 39, 71, 136, 159—60.

86 Б. Пурић, н. д., 161.

87 АС, МУД, Полицијско одељење, Избегличка архива; Југословенско одељење фасц. I, Пов. Ј. бр. 293, полицијски писар Панта Џамбазовић о Србији у Детроиту, из Солуна 2/15. III 1917.

88 АС, ПО—1918, фасц. IV, извештај професора С. М. Лозанића из Париза 28. II/13. II 1918.

89 Архив Војноисторијског института ЈНА, пописник III, кутија 112, бр. 6, Врховна команда К. О. бр. 23570 од II/24. III 1918, извештај генерала Рашића министру војном о мисији у САД од 16. II/1. III 1918.

Аустро-Угарске, што је водило федерализацији Хабзбурше монархије. Тај програм и говор британског премијера Д. Лојд Џорџа 6. јануара довели су у питање целокупни дотадашњи рад Југословена на стварању властите државе. И у САД су те декларације не само огорчиле свесне југословенске исељенике, него су у великој мери осујетиле даљи њихов рад.⁹⁰ На Крфу се не само знало да се В. Вилсон још није решио на ликвидацију Аустро-Угарске већ је решење тражио у њеној федерализацији, него је регент Александар и пре тога сазнао за покушај Енглеске да се федерализује Хабзбуршка монархија. Идеја о таквом изласку из ратне стиске ободрила је аустрофиле у САД, који су у таквој федерализацији видели у неку руку преношење америчког модела који је требало да спаси један не само стари него и труп феудални организам.⁹¹

Пред навалицом аустријака *Југословенски свијет* (бивши Хрватски) даље се премештао на колосеку политике Југословенског одбора, те је популарисао „јединствену“ југословенску државу, ослањајући се све више на унитаристичко расположење америчких сокола. Кад би настале расправе, давано је објашњење да је народ словеначко-хрватско-српски а да је југословенство само скраћеница и да је пре свега етнографски и географски појам, који не замењује и не брише хрватство; хрватско државно право не смета југословенском уједињењу, које није негација хрватске државне мисли, него представља основицу за хрватску државу у југословенском уједињењу (= федерацији).⁹² Дакле, опет ретерирање већ према дневним приликама. У неким америчким листовима јавила се чак идеја о федерацији словенских република. О томе је писано поводом великог митинга 30 украјинских организација са 25.000 учесника у Чикагу последњих дана маја 1918. (Украјинаца је тада тада у САД било око милион и по). Главни говорник др Владимир Сименович говорио је о програму иза којег стоје представници Чеха, Пољака, Хрвата, Срба и Словенаца те Литванаца о словенској федерацији. Од америчких конгресмена скупу је присуствовао М. Мак Кормик.⁹³

Година 1918. није донела нове тематске моменте у вези с југословенским федерализмом у САД. Штавише, одласком. М. Марјановића и М. Прибићевића у Европу, смириле су се полемике тако да су од активиста остали једино Х. Хинковић и Љ. Леонтић.⁹⁴ За Прибићевића је значајно да је у Америци на федералистички начин организовао Југословене, тј. Србе у „Српској народној одбрани“, Хрвате у „Хрватској народној одбрани“ и Словенце у „На-

90 I. Čizmić, н. д., 240.

91 B. Vošnjak, н. д., 310—11, 271, 207.

92 *Jugoslovenski svijet* 5. III 1918, 3; 4. IV 1918, 2; 5. IV 1918, 3.

93 *The Christian Science Monitor* 31. V 1918; *The New York Times* 31. V 1918.

94 Архив ЈАЗУ, Архив Југословенског одбора, св. 60/II, Б. Вошњак А. Трумбићу, из Њујорка 8. IV 1918.

родној словенској звези“, па да је све три гране објединио у „Југословенској народној одбрани“.⁹⁵ За Хинковића су знали и Италијани да вешто спаја пропаганду за федеративну републику Хрвата и Словенаца са агитацијом за Велику Србију српског посланства и да се тиме иде на жртвовање мале црногорске краљевине (или „тираниде“); знали су да одржава везе с највишим америчким личностима и да је чак препоручен Вилсону и да сâм има опсесију да Европу претвори у републике и републичице, па и Италију и Велику Британију, из чије је амбасаде примао упутства о организовању представника ратујућих народа у САД.⁹⁶ И на позивницама предавања које је он држао стајало је да ће се говорити о федеративној Југославији, што су Американци поздрављали.⁹⁷

Југословенски свијет је и даље политички осцилирао, али је од месеца јуна 1918. приметније Гршковићево преузимање парола загребачких *Новина* (пут до слободе и самосталности. . .), а више се залагао за слободну Хрватску у слободној Југолсавији, а против комадања Хрватске које је постојало у Двојној монархији. Федерација је, дакле, за Хрвате требало да значи процес окрупњавање Хрватске и прибирање Хрвата ⁹⁸ изван банске Хрватске у „племенској“ тријалистичкој федеративној Југославији. Неки Миливој С. Станојевић огласио је чланак у једном њујоршком листу питањем: Југословија — монархија или република. Рекао је да то питање највише интересује Словенце, који рачунају са федеративном републиком. Он се, пак, залагао за монархију, али тако да двојица старих краљева краљ Петар и краљ Никола абдицирају у корист краљевих Александра, свог сина односно унука; такво решење би, наводно, одговарало и југословенским лидерима.⁹⁹ *Српски дневник* је и даље проповедао великосрпско решење. Лист је писао да Србија улази у југословенску заједницу не само без свог имена и победничког знамења него и без граница које би обухватиле све Србе.¹⁰⁰

Занимљива су решења која је 21. септембра 1918. предложио у свом елаборату Роберт Лансинг. Југословенске области Аустро-Угарске (Словенију не помиње свакако јер ју је заменио за Славонију) треба спојити са Србијом и Црном Гором „да би се формирала једна независна држава или једна независна федерација“. Судбину Трста ваљало би решити у вези са разграничењем тога простора са Италијом, али с тим да у граду или у којој другој луци нова држава добије право коришћења пристаништа. За Албанију је речено да треба да дође под сизеренитет Италије или Србије или

95 АС, Југословенско одељење, фасц. III, реферат Павла Стефановића „Сукоб међу Србима у Америци“, Крф 29. I/11. II 1918.

96 A. Bernardy—V. Falorsi. *La questione adriatica vista d'oltre Atlantico* 1917—1919), Bologna 1923, 80—1, 59—60.

97 Н. Хинковић, н. д., 390.

98 *Jugoslavenski svijet* 11. VI 1918, 3; 13. VI 1918, 3.

99 *The New York Times* 2. VII 1918.

100 Б. Пурић, н. д., 144—5. — Вид. критику рада Југословенског народног вијећа: Извештај Главног одбора Савеза „Слога“. . . ., Њујорк 1920, 31.

боље да буде инкорпорирана у југословенску конфедерацију.¹⁰¹ Лансинг је био стручњак који је реферисао В. Вилсону да се понуда Аустро-Угарске 4. октобра са аутономијама за Словене не прими.

Југословенско народно веће одржало је састанак 8. октобра, на коме се изузетно критички разговарало о крфској декларацији, о представницима Србије у САД (нарочито о Пупину, док су М. Прибићевић и Љ. Михаиловић хваљени), о „егиду“ Србије, што је представљало платформу за прикључење југословенских земаља Аустро-Угарске Србији. Велика нада полагана је у рад „привремене владе југословенске“, како су названи извршни органи Народног вијећа СХС у Загребу; саопштено је да ће „влада“ контактирати са народом Србије и Црне Горе и да ће плебисцит одлучити о уједињењу и о облику државном (република, монархија).¹⁰²

Мада југословенска мисао у САД никад није била тумачена као негација хрватства, словенаштва или српства него као основа за образовање федеративне Југославије, ипак је код доброг дела Хрвата и Словенаца стално било сумње да се иза нове фасаде не крије великосрпски програм, мада је југословенска идеја 1917. значила и борбу за демократску републику Југославије.¹⁰³ Један од главних чинилаца Југословенског народног вијећа, Нико Гршковић, као да је имао илузија са оснивањем Народног вијећа СХС и аklamацијама за републику у Загребу.¹⁰⁴ Кад се наде нису оствариле те кад се стекао утисак да се неће остварити прокламовано начело народног самоопредељења, Гршковић је заједно са Хинковићем иступио из Вијећа.¹⁰⁵ Према једном закључку, покрет Југословена у САД показивао је све добре и лоше стране југословенских племена“ у раду на уједињењу.¹⁰⁶

*

* *

Крајем рата, уз помоћ америчке масонерије, почело је окупљање у САД представника дотад потлачених народа Средње Европе. У Филадельфији (Пенсилванија) 25. и 26. октобра у Дворани независности одржана су два заседања Демократске уније Средње Европе. Пошто се ближио крај рата, ваљало је учинити покушај да се уједначе мишљења пред излазак за мировни сто. Заседањем је руководио тада у свету већ врло добро познат професор Т. Г. Масарик, председник Чехословачког националног већа. Он је говорио о припремама за конференцију мира као и о потреби да се образује

101 Mémoires de Robert Lansing, Paris 1925, 142.

102 *Jugoslavenski svijet* 3. XI 1918, уводник. — Вид. и: Л. Марковић, н. д., 26.

103 I. Čizmić, н. д., 220.

104 D. Janković — В. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države II*, Београд, 1964, 488.

105 I. Čizmić, н. д., 289.

106 J. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914—1918*, Београд (с. а.), 122.

средњеевропска унија мањих федерација чије је настајање било на помолу, како Друштво народа не би морало да укида војне савезе, који у условима постојања такве уније не би били ни нужни. После тих уводних речи говорио је Х. Хинковић, који је у идеалистичкој пројекцији излагао о једној таквој типичној федерацији, о Југославији, којом приликом се оштро дотакао Бугара и Мађара. Полазећи од гесла „Балкан балканским народима“, он је набројао више малих народа сасвим блиских Југословенима и позвао је Бугаре да прихвате руку помирицу, али под условом да „измене свој дух“; најпре треба престати хвалисање Бугарске да представља Пруску на Балкану. Хинковић је, као једна од динамичких снага конференције, приговорио некој мапи на којој су биле уписане југословенске границе а такође и већој мапи на зиду дворане; на драматичан начин скинуо је мању мапу и раздерао ју је на двоје. Професори Масарик и Милер су објаснили да географско-политичке карте које су извешене нису званичне и да чак не знају ко их је донео и окачио. Представник арбанашког друштва „Ватра“ из Бостона, Кристор Дако, саопштио је да му је било онемогућено да се учлани у средњеевропско веће. Он је енергично захтевао „да Србија покаже добру вољу да уступи изванредан део територије која је сада у њеном поседу, а за коју је рекао да припада Албанији“; он је инсистирао на томе да главни критериј при утврђивању политичких граница буде језик којим говори становништво које жели да се самоопредели; скренуо је пажњу на чињеницу „да је арбанашка раса старија од 6.000 година и рекао је да италијанска и француска војска држе под окупацијом арбанашку територију уз обећање да ће се са ње повући после рата“. Одмах је одговорио представник апострофираних Грка, који је тражио да језик не буде мерило код утврђивања националитета, него модерно лично, национално опредељење. На крају послеподневне седнице првог дана Масарик је узео реч и најпре се осврнуо на начело народности; прихватио је да је основно самоопредељење а не друге одредбе (и етнички принцип језика) и изјавио да се у плебисцитима може крити опасност већ у томе што је тешко обезбедити потпуно слободно изражавање воље целог народа. Осврнуо се и на важно питање заштите мањина.

Декларација независности Демократске средњеевропске уније (са десет потписа) гласила је:

„На састанку који се окупио у Дворани независности у Филаделфији, Пенсилванија, САД, 26. октобра, ми, који представљамо укупно више од 50,000.000 људи који образују ланац нација које живе између Балтичког, Јадранског и Црног мора, обухватајући Чехословачке, Пољачке, Југословене, Украјинце, Литванце, Румуне и италијанске иредентисте, који су потпуно или делимично подвргнути туђинској власти, високо ценећи помоћ и подршку коју су нашим народима дали влада и народ Америке и Савезника Антанте, у своје лично име и у име наше браће у домовини, овим свечано изјављујемо да стављамо своје — народе и средства —

на располагање нашим савезницима да их користе против нашег заједничког непријатеља.“ Потом је изнесено шест принципа на основу којих је требало створити демократске државе и њихову унију на рубу Средње Европе. Тачка друга је, примерице, гласила: „Да је неотуђиво право сваког народа да организује своју сопствену владу на таквим принципима и у таквом облику како сматрају да ће најбоље унапредити њихово благостање, безбедност и срећу“.¹⁰⁷

*
* *

У Јужној Америци било је током првог светског рата 25—50.000 југословенских исељеника, од којих највише у Аргентини, у Чилеу око 5.000 а слично и у другим земљама Анда. Велики број њих био је из Далмације и иселио се највише из економских разлога.¹⁰⁸ Југословени у Јужној Америци налазили су се у друкчијој ситуацији од својих сународника у САД. То нису били фабрички и други радници него — у Аргентини надничари на фармама, највише Црногорци, а у Чилеу добро ситуирани поморци и трговци, по правилу Далматинци. Осим оних у Чилеу, други су били јако распршени. То као и мањак интелектуалаца и врло слабе и скупе саобраћајне везе биле су главни разлог што у Јужној Америци пре 1914. није било југословенских културно-политичких организација.¹⁰⁹ Уосталом, они се тада нису могли оделити од насељеника из државе из које су дошли, јер су често били становањем и пословима помешани са Немцима и Мађарима.¹¹⁰ Кад је избио рат, стање се знатно изменило: Црногорци и други из Аргентине јавили су се у добровољце,¹¹¹ док су насебине у Чилеу постале главни финансијер Југословенског одбора.¹¹²

Против рада аустроугарских конзула који су добили налог да се спроведе мобилизација аустроугарских поданика иступило је друштво „Хрватска стража“, које је 3. августа 1914. сазвало у Буенос-Аиресу протестни збор. Присутни Хрвати, Срби и Црногорци су, поред осталог, апеловали на емиграцију у Америци да материјалним одрицањем, омогући револуционарну акцију у Аустро-Угарској како би се борили за ослобођење и уједињење Југословена.¹¹³ У првој години рата, кад је цена Србији порасла јер је двапут

107 The Christian Science Monitor 26. X 1918, 1.

108 Lj. Antić, *Sukobi u jugoslovenskom iseljeničkom pokretu u Antofagasti (Čile) za vrijeme prvoga svjetskoga rata i neki socijalni utjecaji na njih 1917. godine*, Časopis za suvremenu povijest br. 2/1984, 19—30.

109 M. Kolin, *Jugoslaveni u Južnoj Americi u radu za svoj narod*, Zagreb 1920, 11—12.

110 *Narodna sloga* (Ilok) 1. XII 1925

111 B. Hrabak, *Borba između crnogorskog dvora i srpske vlade oko obratovanja crnogorske vojske i oko dobrovoljaca 1916—1918. godine*, Istorija XX veka VI, Beograd 1964, 170—74.

112 M. Paulová, n. d. passim.

113 Љ. Косиер, н. д., 64 и 65.

истерала са своје територије дивизије аустроугарских завојевача, и у малим насеобинама на Пацифику поставило се питање да ли Србија иде на стварање Велике Србије или искрено жели наста-нак Југославије; Србија није имала историјско право да тражи хрватске земље, али се могло поставити питање да ли то право има Аустро-Угарска. Већ у пролеће 1915. неки хрватски листови су писали да народ жели да стресе немачко-мађарски јарам и да му више одговара Југославија него да остане у Аустро-Угарској.¹¹⁴

Прву значајну манифестацију за ослобођење представљао је велики народни збор у Антафагасти 23. јануара 1916. који је организовала Југословенска народна одбрана из САД под руководством професора М. Пупина, српског почасног конзула. Програм и резолуција збора говорили су о уједињењу свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, у којој би Србија била „носиоцем југословенске мисли“ и „основицом и срцем југословенске државе“.¹¹⁵

Један чланак М. Бартулице (писан у Солуну 15. децембра 1915) агитовао је за изградњу „велике и заједничке слободе: Србије, Хрватске и Словеније“, која ће бити Југославија.¹¹⁶ У листу *Јадран* из Буенос Аиреса изашло је током 1916. више написа који побуђују тематску пажњу. У једном допису говорило се како југословенски социјалисти у Лондону саботирају борбу за стварање грађанске Југославије, у којој би радници били теже изабљивани него да раде у постојећим старијим буржоаским земљама; они су тежили образовању балканске федерације, у коју би најпре ступиле југословенске земље и Бугари који су југословенски браћа.¹¹⁷ Ј. Једловски је у истом листу објавио чланак о југословенским добровољцима у Русији и о југословенском идеалу. Ту је дао карактеристику оних који се рано јавише с интересовањем о уређењу будуће заједничке државе: „То су они који су се помирили са југословенском судбином југословенског народа, али би ипак вољели да се већ сада изађе са отвореним картама, па да знамо како ће изгледати унутарње државно уређење наше нове државе“.¹¹⁸

Интересовање за утврђивање односа према Бугарима постојало је и у Јужној Америци, конкретно у Аргентини, где је било Срба и Црногораца. Тамошњи *Јадран* објавио је, према париском *Гану*, вест да су Трумбић и још два члана Југословенског одбора у аудијенцији код амбасадора САД у Паризу изјавили да, пошто се Бугари, „након казне буду освијестили, постаће гипкији, онда ће се моћи с њима говорити, онда се можемо надати споразуму, јер до тога мора доћи. Балкан је претписан за Југославију и Бугарску. Надамо се да ће Бугарска моћи да ступи с нама у федеративан одношај“.¹¹⁹ Овећи приказ негативног држања Бугара пре-

114 *Domovina* (Punta Arenas) 2. V. 1915, уводник.

115 В. Lazarević, *Jugoslovenski dokumenti*, Zagreb 1919, 33—39.

116 *Jugoslavenska domovina* (Punta Arenas) 2. IV 1916, 6.

117 *Jadran* (Buenos Aires) 6. I 1916 (Станко Грчић).

118 Исто, 30. XII 1916, 3.

119 Исто, 23. VI 1917, 2.

ма југословенском питању објавила је *Југословенска држава* (Валпараизо). У чланку је констатовано да су све бугарске новине против федерације између Срба, Хрвата и Словенаца, јер се плаше да не би могла њихова увећана држава хегемонистички владати Балканом, те су подржавале идеју да се прошире аутономије Хрватске и Далмације под аустроугарском управом, како би Београд и Србија изгубили сваки значај и привлачну моћ за стешњене Јужне Словене Монархије; оборили су се на крфску декларацију, Трумбића су називали погрдним именима и писале да сарадње међу Јужним Словенима може бити, али без Србије. Бугарски листови су нападали и В. Вилсона што је хтео да објави рат Бугарској, па су САД критиковане што ратују и са Немачком. *Јадран* је писао и о бугарским претензијама не само на Македонију него и на српско Поморавље, о њиховом неискреном и поквареном држању према силама Антанте, настојању да што пре дођу до мира преко револуционарне Русије, о бугарским социјалистима, о побуни у Топлици, бугарском терору и слично.¹²⁰

Јадран је средином 1918. крфску споразумну изјаву тумачио на династички начин и прихватао је уставну монархију под Карађорђевићима, без ближег одређења о унутрашњем уређењу монархистичке Југославије.¹²¹

Јужна Америка, без довољно националних организација и са масом разбацаног нешколованог исељеничког света, пружала је „довољно терена да се мути“.¹²² Такав један политички авантуриста био је велики хрватски агитатор из Њујорка Александар Занов. Он се у Јужној Америци представио као противник сваке заједнице између Хрвата и Срба, грдио је Југословенски одбор што је у ствари прихватио великосрпски програм и прибيراо је проаустријске остатке за концепцију о Великој Хрватској. Дошао је, међутим, у Чиле са српским пасошем а покушао је да добије и легитимацију од канцеларије Југословенског одбора у Вашингтону. Није имао много успеха, јер су исељеници ипак рачунали да ће у будућности бити у једној државној заједници са Србијом. Секретар Хрватског савеза из Питсбурга узалуд је тврдио да је Занов не само свестан Хрват него и присталица српско-хрватског јединства од своје младости и да у Перу није пошао као агитатор него због посла неких индустријских предузећа.¹²³

120 *Jugoslavenska država* (Valpaso) 11. V 1918, 7 (А. Стрижић).

121 *Jadran no 1* (јуна 1918 (на шпанском)).

122 Јадрански институт ЈАЗУ, Ручкописно одељење, А—Degiulli, М. бр. 106, Трумбић De Giulliju 30. XII 1917.

123 Дипломатски архив Секретаријата за иностране послове (Београд), Вашингтонско посланство 1918, пакет I, М. Марјановић Српском посланству у Вашингтону из Лиме 10. VI 1918.

*
* * *

После крфске декларације јавио се својим федералистичким идејама Иван Крстуловић из Сантјага (Чиле). Он се трудио да се обнови лист *Слобода*; тврдио је да не би могла да опстане Велика Хрватска (макар имала у свом саставу и Босну), као што дугог века не би била ни Велика Србија (са Црном Гором), јер су обе ове целине упућене једна на другу, и то у федеративном склопу; такав, међутим, није препоручен крфском декларацијом. Та гледишта он је разрађивао по написима по југословенским листовима и у посебним брошурама. То није одговарало оним ограницима народне организације на Јужном Пацифику који су следили политику Југословенског одбора. Стога је Крстуловић називан аустријским плаћеником, барабантом црно-жуте монархије, и приписивано му је да жели да дигне на ноге своје Далматинце и остале Хрвате против Југословена као целине. Како је он био председник огранка „Триглав“ а писао је нарочито у *Југословенској држави*, оптуживан је да је узурпирао патриотизам и тражено је да буде свучен са политичке позорнице. То је, дакле, пример, кад је захтев за федералистичким уређењем изједначаван са аустроугарским тријализмом и са агентуром Аустрији.¹²⁴

II Концепт југословенске федерације Франа Супила

Један од најталентованијих хрватских политичара XX столећа, Франо Супило је био један од оснивања и најјачих и најагилнијих чланова Југословенског одбора до средине 1916. године. Из више разлога његове замисли о уређењу будуће заједничке државе треба осмотрити независно од концепција осталих чланова Одбора, који се, уосталом, никад нису ни изричито представљали као стегоноше федералистичких идеја.

За разлику од многих југословенских федералиста који су се тако представили крајем рата (јер је то тада представљала последњу могућност у одбрани њихових политичких комбинација). — Супило се о федеративно уређеној Југославији изјаснио на самом почетку рата. Друго, ни код једног другог хрватског политичара тога времена није дошла до изражаја **условност** таквих концепција с обзиром на констелацију општих ратних прилика. Иако уверен федералист, Супило је лако прелазио на сасвим друге могућности ако би били угрожени основни политички интереси хрватског народа. На ту недоследност и превртљивост утицали су, најзад, и Супилове везе са савезничким политичарима које су га наводиле на нове комбинације, као и његов бујан темперамент и здравствено психичко стање.

¹²⁴ *Jadran* (Valpaise) 24. XI 1917, уводник; 1. XII 1917, 4; 2. XII 1917, 4; *Jadran* (Buenos Aires) 26. XII 1917, 1.

Септембра 1914. идеја о конфедерацији Јужних Словена као и о евентуалној федеративној вези Бугарске са државом Срба, Хрвата и Словенаца било је и код појединих британских публициста као и у редовима српске владе.¹ Супило је тада био свестан да су хрватски клериканци и босански Муслимани одбијали да прихвате идеју народног јединства. У то време Супило је интимно био за дуалистичко решење југословенског питања: „да међу Јужним Словенима у Хабзбуршкој монархији Хрвати, као неки депозитари државноправних оставштина, морају да имају водећу улогу као прими интер парес [...] Изван Хабзбуршке монархије та иста улога по наравном закону припада овој и оваквој данашњој Србији“.² У оквиру југословенског комплекса требало је „подпуна равноправност племенских елемената разнога назива, као и подпуна слода и равноправност вјероисповиједања“.³ С обзиром да су се тада међу силама Антанте јавиле идеје о једној посебној Хрватској. Супило се изјаснио против такве комбинације, јер би таква Хрватска „била камен смутње и ништа друго него једна нова Арбанија, са пуно већом опасношћу за опћу нашу будућност, него што је Арбанија Berchtoldova“.⁴ С обзиром на његово дуалистичко вођење будуће државе, може се закључити да је Супило био против самосталне Хрватске зато што би она територијално била врло редуцирана (без Босне и Херцеговине, дела Далмације, без Срема и дела Славоније и без Истре).

Већ у својим меморандумима силама Антанте 1914. године, мада се није до краја изразио о односу Срба и Хрвата у склопу Југословенског уједињења и иако је Србији признавао улогу Пије-монта Јужних Словена, Супило је истицао да Хрвати желе у новој држави имати јасно одређено место и улогу, те је чак изражавао мисао да би Загреб требало да буде главни град те државе. Супило већ тада није био сигуран о исправности политике српске владе према уједињењу и желео је да хрватски народ у новој држави игра много већу улогу од оне коју су му наменили Н. Пашић и службени кругови Србије. Још у јесен 1914. Супило се сложио са

1 D. Šepić, *Jugoslavenski odbor i pitanje kompromisne tranice s Italijom*, ИС. бр. 3/1964. 38; D. Šepić, *Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog odbora*, *Historijski zbornik XIII*, Zagreb 1960, 3—4.

2 D. Šepić, *Iz korespondencije Frana Supila*, *Arhivski vjesnik I*, Zagreb 1951, 254 и 257; Д. Шепић, *Писма и меморандуми Франа Супила (1914—1917)*, Београд 1967, 9; D. Šepić, *Supilo diplomat*, Zagreb 1961, 48. Супило је у разговору са Ж. Лоазом у Риму био против тезе да треба да постоји самостална католичка Хрватска, односно о аутономију Хрватске (са Далмацијом и делом Босне) уз Србију која би добила јужну Далмацију. (Архив Југославије, — у даљем тексту: АЈ, — фонд 80, Преписка МИД-а и посланства, Љ. Михаиловић из Рима 21. X/4. X 1914).

3 Д. Шепић, *Писма*, 8 (Е. Греју, 30. IX 1915). — За очување хрватске индивидуалности: D. Šepić, *Supilo diplomat*, 24.

4 D. Šepić, *Iz korespondencije*, *Arhivski vjesnik I*, 259; D. Šepić, *Supilo diplomat*, 23—4, 35. — Идеју о самосталној Хрватској натукнуо је Супило 4. октобра 1914. у Риму француском аташеу за штампу Šarlu Luoazou (D. Šepić, *Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog odbora*, 7).

И. Мештровићем да су Срби „уопће пуно више ексклузивистички него Хрвати, да теже за својом апсолутном доминацијом“.⁵

Крајем 1914. Супило већ занима како силе Антанте гледају на односе Хрвата и Словенаца са Србима у будућој држави односно да ли су Велика Британија и Француска спремне да уређење Југославије помогну на основу „једнакоправности“. Због тога је предузео своје друго путовање у Француску и Енглеску. Супило је радио на томе да савезницима сугеришу да се питање унутрашњег уређења државе Срба, Хрвата и Словенаца реши у неком федералистичком виду. У својој промеморији (17/30. јануара 1915) Супило је предлагао да Велика Британија помогне да се односи уреде на бази поштовања особности традиција појединих југословенских нација и у духу потпуне равноправности.⁶

О ставу Србије према српско-хрватским односима Супило је дотад судио на основу контакта са српским дипломатским представницима и политичарима емигрантима (из будућег Југословенског одбора) као и на основу написа из појединих српских листова. Његов је био закључак да србијански политичари уједињење Јужних Словена замишљају на пруски начин и у великосрпском духу, па је држао да државници Србије не мисле на чување покрајинских традиција и аутономија, него да настоје да у будућој заједници наметну своју хегемонију. За време свог краткотрајног боравка у Нишу (11—14. фебруара 1915), на путу за Русију, изгледа да је у извесној мери ублажио своје мишљење. Његови тадашњи саговорници (регент Александар, Н. Пашић, Ст. Протић, Љ. Јовановић) показивали су разумевање за његово становиште о југословенском уједињењу, можда већ зато што нису имали своје изграђене концепције о том проблему.⁷

Супило је стигао у тадашњу српску престоницу са доста јасним представама о односу југословенских националних индивидуалитета у будућој држави. Те су концепције најнепосредније изнесене у разговору са руским послаником кнезом Г. Трубецким. Ту је Супило први пут јавно изнео тезу о „централистичкој федерацији“, са заједничким: спољним пословима, војском финансијама и саобраћајем. Поред средишње власти требало је поштовати локалне особности „док ове не уступе место потпунијој фузији“. Биће да је Супило и тада федерацију замишљао као дуалистички однос — српске области, области око Хрватске, а да би се обласне карактеристике изражавале у виду самоуправа. У разговорима са Пашићем и српским државницима велики Конављанин је био мање отворен, те је говорио само о аутономији Хрватске, и то не баш најодлучније, да се не би схватило да је то питање неодступни захтев Хрвата; хрватску аутономију приказао је као прелазну меру, као школу кроз коју треба Хрватска да пређе да би се потпуно прила-

⁵ D. Šepić, *Srpska vlada*, 14 и 17.

⁶ D. Šepić, *Iz korespondencije*, Arhivski almanah II, 337; D. Šepić, *Supilo diplomat*, 55.

⁷ D. Šepić, *Supilo diplomat*, 66—7 и 67—8.

годила новом стању. Уосталом, тада је Пашић изјавио да је Србија спремна да поступи као Пијемонт, тј. да се одрекне своје уске прошлости и утопи у заједницу. Супило је потом јавио Трумбићу да је Пашић сагласан с његовим гледањем и да му се чини да ће Шумадија бити на висини своје мисије међу Јужним Словенима.⁸

Окренут својим размишљањима, Супило је био знатно мање отптимист него што се могло закључити на основу његових писама. Своје сумње у могућност лаког уједињења изразио је у разговору са универзитетским професором и млађим радикалом Лазицом Марковићем. Према Супилу, Пашић је сувише олако схватао уједињење као што су и остали Србијанци мало размишљали о будућем односу Срба и Хрвата. Ови имају доста заједничког међу собом, али ипак у националном погледу нису исто, него имају посебне национално-политичке идеологије и посебни менталитет. Србијанци би учинили велику грешку ако би, под паролом о једном народу, водили политику присилне асимилације Хрвата. Хрвати траже заједничку државу са Србима, али желе да у тој заједници сачувају националну посебност. Мада је стално говорио само о Србима и Хрватима, у разговору са Марковићем као да је Супило већ дошао до закључка да би једна федерација, као најбоље државноправно решење морало да води рачуна и о другим политичким индивидуалитетима, тако да је он изричито поменуо: „увећану Србију, Црну Гору, Хрватску са Далмацијом и Босну са Херцеговином; Словенију и Македонију (Стару Србију) није дотицао у разговору. Требало је оставити времена да оно постепено изглади и уравни извесне разлике које данас постоје“. Марковићев је закључак био „да Супило није нашао разумевања за своје идеје код званичних представника Србије“.⁹

Супило је у Петрограду наступио са идејом о „централистичкој федерацији“ и у службеним круговима и у Друштву словенске узајамности. Мада је и у руском Министарству спољних послова наводио жељу Хрвата да сачувају унутрашњу аутономију своје земље, ту је ипак тежиште његовог наступа било у томе да се од италијанског анексионизма сачувају словенске обале Јадрана. С обзиром да је Супило у својим иступима показао нарочиту бригу о будућим аутономним правима, српски конзул у Одеси, Марко Цемовић, који се тада бавио у руској метрополи скренуо је пажњу Н. Пашићу да се аутономно право Хрвата и Словенаца не унесе у будући међународни уговор, јер би та права за Србију могла представљати опасности. Примивши обавештења о Супиловом раду у Русији, Пашић је закључио да треба тражити целу Словеначку, а „што се тиче месне аутономије, ми ћемо је примити, ако на томе буду настојали, али без штете за целину српске државе“. Занимљиво је да су неки руски дипломати стекли утисак да Супило није дошао да делује у правцу уједињења Јужних Словена из Аус-

⁸ D. Šepić, *Srpska vlada*, 21 и 23.

⁹ Ј. Марковић, *Југословенска држава и хрватско питање (1914—1929)*, Београд 1935, 19—20; D. Šepić, *Srpska vlada*, 21—22; D. Šepić, *Supilo diplomat*, 72.

тро-Угарске са Србијом, него да посредује за посебни положај Хрватске.¹⁰

Супило је у Петрограду имао у плану да се састане и са К. Херуцом,¹¹ Хрватом који је дуго живео у Русији и који је пледирао за самосталну Хрватску. Ако је о томе сазнала, српска дипломатска служба имала је разлога да буде обазрива према Супиловом раду у Русији, јер су већ пре тога стигле вести да неки Хрвати у Петрограду воде „акцију за аутономију Хрватске“, да у Хрватској има тежња Хрвата за независношћу.¹² Начелник у Министарству Петрајев обавестио је Супила да је српска влада спремна да Хрватима остави аутономију са сабором, али с тим да та аутономија не би имала послужити за какав сепаратизам, него управо да се сузбије италијанска теза о католичкој хрватској држави. У тим контактима вероватно је Петрајев прихватио Супилову сугестију да у борби против италијанских захватања треба истаћи и питање словеначког народа. Руски саговорници морали су се збунити у разговору са Супиловим сапутником (и будућим чланом Југословенског одбора) Душаном Васиљевићем, који је насупрот Супилу тврдио да већину народа у Хрватској сачињавају унитаристички расположени Хрвати и Срби (присталице Хрватско-српске коалиције). Због тога је Супило желео да Васиљевића што пре отпрати у Ниш. Почетком априла је и угледни петроградски дневник **Новое время** донео запажени интервју са Супилом, у коме се овај поново заложо за „централистички федерализам“.¹³

Иако се Супило изгледа заложо у Петрограду да се постави на тапет словеначко питање, он је према Словенцима застрањавао, видећи их као некадашњи праваш а тада југословенски дуалист у сенци Хрватске. После седнице Југословенског одбора 24. јуна 1915. на којој је Супило реферисао о путу у Русији, с њим је дошао у сукоб Словенац др Богумил Вошњак, и то у питању словеначке споменице, која се августа 1915. појавила у Лондону, а која је писана раније. Док је А. Трумбић прихватио наводе споменице, Супило је одлучно био и против њених навода и против самог Вошњака.

¹⁰ АЈ, фонд 80, група: Преписка између лондонског посланства и Југословенског одбора, изјава Д. Васиљевића 18/31. X 1916; М. Paulová, н. д., 32; D. Sepić, *Srpska vlada*, 25—6; D. Sepić, *Supilo diplomat*, 78, 84—5; D. Sepić, *O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine*, Zbornik Historijskog instituta JAZU III, Zagreb 1960, 451; М. Димитријевић, **Ми и Хрвати**, Београд 1939, 61 (погрешно се наводи 1913. уместо 1915. година). — О Супиловој „централистичког федерацији“ вид. и: В. Чубриловић, **Историја политичке мисли у Србији XIX века**, Београд 1958, 510, 458 тврдња да је Супило рачунао на федерацију са Бугарима не би била тачна; он је на Бугаре само узгред алудирао).

¹¹ Д. Шепић, **Писма**, 53, 50, 170 (1916). — Сусрет са Херуцом вероватно није остварен, али је зато Словенац Х. Тума инсистирао на томе да Југославија без Бугарске не би била могућа (М. Paulová, н. д., 44).

¹² D. Sepić, *Srpska vlada*, 21.

¹³ АЈ, фонд 80, Преписка између лондонског посланства и Југословенског одбора, изјава Д. Васиљевића у Лондону 18/31. X 1916; D. Sepić, *Supilo diplomat*, 78—9, 84, 97—8, 115. Вид. и: U. Pleterski, *Prvo opredeljivanje Slovenaca za Jugoslaviju*, Beograd 1976, 48.

Главни аргумент је био да би та споменица довела у питање наводе раније споменице подељене државницима сила Антанте. Супило је рекао да велике силе још имају разумевања за Хрвате, али да је са Словенцима све свршено. Огромна већина Одбора прихватила је Вошњакове разлоге, с тим да споменицу потпишу Трумбић као председник и чланови Одбора из словеначко-хрватског приморја. Вошњак је још тада истицао да ће Словенци изазвати интересовање Европе за себе, једино ако њихово питање буде интегрални део југословенског проблема.¹⁴ Супило је међутим био хрватски егоиста: било је важно одржати целокупност хрватских историјских земаља, и говорити и у име других аустроугарских Југословена.

Због своје политике интегралног ослобођења хрватских земаља, Супило се нашао у супротности не само са италијанским завојеванима, него и са Пашићевим „малим“ ратним програмом, који је, с обзиром на ратну ситуацију, предвиђао припајање Србији Босне и Херцеговине, јужне Далмације и дела Славоније, што су велики савезници могли одобрити као компензацију за уступање Македоније Бугарској.¹⁵ Супило је, наводно, изјавио Е. Греју да „ако се са Хрватима и са Хрватском буде поступало по удешеном плану, Хрватска овако осакаћена, ако се буде упитала, неће се изјаснити за Србију. Ми ћемо сутра имати хрватску иреденту у новим земљама Србије, српску у Хрватској, а наше народно јединство бит ће покопано.“ Почетком септембра 1915. српска страна располагала је информацијама да Супило покушава рад на своју руку. За независну Хрватску, свакако зато што би једина она могла да спаси целокупност хрватских земаља од откидања у корист не само Италије него и Србије.¹⁶

У то време пада и Супилова промеморија у седам тачака коју је предао Е. Греју преко Ситн-Уотсона. Она је била опет дуалистички интонирана: у генетички једном народу са три имена у Хабзбуршкој монархији водећа улога треба да припада Хрватској, а ван те монархије Србија има одрешене руке (да оствари сличну хегемонију свакако према Црној Гори). Ову поделу, бар кад је реч о хрватском „забрану“, ремети чињеница да су Београд и ужа Србија „глава и срце“ Срба, као што су за Хрвате (који би сви били у „забрану“) то исто Загреб и ужа Хрватска. После утврђених међа и ознака снага који ће их угрожавати додато је једно „треба“: „Ова нова формација мора бити хармонички продукт свих наших народних сила у фузији духова, традиција и нада, у јединственом предгњузу за осигурати нашу заједничку будућност“. Да би та народна фузија била успешна истичу се Хрватска и Загреб а не и друге „главне“ земље, примерице Србија са Београдом. Потом опет долазе уступци Хрватској ако би неко трећи хтео да ту Хрват-

14 В. Вошњак, *У борби за уједињену народну државу*, Лjubljana—Beograd—Zagreb 1928, 53—5, 58.

15 Ј. Horvat, *Supilo — život jednog hrvatskog političara*, Zagreb 1938, 377.

16 В. Вучковић, *Из односа Србије и Југословенског одбора*, Историјски часопис XII—XIII, Београд 1963, 357—60.

ску извуче из оваквог дуалистичког привилегисаног доложаја (који се у овом случају означава као „склоп југословенских земаља са Србијом“) те да је (очигледно саму, без пратећих југословенских области Аустро-Угарске под њеним првенством) третира. Србија треба да се жртвује, те да изврши уставне, политичке и културне реформе како би онемогућила развитак једне друге југословенске државе (можда редуциране хрватске „Албаније“). За узврат Србија ће се сматрати „стегоношем јединства Југословена“. Излазило би као да би Србија била једини и апсолутни кривац што би неке „силе јаче од праведности“ такву операцију са Хрватском извршиле. Свако друго сједињење (дакле и без „забрана“ и посебних позиција уже Хрватске) Супило сматра као „јединствени чин освајања и доминације задахнут србско-ортодоксним ексклузивизмом“. У таквом случају Хрвати би били дужни да изврше диверзију: „Дотле и у том случају дужност би била свих Хрвата тако радити, да све југословенске земље, у којима би се већина народа по слободној својој вољи изјавила за Хрватску, буду сједињене са Хрватском“. Најзад, један каснији ублажавајући додатак: „Макар под Србију дошло само 500.000 Хрвата, она је за све Хрвате мора бити наша хрватска односно једина гравитациона народна снага.“¹⁷ Још јуна 1916. Супило је признавао Србији мисију, тј. да је „носилац уједињења народног“. Иначе до руске револуције Супилове представе о сложеној југословенској држави нису биле одређене.¹⁸ Једино је (у пролеће 1916.) био против две конкурентске југословенске државе, које би изазвале раздор и продор немачког империјализма, неразумевајући зашто је српској влади више стало да држи Македонију него да се постигне решење „великог југословенског питања“. Ту је можда алудирао на улазак Бугара, у заједницу, на чему иначе није инсистирао. Априла 1915. био је против уласка Бугарске у Македонију, да се ту не би удружила са Италијом.¹⁹

Нешто болесно, нешто анархистички аустроугарски избија из „седам тачака“, оде хегемонизму повлашћене Хрватске. И Словенци, и Босна, и Војводина, и Црна Гора и Македонија могу бити угуривати под један или други „*primi inter pares*“ — систем, али Хрватска не може као други, него само привилегисано, или — диверзија и нови обрачун да се путем система обезбеди забран са постојећим црно-жутим границама. О садржини трансформације Србије Супило није прозборио: очигледно је други хегемонистички партнер, који је био међународно признат чинилац, требало да се тако измени како ће одговарати не свима (јер већ овај дуалистички систем ником не би одговарао осим ужој Хрватској и, нешто мање, ужој Србији) него Хрватској, и тако потврдити врховни повлаш-

¹⁷ АЈ, фонд 80, група: Разна акта Југословенског одбора; Д. Шепић, *Писма*, 106—7; Исти, D. Šepić, *Supilo diplomat*, 151, 153—5.

¹⁸ Д. Шепић, *Писма*, 58, 65, 118, 121; M. Paulová, н. д., 339.

¹⁹ Д. Шепић, *Писма*, 111, 116, 63. — Супило против поделе Хрватске: D. Šepić, *Hrvatska i korespondencija F. Supila o ujedinjenju*, Forum XV, Zagreb 1968, 343—81.

ћени положај Хрватској у једној братској држави (небратски подељеној на забране). Таквом промеморијом Супило се удаљио од сваког федерализма, који рачуна са разликама, који својим јединством захтева равноправност свих индивидуалитета који улазе у заједницу. Ту се најбоље види Супилова национална саможивост и безобзирност. Ако се помоћу Србије не би могла, против моћних издејствовати целокупност Хрватске, треба отклонити сваку могућу, макар и мање савршену заједничку државу и радити за самосталну државу, не би ли се бар тако извукла већа целокупност једне Велике Хрватске (јер увек са пратећом забраном, који није такође национални индивидуалитет, него служи за позиције и претензије Загреба). Пашићев концепт уједињења није био добар, јер је такође био врло хегемонистички; али ипак није био толико пута условљен и припремљен и за своју пуну негацију као овај Супилов.

У време састављања „седам тачака“ Супило је показивао иста схватања у контакту са људима из Србије. Посланику у Лондону М. Башковићу је образлагао (15. септембра да Хрватска без Далмације и нарочито без Славоније не би имала услова за живот, а ако нема услова за уједињење са Србијом да се Хрватској као и Србији „морају дати услови за самосталан живот“; изјавио је „да је од босанских католика добио изјаве да се слажу са његовим радом и овлашћују га да у његово име даље ради; и држи да ће и муслимани бити сагласни“.²⁰ Професор Павле Поповић сматрао је да је Супило постао велика сметња и велика опасност, јер да „он ради за сепаратну Хрватску“.²¹ Николај Велимировић је изразио мишљење да ће Италијани покушати да се обећањима и интригама приближе огорченим Хрватима и да ће „Хрват са највећом главом најпре пасти на овај лепак“.²² У то време Италија је желела засебну Хрватску, па макар јој вратила Шибеник и Задар, и то под њеним покровитељством, Француска је настојала да створи једну нову Аустрију, где би задовољни Хрвати нашли свог католичког краља, а Русија је сматрала да Србија треба да се увећа (али без Хрватске) и касније уједини са православном Бугарском. Неодлучни Е. Греј избацио је паролу о плебисциту аустроугарских Југословена за уједињење са Србијом; Супило је то одмах прихватио а Пашић такође, али да се изјашњавање одржи изван Босне и Херцеговине, које су за Србију већ сматране као неспорне.²³ Извесне резерве је још пре тога изразио и Супило, тражећи да се после рата не опредељује само најужа Хрватска (без Далмације и Славоније), него како му је, наводно, Греј причао — јужна Далмација, Босна

²⁰ АС, фонд 80, група: Преписка МИД-а са посланствима, М. Бошковић телеграмом бр. 898 из Лондона 3/16. IX 1915.

²¹ Исто, 80—38—612; Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд 1986, 168.

²² АЈ, фонд 80, Преписка, Н. Велимировић Ј. М. Јовановићу, из Лондона 15/28. IX 1915.

²³ Исто, Н. Велимировић од 21. IX/4. X 1915 о свом разговору са Х. В. Стидом.

са Херцеговином те Хрватска са Славонијом.²⁴ За плебисцит, чак ако је могуће и у току рата, Супило се изјаснио већ крајем зиме 1915. у Петрограду, у разговору са Брјнчаниновим. Ту је идеју о њега примио А. Трумбић у Паризу, априла 1915, пред конституисање Југословенског одбора.²⁵

Исте концепције Супило је заступао и током 1916. године. Он је у препирци са Н. Пашићем (фебруара 1916) рекао да не би дошло у обзир парцијално уједињавање, ако би се черчила Далмација, јер да је тада боље за Хрвате да остану под Аустро-Угарском²⁶ (јер ако нема довољно слободе, има довољно територије, за хрватски утицај). Због Супилових идеја о српско-хрватском уједињењу настале су бурне дискусије у самом Југословенском одбору, јер су Словенци тачно приметили да ће бити потиснути и изабљивани новим двојним системом; Б. Вошњак можда добро запажа да је Супило 1916. године рачунао са околношћу да се дотад велесиле нису изјасниле за стварање конкретне Југославије.²⁷ У другој половини 1916. Супило је настојао да поправи свој однос према Словенцима: он их је тада помињао заједно са Хрватима, као да су један народ („Нои Кроати — Словени“), као што су се обично означавали Хрвати и Срби („Србо-Хрвати“). Исправку би представљало и тројство у помињању „племена“, нарочито у помињању „племенске“ равноправности. Чак и у писмима српским дипломатама Супило се представљао као да репрезентује огромну већину оних елемената који сачињавају већине Хрватске, Славоније, Далмације, Истре, Словеније, па у неком обзиру и саме Босне и Херцеговине.²⁸ Дописнику „Дејли мејла“ изјавио је да Хрватска жели једино да буде слободна и да се не прави питање од њеног сједињења са Србијом.²⁹ Супило је тада покушао да се нагоди и са Италијом, под условом да се Истра дели а да се Италији препусти Задар и оток Вис.³⁰ Де Ђули, Супиловац који је остао у Одбору, бранио је Супила пред руским амбасадором у Паризу како у питању Јадрана тако и у погледу југословенског уједињења. Француски министар иностраних дела А. Бријан скренуо је пажњу истом амбасадору да њихова влада не стоји иза Де Ђулија и других са истим мислима.³¹

24 Исто, група: Преписка МИД-а и посланства, М. Бошковић са бр. 849 од 19. VIII/1. IX 1915.

25 АЈ, фонд 80, група: Преписка лондонског посланства са Југословенским одбором, изјава Д. Васиљевића о Супилу у Лондону 18/31. X 1916.

26 В. Вучковић, *Из односа*, 367, 369.

27 В. Вошњак, *У борби*, 90, 96, 97, 100. — Ипак, Вошњак признаје заслуге Супилу: предвидео је потребу крфске декларације и жалбу на српску владу (Исто, 103).

28 Д. Шепић, *Писма*, 137, 140, 151.

29 Н. Стојановић, *Младост једног покољења* (рукопис у Архиву Историјског института у Београду), стр. 129.

30 I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961, 79.

31 *Un livre noir. Diplomatie d'avant-guerre de guerre a 'après les documents des archives russes* (1910—1917), t. III, 1. 3, Paris (с. а.), 45—50, Извольски 28. X/1 XI 1916, са бр. 797.

Супило је, као какав закован праваш, иако у сталном контакту са западноевропским демократама, и током 1916. године тражио очување хрватског државног права. Пашић је тачно примећивао да се иза хрватског државног права налази аустриски менталитет, који просто спутава политичара који хоће као демократ (дакле поштујући народну вољу) да ради на народном јединству Хрвата, Словенаца и Срба. Супилова реплика да је то право настало давно пре Аустрије очигледно није говорило о његовој савремености и могућностима за демократију и подобност за односе са другим индивидуалитетима.³² То је било доста јадно истицање историчности хрватског националног бића (за разлику, на пример, од Словенаца). Он је западњацима истицао да троједна краљевина Хрватска припада западној цивилизацији, којој је прибројавао и Словенце.³³ (али није могао и Босанце из хрватског „забрана“). Тако је као ујединитељ Југословена непотребно југословенски простор делио на западни и источни, омогућавајући идеје парцелације.

Једна од бојазни Супилових била је да се Хрвати могу приближити или чак нивелисати са Србима током живота у заједничкој држави. Зато толика претеривања о разликама у менталитету, политичком бићу и судбинском делању цивилизације (иако је на обема странама била неразвијена и једна!) па и религије. Он се плашио „еволуције у фузионистичком правцу“.³⁴ Супило је чак и у доба Крфске конференције 1917. био „против сваког политичког нивелирања“ (можда и оног ненамерног који доноси заједнички живот). То уједначавање требало је оставити „времену и будућим генерацијама“.³⁵ Због страха од тог могућег нивелисања он је био и против постепеног уједињавања, плашећи се да и у националном погледу од хрватске државне идеје не отпадне лабилнији крајеви (Срем са делом Славоније, Босна и Херцеговина, јужна Далмација) Лек од сваке апсорпције су две непосредне државе — српска и хрватска³⁶ (којој мора бити дозвољена асимилација нехрватских елемената у историјском „забрану“). Кад је реч о уједињењу нису важиле политичке околности, него је Србија као међународно признати чинилац и партнер имала да издејствује целовиту Хрватску за улазак у Југославију, иако се ниједан народ није одједном ујединио.

Оно што је најпротивречније у иступима Франа Супиле било је то што је он говорио о федерализму кад је изразито наступао као југословенски дуалист (а то није југословенски федерализам

32 Д. Шепић, *Писма*, 143.

33 Ј. Horvat, *Supilo*, 379—80. — Ту цивилизацију, културу и религију дигао је на разину „светова“, увећавајући подвојеност Срба с једне и Хрвата и Словенаца с друге стране (Д. Шепић, *Писма*, 147, М. Прибићевићу из Лондона 15. IX 1916).

34 Д. Шепић, *Писма*, 147.

35 Ј. Horvat, *Supilo*, 386. — Пашић је запазио да је Супило „доцније стао на гледиште да питање уједињења зависи од политичке ситуације. Како му је кад згодно.“ (*Нови Живот*, књ. V, стр. 271).

36 Д. Шепић, *Писма*, 156—7 и 160—1, 57.

где сви Југословени и све њихове покрајине треба да буду равноправни). Понављајући странцима причу о две југословенске половине — источњачкој и западњачкој (у коју је трпао и босанске Муслимане, тада још типичне оријенталце) које представљају два света и у погледу менталитета, он је писао и о „једној врсти федералистичке противречности“, наводећи четири аутономне зоне: српско-православна, зона са већином Хрвата западњака, словеначка зона, босанско-херцеговачка зона.³⁷

У преломну 1917. годину Супило је ушао безвољно, те је, јануара 1917. говорио Стиду да помишља да се повуче из политике и да оде у Јужну Америку да се смири. Ипак, госпођа Роза, сарадник Вилиама Стида забележила је (августа 1917): „Супило почео шуровати са Аустро-Угарском, видевши да од уједињења Југославије нема ништа. Хтео је да спасе Хрватску.“³⁸

Фебруарска револуција тргла је и Супила као нова снага. У непредатој промеморији Миљукову (од 12. априла 1917) он је тврдио да већина Хрвата жели уједињење са Србима на основу једнакости и реципрочног поштовања традиције; заједнички живот даће том уједињењу потпуну етничку, политичку и културну фузију, стварајући од нас један народ са једном душом“. Брак Хрвата са Србијом, како се популарно изразио, створиће једну добру и здраву породицу.³⁹ Само нешто раније, марта 1917, он је у промеморији предатој Форин Офису, изнео основне критерије и начела за уједињење и фузију Срба, Хрвата и Словенаца. Пошто је њихово уједињење политичка нужда, Супило је тражио да се цела Антанта заузме да се оно правилно реши. При том решавању он је тражио да се посебна пажња обрати аутономијама, организованим према четири зоне (српска, хрватска, словеначка, босанска). „Требало би — писао је — да постоји нека врста ‚федералистичке централизације‘ све док се ‚стари инвентори‘ не расплину у новим генерацијама, а ове ће се моћи нивелирати радикалније, као што се то догодило у Италији.“⁴⁰

Док није имао илузија о црнорукцима, сматрајући да их се Србија мора ослободити својом трансформацијом, Супило као да је имао илузија са регентом Александром и млађом српском генерацијом, која се слагала са позитивним критеријумима и критикама; желео је да нови дух и нове потребе створе нешто солидно, што ће и на Јадрану запречити реванше и „Drang nach Osten“. За себе, као Хрвата, писао је да је „по уверењу демократ, либералац

37 Лазиви Марковићу средином 1916. у Женеви поновио је мисли из Ниша фебруара 1915: „Хрвати имају свој посебни менталитет који се не може изменити. Хрвати су сви за југословенску политку, али им то не смета да чувају своју хрватску прошлост и свој хрватски индивидуалитет. Ове се две ствари потпуно могу измирити у једној југословенској држави уређеној на федералној бази.“ (Л. Марковић. Југословенска држава, 21).

38 В. Вучковић, *Из односа Србије*, 369.

39 Д. Шепић, *Писма*, 174 и 175.

40 Д. Шепић, *Supilo diplomat*, 218.

и републиканац, члан народа славенскога“.⁴¹ И ту се осећа свеж дах револуције из Русије!

Поводом рада Крфске конференције српски посланик у Лондону Ј. М. Јовановић замолио је Супила да изради „скелет“ о унутрашњем уређењу заједничке државе. Супило је 22. јула 1917. предао свој нацрт и то представљао као најбољи предлог једне федеративне организације Југославије, стварне федерације, лишене државно-правних традиција, дуализама и осталих старих политичких реквизита. „Скелет“ је рачунао са пет федералних јединица: Србија (са Банатом), Хрватска (са Сремом, Истром, Далмацијом), Словенија, Босна и Херцеговина, Црна Гора (предратна са земљама које ће јој припасти, „ако се ова ствар друкчије не уреди“). Свака од ових јединица имала би свој сабор (односно скупштину). Постојао би један централни парламенат, кога је скицирао алтернативно: 1) са посланицима директно изабраним (само са проширеним изборним срезовима и на основу правичне изборне геометрије); или 2) састављен од делегација из аутономних сабора (у коме случају би морао вредети начин пропорционалног заступништва са заштитом мањина). У централне установе спадала би још Врховно административно судиште и Врховни рачунарски двор (= Главна контрола). У заједничке послове спадали би: спољнополитички послови, копнена и поморска одбрана, они економски и комуникациони послови који имају важност за целу државу, финансије за заједничке потребе и новац, највише институције за васпитање народне интелигенције, државни устав — основ за сав племенски и културни живот. Аутономне јединице прихватале би све остале државне и покрајинске послове (унутрашње управе, судство, богоштовље, ниже и средње школство, привреда, саобраћај локалног значаја, аутономне финансије).⁴²

Према Супиловом концепту заједнички послови били би знатно сужени. Супило није искључио могућност кумулације одређених функција, па је предвидео да чланови покрајинских влада могу бити уједно и чланови средишње државне владе (што не би баш било сврсисходно). Није био предвиђен посебан федерални дом, биран по принципу паритета, него би постојао само једнодомни средишњи парламенат, заснован на пропорционалном заступништву са заштитом мањина (што би вероватно значило да би и представници мањинских странака у покрајинским саборима могли слати представ-

41 Д. Шепић, *Писма*, 190 и 177. — Регент Александар, међутим, подозревао је у Супила па и у Трумбића (*I. Meštrović*, н. д., 94—5).

42 F. Šišić, *Dokumenti*, 312—14; D. Šepić, *Supilo Diplomata*, 235—6; J. Horvat, *Supilo*, 387; M. Paulová, н. д., 349—50. — Супило није улазио у питање Македоније као федералне јединице, јер се није усудио да улази у питање због превелике осетљивости српских политичких кругова, а и зато што није био начисто са националним индивидуалитетом те области (Н. Sirotković, *Nacrt Frana Supila o federativnom uređenju državne zajednice jugoslovenskih naroda*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 3—4/1968, 437.

нике у централно народно представништво, сразмерно мандатима у покрајинским саборима).⁴³

Изборни систем у Супиловој концепцији полазио је од неопсредних избора и за покрајинске саборе и за централни парламенат, и то на основу општег и тајног права гласа. „Праведна изборна геометрија“ била му је потребна код увећаних изборних срезова за избор посланика за средишње народно представништво свакако зато да се не би подешавањем срезова у национално мешовитим крајевима добила вештачка структура народних посланика. У случају делегирања заступника из покрајинских сабора у централни парламенат, поступак би био нешто сложенији, јер је требало штитити мањине, тј. политичке странке с мањим бројем посланика у покрајинским саборима. Та одредба била је корекција у односу на избор заступника — делегата Хрватског сабора у Угарски сабор, које је давала само већина Хрватског сабора. Супило није предвидео посебан федерални дом централног парламента, у који би све федералне јединице бирале посланике по паритетном начелу, што би требало да послужи као брана евентуалној мајоризацији мањих националних индивидуалности од стране већих.⁴⁴

Иако Супилов „скелет“ није одговарао ни духу ни слову Крфске декларације,⁴⁵ Супило се позитивно изразио о тој декларацији, приметивши: „Колико среће да се је ово могло учинити одмах у почетку рата, у напону снаге и побједи Србије; али ништа није прекасно нити ће дјело икада умрети“.⁴⁶ Можда није био у потпуности обавештен о стварном тексту декларације. Супило је у декларацији видео равноправност Хрвата са Србима и једност народних имена, вере, писма итд.; заједничка би држава била нова не само по својој појави него и по структури, и не би била само проширена Србија. Можда је рачунао да би се федерално уређење и питање аутономија могло решити приликом доношења новог устава, у самој конституанти, за коју је била предвиђена квалификована већина код усвајања одлука. Супило је неоправдано сматрао да Крфска декларација чак превазилази његове захтеве. У таквој процени нису се поколебале резерве које је (31. јула) изнео његов најближи сарадник у Југословенском одбору De Giulli, кад му је скренуо пажњу да се код избора за конституанту и код овлашћења ове види тежња ка нивелацији постојећих легислатива и институција и да се предвиђа укидање свих аутономија и њихових граница.⁴⁷

43 Н. Sirotković, *Ideologija o nacionalnom jedinstvu i federalne zajednice u toku stvaranja prve jugoslovenske države 1914—1918. godine*, Zbornik radova: Federalizam i nacionalno pitanje, Beograd 1971, 204.

44 Н. Sirotković, *Nacrt Frana Supila*, 437—8 (претпоставка са „правилном изборном геометријом“ не би стајала).

45 Л. Марковић, н. д., 22.

46 А.Ј. фонд 80, група: Преписка Југословенског одбора и Н. Пашића, Супило Пашићу 18/31. VII 1917; Д. Шепић *Писма*, 203, 205.

47 Д. Шепић, Супило дипломат, 239. — М. Paulová (н. д., 209) пише: „Сумњам да би Супило био пристао на декларацију и да би његов труд био тако повољан да је био на Крфу“.

У таквом расположењу Супило је (8. августа 1917) упутио писмо младим официрима Хрватима и Словенцима тзв. дисидентима Добровољачког корпуса СХС у Русији, позивајући их да се врате „у србијанску војну организацију“. Тај позив образложио је на следећи начин: „Темељна база државе и народног јединства, коју је србска влада примила, добра је и праведна, а најбоља воља постоји за својевремено уређење детаља [...] Повратите се у јединствени логор, немојте се ви препирати, него се борите јуначки, јер се борите за своју домовину.“⁴⁸

Као што је познато, следеће недеље Супило је провео у душевној болници а септембра исте године је умро. Тако је нестало политичара који би могао да покуша да одредбе Крфске декларације приближи једном стварном федеративном систему, сходно свом „скелету“. „Скелет“ је остао без браниоца, као сведочанство доиста федералне мисли једног од најраснијих југословенских политичара с почетка XX века.⁴⁹

III. Замисли о сложеној југословенској држави у круговима чланова лондонског Југословенског одбора

Није непознато да су политичари и јавни радници који су ушли у састав Југословенског одбора основаног у Лондону били људи разних политичких уверења, који су дотад припадали различитим странкама или организацијама или страначки нису били декларисани. Понекад су та њихова ранија опредељења посредно долазила до изражаја и у току рата, а код чланова масона њихова повезаност са ложама у савезничким земљама се посебно користила.

Код старијих чланова Одбора, који су пре 1914. године били познати активисти појединих странака у општим цртама може се знати њихов начелан став и према питањима унутрашњег уређења, само с том напоменом да се у то време није могло говорити о државном устројству једне југословенске државе него постојеће Аустро-Угарске. Тек после балканских ратова, кад се почела утврђивати југословенска мисао, могле су се јавити замисли како би изгледала та заједничка држава. Изричито подаци у томе смислу постоје само за једног од млађих чланова Одбора, иначе касније унитаристу — Милана Марјановића. У представци коју је (18. новембра 1913) предао званичним чиниоцима у Београду он је изнео две алтернативе: 1. да будућа српско-хрватска држава носи име „Југословенско краљевство“, и да има један парламенат и једну владу; 2. да се споразумно повуче линија која би, на пример, ишла од Вуковара на Дубровник те да се образује „једна дуалистичка држав-

48 Д. Шепић, *Писма*, 203.

49 У чланку — некрологу Супилу у Хрватској држави (20. X 1917, уводник) био би: био је у првом реду човек акције; није зазирао ни од најнепопуларнијих компромиса, ако при томе губио из вида коначну сврху — народну слободу и независност.

на творевина српска и хрватско-словеначка са једним централним парламентом и централном владом за заједничке послове, а са засебним сабором и две засебне владе“. Марјановић је рекао да развитак иде у смислу прве алтернативе, али је ипак предложио да се почне са дуализмом, јер да прилике за југословенски унитаризам још нису биле сазреле. Тај унитаризам, као крајњи циљ, морао би бити потпуно децентрализован и обухватао би осам покрајина: 1. словеначке земље са северним делом Истре; 2. Хрватску са Кварнером, Истром и северозападном Босном; 3. Славонију са Сремом и Војводину; 4. Србију; 5. Босну са северним делом Херцеговине и делом Санџака; 6. Црну Гору са Котором, делом Санџака и подручје до Призрена; 7. Стару Србију и Македонију; 8. Далмацију са католичким делом Херцеговине. Његово дуалистичко схватање као метод уједињавања и о Хрватима као „првима међу једнаким“ у редовима Јужних Словена Аустро-Угарске показивало је утицаје Супилових дуалистичких схватања.¹

По изласку из Аустро-Угарске будући чланови Југословенског одбора нису изашли из дотадашњих токова свог политичког мишљења. На почетку рата Томаш Г. Масарик је у Риму затекао разједињене југословенске емигранте, међу којима је било великосрба, великохрвата и Југословена.² Супило је, примерице, још на првом састанку с Трумбићем у Венецији истакао „Или Југославију или ништа“, док су Трумбић и Мештровић још рачунали на могућност једне независне хрватско-словеначке државе, ако велике силе не би усвојиле да се оснује Југославија или ако Србија не би прихватила југословенски програм.³ Водећи хрватски емигранти у Риму (27. септембра 1914) лако су се сложили с констатацијом да би било боље за оне земље које не би могле доћи до своје слободе да остану у Аустро-Угарској него да дођу под италијанску власт, с обзиром да је Италија хомогена, па не би подносила мањине другог језика. Супило је, међутим, у то време настојао да Далмацију спаси помоћу Србије, тј. није, као остали другови, држао да је баш толико опасно ослобађање на делове. Трумбић је сам признао да тада није пристајао на стварање Југословенског одбора („Хрватски одбор“ је за невољу ипак основан фингирано!) „с овога најважнијега разлога што се Италија још није била опредјелила“.⁴ У ствари, ус-

1 D. Šepić, *Jugoslavenski pokret i Milan Marjanović 1901—1919*, Zbornik Historijskog instituta JAZU III, Zagreb 1961, 541—2. — У Хрватској су после балканског рата међу политичарима кружиле приче да ће Србија дати могућност Хрватима да се изјасне у погледу својих захтева у случају стварања заједничке државе; у стварности никакав „лакт“ није постојао па и политичке везе између Београда и Загреба су биле слабе и импровизоване (M. Paulová, н. д., 21). Ни у Хрватској „југословенско питање“ није било сазрело; њега је могла да покрене само Хрватско-српска коалиција, чији су хрватски елементи настојали да сачувају национални идентитет аутономијом и у федеративном државном уређењу (Исто, 27).

2 К. Чапек, *Разговори с Т. Г. Масариком*, Нови Сад 1938, 153.

3 A. Smith — Pavelić, *Dr Ante Trumbić*, München 1959, 131; D. Šepić, *Su-pilo diplomat*, Zagreb 1961, 23.

тројство одбора желео је да одложи до последње фазе рата, кад ће распад Хабзбуршке монархије бити неминован.⁵ Ипак, и код Супила се постављало питање имена заједничке државе а постојала је, нешто касније, и бојазан од парчања Хрватске и од пре-власти Србијанаца, иако је Супило сматрао да Хрвати и Словенци нешто значе и бројем и својом вишом културом. Трумбић је и ту био мање одлучан: ако Супило установи да Русија и Србија не желе да се подухвате стварања југословенске државе, да хрватска емиграција јасно изјави да се на ослобођењу ради у две групе — хрватској и српској, с тим да би Хрвати обухватили Босну и вероватно целу Далмацију а Србима би остао излаз на Јадран, можда не у Далмацији.⁶

Преносећи свој рад у Париз, Лондон и Америку, хрватски емигранти су пренели и осећање дуализма, доста изражено за време боравка у Риму, тако да им је оно касније сметало да у додиру са српским службеним факторима буду сасвим искрени.⁷ На самом крају 1914. године Трумбић је јасно дао на знање да је за њега уједињење хрватских и словеначких земаља било важније од ослобођења испод аустријске власти „да све словенске и хрватске земље морају бити у једној држави, која год била“. „И доиста ми Хрвати морамо држати ову идеју као угални камен, јер ако Словенија буде од нас одијељена, Хрвати, и то већина, неће морати да дођу под српскога краља и тражит ће за себе посебну државу“.⁸ Као што се види, битно је било питање остварења територијалних претензија за једну Велику Хрватску, која би обухватала не само и Босну и Херцеговину него и словеначке земље, земље сасвим другог језика и менталитета.

Свега пет дана касније (5. јануара 1915) Трумбић је дао друкчију изјаву. Сазнавши за комбинацију Ивана Лорковића а можда и других политичара у Хрватској, о стварању после рата три југословенске државе, федеративно спојене, Трумбић се одлучно изјаснио против Лорковићевог федерализма „јер само јединствена Југославија може да коначно ријеши југословенско питање са династијом Карађорђевића [...] Нутарање уређење уважит ће постојеће домаће прилике помоћу аутономије. Више држава створиле би

4 D. Šepić, *Trumbićev »Dnevnik«*, *Historijski pregled* br. 2/1959, 167 i 182; D. Šepić, *Supilo diplomat*, 27. — Разлог је био други: са стварањем Одбора емигранти би се морали коначно одредити у погледу оријентације (*Supilo diplomat*, 49).

5 В. Вучковић, **Из односа Србије и Југословенског одбора**, *Историјски часопис* XII—XIII, Београд 1963, 351.

6 D. Šepić, *Supilo diplomat*, 37, 40, 42—3; 52—3; В. Вучковић, н. н., 352.

7 М. Борђевић, **Србија и Југословени за време рата 1914—1918**, Београд 1922, 33. — Уредник спољнополитичке рубрике „Тајмса“ и југословенски пријатељ Х. В. Стид још септембра — октобра 1914. рачунао је са јужнословенском конфедерацијом (D. Šepić, *Srpska vlada, Jugoslovenski odbor i pitanje kompromisne granice s Italijom*, Југословенски историјски часопис (Београд) бр. 3/1964, 38).

8 D. Šepić, *Iz korespondencije Frana Supila*, *Arhivski vjesnik*, I, Zagreb 1958, 288; В. Вучковић, н. н., 353.

нове размирице код Југословена и повећало би постојеће“.⁹ Противречност у ставовима можда није постојала колико на први поглед изгледа. Југословенски тријалистички федерализам заиста је негација онога што је Трумбић желео (дуализам ако не може бити остварен унитаризам с аутономијама) и онемогућавао хрватске претензије на словеначке области па и неке српске, које би при стварању националних федералних целина изашлих из хрватског забрана (бивших хабзбуршких граница). То би била конфедерација за коју и Трумбић заиста никад није био. Аутономије које он помиње су пре свега аутономије Словенцима и Босни у оквиру хрватског дела државе, а потом и аутономија Хрватској. Трумбић је у пролеће 1915. тражио плебисцит за све јужне крајеве Аустро-Угарске, којом би се одлучило о својој судбини¹⁰ и надајући се да плебисцит не би повољно испао по Србе.

Супило почетком 1915. године путује у Ниш и Петроград да испита основе за политичко уједињење. Супило брани тезу о уједињењу не из неке солидарности према Србији него „ради самих себе“, тј. као представник Хрвата из Аустро-Угарске. Он настоји да измени чак и оријентацију експанзије Србије, те да је усмери на обале Јадрана уместо на македонске котлине, односно да ишчупа од лукавог Пашића да је Србија спремна да се у будућој заједничкој држави одрекне своје дотадашње прошлости а стварно и превласти.¹¹ Док је на Западу иступао као заговорник националног принципа, Русе је настојао да увери да Србе треба да усмере на уједињење са Хрватима и Словенцима, како би Македонија остала за Русима потребне Бугаре. Остали чланови Одбора, из тактичких разлога, у првим месецима рата и пред српском владом и пред силама Антанте залагали су се за национални унитаризам, дозвољавајући Србији право државноправног првенства и признајући јој способност да буде „државни форматор“.¹²

Из првих недеља 1915. године од значаја је иступање будућег члана Југословенског одбора Франка Поточњака у Њујорку 15. фебруара, које је он излагање штампао у Нишу. Он је тврдио да Југославија није проширена Србија, нити се спрема ситуација у којој ће једно „племе“ робовати другом. „Према тим принципима, — разлагао је даље Поточњак — водећи рачуна о данашњем нашем стању, нова државна творевина Југославија имаће да прими

9 D. Šepić, *Iz korespondencije*, Arhivski vjesnik II (1959), 346-7; Д. Јанковић, *Концепција српско-хрватског националног унитаризма у Хрватској и Србији 1905—1918*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду IV (1970), 357. — О Лорковићеву плану о конфедерацији по узору на Немачку (према обавештењима која је донео Масарик у Рим) вид.: I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Buenos Aires 1961, 46—7.

10 D. Šepić, *Supilo diplomat*, 123—4.

11 A. Mandić, *Fragmenti za historiju ujedinjenja*, Zagreb 1956, 119—20, 123—5. — Русија није прихватила Супилову централистичку федерацију, јер је била за то да српски православни елеменат постане господарећи у новој држави а то се могло постићи само централизмом (M. Paulová, н. д., 44).

12 D. Janković, *Ideje unitarizma i federalizma pre stvaranja prve jugoslovenske države*, zbirka radova: »Federalizam i nacionalno pitanje, Beograd 1971, 194.

облик једне савезне државе, у којој ће свака од постојећих земаља и покрајина да задобије потпуну аутономију [...] Аутономија земаља Југославије има да се састоји у томе, те свака покрајина ужива своју потпуну самоуправу у свим пословима унутарње управе, правосуђа, просвете и црквених послова. Послови државног карактера и они што дирају у живот читавог државног организма и животне односе појединаца и целине имају да буду свима заједнички. Говорећи језиком Хрватске — Славоније могло би се рећи, да се свакој покрајини има осигурати и зајамчити барем она аутономија, што би је Хрватска — Славонија морала по нагодби имати, а од чега никад ни сенке није имала.“¹³ Поточњак је тако говорио због својих америчких слушаалаца, иначе, сам он се никад није залагао за федерализам, него га је чак оштро нападао. Опет, дво-струки, неискрени однос!

О председнику Југословенског одбора Анти Трумбићу написао је један члан Одбора следеће: „У души је увек остајао стари хрватски праваш. Чим је престала хипноза светског рата, јаче се испољава његово хрватство. Прототип је политичара — конзервативца [...] Према многим сарадницима нема поверења. Никога не информира о правом стању ствари.“ „Између Српске владе у Нишу и на Крфу те Југославенског одбора је била увек нека затегнутост, али ипак су си били слични у многоме. Исто вечито одлагање одлука, иста неспрема у погледу идеје рада.“¹⁴ Одбијање Трумбића да се расправља о унутрашњем уређењу будуће заједничке државе, међутим, није настало зато да не би било штете од евентуалног реаговања владе или савезника. Схватајући значај тога питања, Трумбић га је желео одгодити по последње етапе рата (или за какав, врло повољан моменат пре тога), кад би у име Одбора могао да се избори за програм најповољнији за хрватство. У питању су били супарнички територијални интереси не само Италије и Србије,¹⁵ а кад се деле територије ту нема националног унитаризма. Трумбић се јавно изјаснио против федерализма, али је на делу радио против унитаризма, као скривени протагониста хрватског праваштва, дакле и дуализма. Из истих разлога у пролеће 1915. неки Хрвати и Словени у Паризу су „бранили самосталног своју“ од Србије, те „отимали су овде село по село у Далмацији од ваше претензије“.¹⁶

Из тактичких разлога неки чланови Одбора били су неодлучни у македонском питању, што је посебно нервирало српског посла-

13 Ф. Поточњак, *Југословенско питање*, Ниш 1915, 21—2, 25, 23—4; Ф. Ротоцњак, *Iz emigracije III*, Zagreb 1927, 217—8.

14 В. Вошњак, *U borbi*, 32 i 42. — О Трумбићу кунктатору у доба закључивања тајног лондонског уговора вид.: Лј. Леонтић, *O Jugoslovenskom odboru u Londonu*, Zagreb 1961, 29—30.

15 Ј. Норват, *Hrvatska politika u svjetskom ratu (1914—1918)*, Obzorova Spomen-knjiga, Zagreb 1935, 65. — Због тога је добронамерно али и наивно професор Божа Марковић држао „да Хрвати не знају шта је држава (В. Вошњак, н. д., 21).

16. В. Вучковић, *Из односа Србије*, 358.

ника у Лондону Мату Бошковића.¹⁷ На сличан се начин решавало врло значајно питање о добровољцима, против чијег купљења су најпре били неки старији чланови, али у лето 1918. онолико се инсистирало на добровољцима, који су имали да буду материјална снага одређених интереса. Било би погрешно закључити да су само Н. Пашић и српска влада спроводили своје интересе и настојали да остваре своје планове. То је радио и Одбор, само до пролећа 1917. године са објективно знатно мање могућности. Све промене у држању појединих чланова Одбора треба доводити у везу с условима за остварење неисказаних интереса. Тако, иако се негативно изражавао о српској влади почетком 1915. године, кад се показало да је тајни лондонски уговор коначно потписан, Супило је поново постао одлучни присталица уједињења Хрватске са Србијом,¹⁸ не би ли искористио међународни положај Србије.

Сачуване белешке са седница Југословенског одбора потврђују одсутност дискусија о унутрашњем уређењу будуће државе.¹⁹ У меморандуму Одбора француском диригенту спољне политике Делкасеу, који се може сматрати оснивачким програмом Одбора (од 1. маја 1915) нема идеје федерализма него се тражи јединствена држава.²⁰ Тим манифестом ипак није био задовољан српски посланик у Лондону, јер није довољно нагласио улогу и значај Србије, која је требала да жртвује своју државну идеју. И Јован Цвијић је обавестио Пашића да у Одбору преовлађују струје „због којих је немогућно издејствовати изјаву да се оне или остале југословенске земље просто прикључе Србији“. Бошковић је налазио да су хрватске тенденције већ избиле у раду Одбора, који је, уз помоћ енглеских пријатеља, имао да ради без учешћа српских представника. Ипак, на пријему у Балканском комитету и код археолога А. Еванса (јуна 1915) чланови Одбора, нарочито Х. Хинковић, су изнели мисли о једноставној држави са Србијом, тј. да Југословени из Хабзбуршке монархије желе присаједињење Србији. Супило је у то време (24. јуна), реферишући о свом путу у Србији и Русији, тврдио да руски званични чиниоци не верују да Хрвати желе уједињење са Србијом, те да сумњају да би се једна српско-хрватска држава могла одржати у животу.²¹ Петроград је 1914—15. примао разне предлоге за стварање самосталне Хрватске.²² У рано пролеће 1915. италијански краљ саопштио је кнезу Павлу да Русија жели

17 В. Вошњак, *U borbi*, 139.

18 Међународные отношения в эпоху империализма, сер. III, том VII, часть 2, Москва 1935. № 720; А. Мандић, н. д., 181.

19 Вид.: Z. Passek, *Bilješke sa sjednice jugoslavenske politike emigracije od 1915. i 1916. godine*, Radovi Arhiva JAZU I, Zagreb 1972; *Zapisnici sjednica Jugoslovenskog odbora u Londonu iz 1916, 1917. i 1918. godine*, Radovi Arhiva JAZU II (1973).

20 N. Stojanović, *Jugoslovenski odbor*, Zagreb 1927, 14; Б. Вошњак, *Федерализам или децентрализација*, Архив за правне и друштвене науке 25. I 1921, књ. I (XVII), бр. 6, 401; D. Šepić, *Historijski zbornik* 1960, 32—33.

21 D. Šepić, *Historijski zbornik* 1960, 34—5 i 40.

22 D. Šepić, *O misiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrograd 1915. godine*, *Zbornik Historijskog instituta JAZU III*, Zagreb 1960, 450.

стварање засебне Хрватске.²³ Руски војни аташе у Србији, Артамонов, говорио је регенту Александру и Димитријевићу Апису да будућа српска држава треба да буде федеративна из обзира према Енглеској.²⁴

Један моменат у меморандуму Одбора Делкасеу и Извољском је карактеристичан. Протестовано је што су Југословени у Двојној монархији били подељени у 11 покрајина и укључени у 12 разних законодавних система. Све југословенске земље меморандум је поделио у осам група, али тако да су Србија и Црна Гора дошле у једну, док су Хрватска, Далмација и Истра као и словеначке земље биле раздвојене. У меморандуму је изричито речено да „сва питања која се тичу начина и облика груписања наше нације у будућу државу морају бити посматрана као питања нутарња, која ће бити ријешена слободном вољом читавога југословенског народа“.²⁵

Стварна схватања чланова Југословенског одбора о питањима државног уређења много су тачније долазила до изражаја у разговорима. Хинковић, који је званично наступао као изразити унитариста, у разговору са Јованом Жујовићем, подозревао је, после случаја са послаником М. Бошковићем, да Србија жели да наметне своје име новој држави. Хинковић је сматрао да у почетку,

²³ АЈ, фонд 80, Преписка, Јеврем Симић Ј. М. Јовановићу из Рима 2/15. VI 1915.

²⁴ М. Екмечић, **Ратни циљеви Србије, 1914**, Београд 1973, 111. — Британски амбасадор је, наиме, обавестио Сазонова да је енглески посланик у Нишу добио упутство да се прикључи руском и француском колеги да треба предвидети федерацију Србије проширене Босном и јужном Далмацијом са Хрватском (Исто, 686; М. Магјановић, *Londonski ugovor iz godine 1915, Zagreb 1960*, 256—7). Хрватска би у заједници са Србијом имала да ужива аутономију (МО, сер. III, том. VIII, 285, Бенкендорф Сазонову, из Лондона 11. VII 1915). — И Београдска **Политика** (17. I 1915, уводник) у осврту на чланак „Југословенско питање“ од Сити-Уотсона је запазила да се рачуна на федерацију одвојених држава Србије и Хрватске? **Политика** је пренела мишљење: „Хрватски сабор продужио би својим радом у Загребу, паралелно са српском Скупштином у Београду, но обоје би било заступљено у федералном парламенту. Једино је питање би ли требало садање покрајинске границе да остану према којима би босански, далматински, истарски и крањски сабор, уз српски, црногорски и хрватски представљали јединице на којима би се засновао нови устав, или би требало да се покуша извести потпуно уједињење. Ово последње било би идеално решење, но с обзиром на велику разлику локалних обичаја и институција, било би можда прерано, па би ваљда било мудрије очувати мање јединице, док не сазру за спајање, него ли компромитовати целу ствар стварањем двојне државе Србије и Хрватске.“ — Руски новинар Сватковски стално се интересовао да ли би се радило о једној јединственој држави (Србији) или о две (Србије те Хрватска — Словенија). Б. Вошњак је у вези с тим приметио да Русима и Французима, који су навикли на централизовану једноставну државу тешко иде у главу сложена држава. Он помиње да му је приликом посете у Паризу Извољском (26. маја 1915) овај рекао да ће се наћи модел сложене државе како би се гарантовала слобода вере и мир у држави, али да та држава ипак не буде федеративна (U borbi, 22—3, 28).

²⁵ F. Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919*, Zagreb 1920, 27 и 29; P. Pečić, *Propast austro-ugarske monarhije i nastanak nasljednih država*, Subotica 1937, 58—9. Трумбић је касније председнику француске републике говорио само о Далмацији а не и о Југославији (R. Poincaré, *Au service de la France IX*, Paris 1932, 310—11).

док се не може све изједначити, да остане све како је тада било, тј. да Хрватска има свој сабор, владу, бана и депутацију, а да са Србијом буду заједнички: спољни послови, војска, финансије, железница и трговина. Он је сматрао да нису пожељна хтења неких млађих Хрвата који су држали да се све одмах може удружити, јер је још било много Хрвата који су Србе мрзели. Одмах треба почети обраду и унифицирање закона. Спорно територијално питање била је Далмација. Ту је Хинковић био врло одлучан, напоменувши да је она саставни део троједнице и „виртуелно наша“ (хрватска). О Хинковићевим схватањима говорило се у српским круговима па су у вези с тим питани поједини чланови Одбора. Поточњак је, на пример, рекао да се не слаже са Хинковићевом идејом да сабори појединце проглашавају уједињење са Србијом, јер да не верује члановима тих сабора.²⁶

Милан Марјановић, који је по доласку у избеглиштво био „идеалан, интегралан Југословен“, сматрао је да су Срби сувише симплицисти што се тиче будућег унутрашњег уређења; у строго централизованом српској држави не би могли живети ни Хрвати ни Словенци, и да би било врло лоше ако би Срби све хтели уредити строго по једном калупу.²⁷

Словенац др Богумил Вошњак, до рата приватни доцент у Загребу и несумњиво стручан у питањима државног уређења, у лето 1915. забележио је да је федерализам „врло комплицирано устројство за Југословене, који су били до сада посве туђи оваквом политичком систему“. Они нису имали осећања за ауторитет закона, а то је баш представљало основицу федерализма. Вошњак се због тога плашио да би уместо ауторитета федералних судија као у САД настала федерална анархија, каква је постојала у Јужној Америци. Вошњак је тада у свом студирању дошао до закључка да парламентарна влада није много могућа у федерализму, коме више одговара председнички систем, тј. да шеф државе именује владу на одређени број година (а не до пада у скупштини већ сутрадан по свом конституисању на само једном питању). Кад је покушао да скицира један федерални устав за Југословене (који као темпераментни јужњаци нису много погодни за федерализам) запазио је да би се федерализам одмах изродио у племенски сепаратизам јер би у федералним министарствима морали бити „племенски“ представници, бана хрватског и словеначког (не и босанског, војвођанског и црногорског) предвидео је по узору на канадског или аустријанског генералног гувернера. Ако би италијанском анексијом била изгубљена Горичка за Словенце, Вошњак сматра да би преостала Словенија била „строго партикуларистичка и сепаратистичка“. Док би се у Хрватској могао изградити посебни федерални однос, словеначки земаљски сабор не би био потребан, него би боље одговарале самоуправе за дотадашње земље Крањску и Штајерску, што би упући-

26 АС, Дневник Ј. М. Жујовића, група 94, стр. 20, 19, 21.
27 В. Vošnjak, *U borbi*, 37, 47—8.

вало на области и децентралисани унитаризам. Размишљао је и о односу српске јединице према целокупној држави. Поред југословенске скупштине морала би постојати и српска. Заједничка влада замишљана је као српска, с тим што би се у српска министарства довели словеначки и хрватски државни подсекретари, што би имало неподесан узор у односу Пруска—Немачка. Срби су били не само против федерализма него чак и против децентрализације, те се није могао одредити положај Босне и Далмације, које су области Срби својатали, тим пре што су босански Срби тражили потпуно уједињење са Србијом (дакле без области која би уживала децентрализован статус у склопу српске јединице). Вошњак је, иначе, у својој скици југословенског федерализма полазио од модерног схватања о народносним па и о историјско-покрајинским федералним јединицама. Његов је закључак био да је много тешко наћи федерални облик који би одговарао југословенским потребама. Сматрао је да се у погледу државног уређења не сме терати доктринарство. Држао је да би задатак династије био да нађе лека претераним централистичким тежњама на српској страни. Вошњак је управо због чланова Одбора Босанаца тражио да се у Одбору претресу питање будућег државног уређења, но с тим се није сложио Трумбић.²⁹

Пуну контроверзу у својим ставовима о једнственој или сложеној држави показао је члан Одбора др Франко Поточњак. У књижици коју је објавио у Нишу (наступ у Њујорку 15. фебруара 1915.) он је писао: „Према тим принципима, водећи рачуна о данашњем нашем стању, нова државна творевина Југославија имаће да прими облик једне савезне државе, у којој ће свака од постојећих земаља и покрајина да задобије потпуну аутономију [...]. И Хрватска се дичи неком тобожњом аутономијом, као бајаги још и заштићеном фалзификованом нагодбом и краљевом заверницом, али јој та аутономија вреди управо толико колико она крпа, на којој је написана и крајева хапсбуршка заклетва. Аутономија земаља Југославије има да се састоји у томе, да свака покрајина ужива своју потпуну самоуправу у свим пословима унутарње управе, правосуђа, просвете и црквених послова. Послови државног карактера и они, што дирају у живот читавога државног организма и животне односе појединаца и целине, имају да буду свима заједнички. Говорећи језиком Хрватске-Славоније могло би се рећи да се свакој покрајини има осигурати и зајамчити барем она аутономија, што би је Хрватска-Славонија морала по нагодби имати, а од чега ни сенке није имала.“ Другог августа 1915. у споменици из истога Ниша заступнику Н. Пашића у министарству иностраних дела, Ј. М. Јовановићу Поточњак је образлагао да један народ мора имати јединствену, демократску државу, јер нема таквих специфичности, хрватских или других, које би налагале измене у управном систему. „Таква држава — наводио је — основана на широким демократским принципима и њима руковођена, једна је и иста за све своје чла-

нове без изнимке [...]. Према томе, као што је за читаву државу само једна круна, један владар, тако има да буде и само једна влада, којој пристоји дужност руководити сав живот читаве државе у погледу националном, дипломатском, војном, бојно поморском, административном, прометном, индустријском, трговинско-поморском, финансијском, газдинском, спољнотрговинском, шумском, железничком, поштанском, здравственом, просвјетном и вјерском. Министарства сасредоточују у себи сву власт, свако за своје подручје у читавој држави и од тога не може бити никаква изузетка. К томе ваља имати на уму, да би такав изузетак за тобоже привилегирану земљу значио да се налази у неком подређеном положају, који јој се тим уступком ублажује. А ваља истаћи и то да се сваким изузетком постављају међаши и границе између једног и другога, стварају се разне сфере, које онда у животу током свог развоја стварају разне интересе и опреке. Једном ријечи руше јединство у хетерогеним државама, гдје тим начином слабије народне јединице настоје да себе очувају од тога да их себи асимилирају и поједу јаче хетерогене јединице, као што је то на пример случај у аустро-угарској монархији.“ Поточњак је навео пример Хрватске чија је аутономија управо ограничила могућности њених грађана, док су Мађарима и Немцима широм врата отворена у Хрватској, и поред њене аутономије. „Краљевина Србија — наставио је — има свој устав, који је стекла и створила након дуготрајних и тешких унутрашњих трвења и борба. Он ће имати много штошта добро, што ће се моћи и у нови преузети, али, како је стваран тек за некадању малу Србију, не може и неће одговарати потребама задаћама неколико пута веће државе. „Но, док се нови устав не изради, устав Србије треба протегнути на све покрајине.²⁹

Млађи југословенски емигранти, нарочито они у Швајцарској 1915—1916. били су централистички настројени. И млађи у Паризу сматрали су да је Трумбић укочени конзервативац, који ће бити већ против аграрне реформе. У разговору с омладинцима из Швајцарске (18 септембра 1915) Вошњак је с њима дошао до закључка да би било добро да и централиста и децентралиста буде у сва три „племена“, јер не би ваљало да сви Хрвати буду децентралисти а сви Срби централисти.³⁰

Познато је да је Југословенска уједињена омладина у Женеви (августа 1915) издала свој манифест, а да су чланови њеног централног одбора (на челу са П. Слијепчевићем, Љ. Леонтићем и В. Фабијанчићем) написали и објавили књижицу »L'unité Jugoslave« (1915), којој је увод написао Т. Масарик, професор многих од тих бивших прашких студената. Манифест се о питањима државног уређења изјаснио на следећи начин: „Пошто су Срби-Хрвати-Сло-

29 Ф. Поточњак, *Југословенско питање*, Ниш 1915, 23—4; АЈ, фонд 80, Разна акта Југословенског одбора, Поточњаково писмо из Ниша 20. VII/2. VIII 1915.

30 В. Vošnjak, *U borbi*, 63—4; М. Paulová, н. д., 95—6 (нарочито Љ. Леонтић у Женеви).

венци само један југословенски народ, то ће они послје ослобођења бити уједињени у једну хомогену државу. Не постоји никакво унутарње питање о саставу те државе, а поготово не такво, о којем би морале да се брину Велике Силе европске. Србији, Пијемонту Југословенства, имаће да се прикlope остале земље српске, хрватске и словеначке (...) Свако другачије рјешење, па чак и октроисање више слободних и полуслободних југословенских држава, значило би само фатално понављање историје, значило би поновно раскомадање југословенскога народа, респектирање туђих интереса, а не југословенских. Нужно је, да тај народ види уједињену своју народну државу и заборави стару провинцијалну поцјепаност. Демократизам Србије гаранција је, да ће уједињена југословенска држава бити заснована на принципима потпуне политичке слободе и вјерске толеранције.³¹

Крајем јануара 1916. у Женеви је одржан занимљив састанак у првом реду омладинаца, коме су присуствовали и А. Трумбић и још неки чланови Југословенског одбора. Представник Војводине био је неки омладинац који је речито тврдио да Војводина жели најуже јединство са Србијом. Милан Српкић говорио је како су католици и муслимани против Србије, те да их зато треба посрбити помоћу школе и других националних установа. Душан Васиљевић, међутим, заступао је супротно становиште: босански муслимани бихе, као и у прошлости, за сваки владин режим. Млади Слијепчевић био је против сваке српске непомирљивости. Никола Стојановић се много занимао за питања унутрашњег уређења. У разговору с њим Вошњак је развијао схватање да национално уставно питање треба разликовати од управног које има више технички карактер. Ако управа буде савршена и напредна, лако ће се решити сва она питања која су претежно практичне природе. Вошњак је приметио да међу Србима има штених мишљења о нивелисању и неприродном изједначавању, што изазива отпор. Рекао је да су босански Срби зато против сваке аутономије, јер сматрају да су муслиманске и католичке верске аутономије усмерене против српског национализма. У свом јавном наступу Вошњак је изјавио да ће за словеначке масе бити од значаја какав ће став према Србији заузети Хрватска. Та констатација се није никако допала босанским Србима. Од Србијанаца иступио је познати политичар и професор Љуба Стојановић. Према њему, задатак сличних састанака био би да провери каква би аутономија била потребна (верска, политичка, економска) и шта говори за аутономију а шта против ње. Трумбић је тада у Женеви заступао оригиналну мисао: србијански сепаратистички елеменат не стаје само у централистичкој југословенској држави. Он је питао Вошњака зашто је против централизације, кад би баш Словенци имали највеће користи од централизоване државе, јер би у њој, услед своје културне развијености, заузимали најважније место.³²

31 F. Šišić, *Dokumenti*, 43; D. Janković, *Uloga naprednih društvenih snaga u stvaranju jugoslovenske države 1918. godine*, JIC br. 4/1963, 11—2.

32 B. Vošnjak, *U borbi*, 93—5.

Било би погрешно закључити да је целокупна југословенска омладина пред рат и у првим ратним годинама била интегралистичка и централистичка. Хомогену југословенску државу тражили су старији омладинци, дипломирани студенти или апсолвенти Прага, Беча и других аустроугарских универзитета. Млађа генерација која се налазила у својим националним срединама и тек у средњој школи (изузетно и на студијама у Швајцарској) била је антицентралистичка и дозвољавала је федеративно уређење, мада је у погледу самог југословенског питања заступала тезу о српско-хрватском народу па и о југословенском народном јединству. То се најбоље види код младобосанаца али и код напредне југословенске омладине у Хрватској. Младобосанци су у погледу начина уједињења гледали пример Немачке (Пруске!) и Италије.³³

Од таквих дискусија и сличних расположења чланова Југословенског одбора све се више усамљивао Франо Супило, за кога је основно питање било — сачувати целокупност Хрватске и обезбедити за њу оне југословенске земље на које је дотад аспирирала хрватска буржоазија и нарочито правашка ситна буржоазија. Већ у јесен 1915. он помишља на самосталну хрватску државу ако не би могло бити праве, тј. федеративне Југославије и територијалне и државно-правно задовољене Хрватске.³⁴ Почетком 1916. године Супило, иако још члан Одбора „деловао је сепаратистички и супротно Одбору, ширећи у енглеским и француским круговима замисао о једној Хрватској засебној од Србије и Срба.“³⁵ Супилов политички портрет тих дана треба употпунити и ситним, аутентичним елементима. Он је, на пример, крајем фебруара 1916. био импресиониран немачком офанзивом на Верден, кад су за два дана заробили 30.000 Француза. О Југославији се негативно изражавао „јер ће наша земља бити прави пакао. Ту ће оргије славити мржња, подвала, егоизам и лична освета“.³⁶

Насупрот Супилу, Југословенски одбор се баш тада најгрчевитије борио против концепције међу силама Антанте о две упоредне и стварно ривалске југословенске државе. Крајем фебруара 1916. Одбор је после дужег расправљања донео резолуцију која је достављена српској влади и представницима пријатељских држава. У њој је, поред осталог речено „да ова сепарација Хрватске већ из народног принципа, али с обзиром на положај који Хрватска имаде у оном делу Југословенског Народа који носи хрватско име, може да буде од тешких и кобних последица за народно јединство Југословена“.³⁷ Ту сепаратну државу Словенац унитариста Б. Вошњак назвао је хрватско-словеначком пркос — државом, јер Словенцима очигледно није одговарало дуалистичко груписање југословенских

33 L. Pfeffer, *Istraga u sarajevskom atentatu*, Zagreb 1938, 53.

34 О томе вид.: D. Šepić, *Supilo diplomat*, 147, 151, 154—5.

35 F. Potočnjak, *Iz emigracije I*, Zagreb 1919, 26.

36 A. Hribar, *Jugoslovenska politika*, Zagreb 1929, 216 (за Немце: „Алај су јунаци, премца им нема!“), 217.

37 N. Stojanović, *Jugoslovenski odbor*, Zagreb 1927, 20.

области.³⁸ У накнадном мемоару Југословенског одбора који је (13. марта 1916) предат француској влади обрађена је пажња на ситуацију после освајања Србије и Црне Горе од стране централних сила: „Услијед ове провале цијело југословенско подручје пало је без икакве изнимке под непријатељску власт. Поводом тога везана је будућност Србије и Црне Горе још тјешње уз цјелину југословенског питања. Кад надође час у којем ће непријатељска сила бити скршена, савезничке ће војске ослобађајући Србију и Црну Гору, протјерати непријатеља такођер и из осталих југословенских крајева [...]. Краљевина Србија није савршено дјело, она је само етапа на путу уједињења Југословна — провизорно стање, које захтијева коначно рјешење. Ослобођење и уједињење једне расе на јединственом земљишту, жеља је морална, праведна, нужна и политичка миронсна.“³⁹

Оваква схватања, мада изразито унитаристичка, вређала су Србијанце, јер су то примали као омаловажавање и ускраћивање првенства Србије. Многи Хрвати и Словенци, после повлачења владе и војске из Србије, сматрали су да је Србија завршила своју улогу (Пијемонта) и „да постоји само један поробљени југословенски народ који се бори за своју слободу и за своје уједињење“. За Србијанце Краљевина Србија је и даље представљала међународни субјект и фактор, тим пре што је у државама Антанте постојала изражена склоност у корист одржања Аустро-Угарске, као неке континенталне равнотеже Немачкој; једна Југославија имала је да добије извесно место у реформисаној Хабзбуршкој монархији. Такво решење представљало је највећу опасност за уједињење, те су званични чиниоци Србије непрестано наглашавали да се југословенско питање може једино решити са Србијом и око Србије. Такво становиште изазивало је међу Хрватима и Словенцима сумњу да се Србијанци боре за хегемонију и привилеговани положај Срба у будућој заједничкој држави. Хрвати су желели да се и после уједињења задрже не само посебни народни индивидуалитети него и постојеће историјске покрајине.⁴⁰

У таквој атмосфери неразумевања и неповерења југословенски политички емигранти из Аустро-Угарске тражили су од србијанске стране гаранције за заједнички живот у будућој држави. Чак је и несумњиви унитариста Б. Вошњак забележио (26. априла 1916) у свом дневнику: „Мишљења сам да обзиром на потпуну непоученост(!) не само српских маса него и великог дела српске интелигенције о нашем југословенском питању, не би било штетно, да тражимо у том погледу више јасности и гаранција. Како ја разумем Сүпила, он страхује, да се не би пустила сувише отворена врата

38 B. Vošnjak, *U borbi*, 101—2. — „Словеначка скупина је самостално поступила и поставила је начело тројства место Сүпиловог дуализма“. Исто, 102).

39 F. Šišić, н. д., 51 и 53; N. Stojanović, н. д., 31.

40 D. L. Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje (1914—1920)*, Београд, 1935, 25—6.

ориентализму, којег се боје и западне земље и њихови представници. Ја сасвим верујем у добре намере Српске Владе, али око ње има толико тесногрудости и много света са врло уским хоризонтом“.⁴¹ Нешто касније, у чланку „Пут ка јединству“ (објављен 1916. у Њу-јорку) и Вошњак је наглашавао да је једнакоправност апсолутно потребна и да се југословенски државни дом мора изградити на савим новим темељима, да се сузбије хегемонија. Он је подвлачио да у условима кад не постоји никаква традиција Југославије, треба водити рачуна о томе да су се Хрвати и Словенци навикли на децентралисани живот и да је борба за хрватску државност представљала суштину целокупног јавног живота Хрватске пре 1914. године.⁴² Тон нови врло слични Супиловом дуализму и потребни да се Србија политички трансформише!

У северној Америци међунационалне полемике Југословена приближавале су се свом зениту. Одрешити новинар Милан Јевтић који је добро познавао прилике у Аустро-Угарској, опомињао је Србе да Хрвати и Словенци не раде за заветну мисао уједињења него против њега. Он је тврдио да се војне јединице састављене од Југословена не предају на фронтима. Цитирао је и мишљење клерикалног првака Словеније Шуштершича који је писао да је рат показао да Срби нису способни за самостални државни живот, и да стога Бугари и Хрвати са Словенцима треба да поделе Балкан међу собом, те да уђу у нову историјску еру. Дословно је писао: „Пре ће се Христос по други пут јавити на земљи, него што ће наша народна ствар видети икакве користи од тог југословенства, о коме су његови апостоли толико декламовали [...]. Југословенство ће бити остварено тек ако та наши министри напишу у указима“.⁴³

Ни у савезничким земљама у Европи свађе нису биле много мање. Трвења између избеглица из Србије, Аустро-Угарске и Црне Горе у Паризу првих месеци 1916. године концентрисала се око питања назива будуће државе — Велика Србија или Југославија и да ли ће бити централистички или децентралистички уређена. Млађим интелектуалцима, борцима за Југославију било је јасно да нема јединствене југословенске идеологије.⁴⁴ На србијанској страни запажало се да је акција Југословенског одбора ишла паралелно са акцијама разних „аустријака“, који су у Америци и Европи радили за рачун бечке владе, те су пропагирани како Србија најпре треба да прима „увјете“ уједињења, па тек потом може бити заједничког и хармоничног рада.⁴⁵

У новим условима многи чланови Југословенског одбора настојали су да измене свој положај у односу на исто тако избеглу владу, те да се не ограниче само на пропагандни рад. У том смислу карактеристичне су речи супиловца De Giullija M. Марјановићу

41 В. Вошњак, *U borbi*, 142—3.

42 В. Вошњак, *Tri Jugoslaviie*, Ljubljana 1939, 3—5.

43 Б. Пврћ, *Биографија Боже Ранковића*, München 1963, 106—7.

44 А. Нрибар, н. д., 217 и 292—3.

45 М. Борбевћ, *Србија*, 32.

пред његов одлазак у САД: „Ми не можемо препустити наш удес официјелним круговима, па само правити пропаганду; треба да и ми радимо, а то Супило схваћа боље него итко и ради“.⁴⁶ Одбор је, концем 1916. године, на пример, протествовао против предвиђеног преустројавања Хабзбуршке монархије у федералистичку државу, поводом крунисања цара Карла.⁴⁷ Изјава Одбора је, стварно, била уперена против немачко-мађарске хегемоније, оствариване помоћу дуализма и против административно-политичке расцепканости југословенских земаља, која спречава и економски и интелектуални напредак тих земаља.⁴⁸

Кад је Трумбић, у интересу југословенског уједињења, покушао да посредује да се обнове односи између српске и црногорске владе, Н. Пашић се енергично супротставио таквој интервенцији Одбора, с објашњењем да је ту реч о интерном српском проблему и да о њему он не жели да разговара са Одбором.⁴⁹ Много су мању радикалност чланови Одбора показивали у македонском питању, што је опет раздражавало србијанску страну. Не само Супило него и Трумбић (јула 1915) дозвољавали су поделу Македоније, тј. да Бугари дођу до Вардара, како би се умањио ривалитет између Србије и Бугарске.⁵⁰ Познато је да су се чланови Одбора, посебно Супило у јесен 1915. опирали покушају да се осакаћена Хрватска додели Србији као компензација за уступке у Македонији.⁵¹

Током 1916. године три групе питања преовладавала су у односима између Одбора и српске владе: питање добровољаца, питање Пашићеве изјаве о јадранском питању и ствар са Супиловом оставком односно заједничком платформом у вођењу пропаганде. У току те године Пашић је био нешто мекши у односу на Одбор.⁵² У пролеће 1917. године, нарочито после обавештења о подношењу мајске декларације бечком парламенту, између Југословенског одбора и српске владе владало је стање међусобног подозревања. Одбор је оптуживао владу да води дволичну политику, да игра на две карте — једну реалну, српску и другу идеалну, југословенску; влада је опет сумњала да Одбор то исто ради са једном Југославијом изван и са другом Југославијом у оквиру Аустро-Угарске.⁵³

За односе између Југословенског одбора и спољних чинилаца као и за односе Хрвата и Срба у самом Одбору инструктивна је преписка коју је водио (и сачувао) De Giulli. Почетком новембра 1916. М. Сршкић се нешто задржао на питању државног права. Он је био мишљења да уз југословенско питање, које је већ постављено

46 Јадрански институт ЈАЗУ, Ручнописно одељење, Списи De Giullija, М. бр. 23, De Giulli М. Марјановићу из Париза 4. X 1916.

47 В. Вошњак, *У борби*, 1533.

48 F. Šišić, *Dokumenti*, 83.

49 A. Smith—Pavelić, *Dr Ante Trumbić*, München 1959, 95.

50 D. Šepić, *Historijski zbornik* 1960, 42.

51 В. Вучковић, *Из односа Србије*, 367.

52 D. Janković, *O odnosima Jugoslovenskog odbora sa srpskom vladom u 1916. godini*, *Historijski zbornik* XXI—XXX, Zagreb 1977, 455—67.

53 М. Јаковљевић, *Из рата и емиграције*, Суботица 1923, 30.

на базу начела о националитету, треба посветити и питање Хрватске и словеначких земаља, те „у нашу корист употребити све оне државне правне аргументе који имају важност само онда кад за нама стоји један народ, да би та хисторичка права била и остала само хисторичка“. De Giullija је такав однос према хрватским политичким светињама вређао, те је председнику одбора скретао пажњу да за Европу државно-правне чињенице увек морају имати вредности. Ипак, додао је да се Хрвати не морају бојати ни плебисцита у Босни, јер се зна за кога би се определили Хрвати и „Мохамеданци“.⁵⁴ Писмо уопште одише једним духом против Срба који постављају своје претензије у историјској Тројединици и у Босни и Херцеговини.

De Giulli је био федералиста, те је председнику Одбора писао (1. јануара 1917) да Одбор треба да поради да се Србија изјави у смислу федеративног сједињења југословенских земаља, стављајући у изглед да ће у том смислу разговарати са српским послаником у Паризу Веснићем. То писмо прочитано је на седници Одбора 8. јануара у Кану, те је Трумбић одговорио да De Giulli ништа не предузима, јер се лично мишљење појединих чланова Одбора не може поистоветити са ставом Одбора. „Југословенски Одбор“ — писао је Трумбић — није никада створио никакав закључак о будућем унутрашњем устројству југославенских земаља, па по томе ни о федеративном сједињењу земаља [...] Питање унутрашњег уређења врло је тешко и комплексно пак стога, и још више препорука по себи да се у том правцу не иступи неовлашћено и на лаку руку.“⁵⁵ Првога фебруара 1917. De Giulli је опет тражио да се Србија изјасни за федеративно (тачније дуалистичко) решење, које би Хрватима гарантовало посед свих југословенских земаља у Аустро-Угарској. Он је Трумбићу скренуо пажњу да је питање аустријске Југославије сасвим дозрело, и да су за ту концепцију, наводно, не само аустроугарски Југословени него и Црногорци па и неки Срби, и то не само они који су остали у Србији. Видећи да се југословенска емиграција у Паризу загрева за такав програм, Сид је на свом пропутовању кроз Париз упозоравао на опасност аустријских маневара и по Југословене и по Антанту. Због тога се у Паризу јавила намера да се покрене кампања која би контрабалансирали акцију Беча. Да се она покрене сметала је околност што се Србија није јасно изрекла да ли она мисли на анексију „наших крајева“. Пошто има много нерасположења према Србима, акција не може да почне с успехом. Опет је јавио да ће Веснића о тим околностима обавестити и упозорити га на потребу да Србија да изјаву у смислу једног федеративног уједињења, који би, у територијалном погледу, могло бити са задовољством примано. Трумбић је поново скретао пажњу на дисциплину и о немогућности да чланови мимо Одборовог решења покрећу тако значајна питања. У

⁵⁴ Јадрански институт, Списи De Giullija, М. бр. 36, De Giulli Трумбићу 6. XI 1916.

⁵⁵ Исто, М. бр. 48, Трумбић De Giulliju, из Кана 9. I 1917.

ствари оба Трумбовићева упозорења су била лишена основа, јер је De Guilli још 1916. у том смислу Пашићу упутио представку.⁵⁶ Дакле, политичка лицитација чак и са ослобођењем и поновним приманњем аустро-угарске власти, ако се задовољи великохрватско решење и присвоје територије!

У тим разговорима у круговима самог Одбора посебно место припада човеку српске владе Милану Сршкићу, аутентичном представнику српске буржоазије у Босни. Њега је уређење будуће државе више занимало него остале босанске Србе у Одбору, представнике националистички загрејане српске ситне буржоазије у Босни и Херцеговини. Сршкић је имао више састанака са С. Протићем, и начелником Југословенског одсека Пашићевог министарства, Љ. Нешићем. Сршкић је набадио мисао да би најбоља била федеративна форма будућег државног уређења. Протић је био истога мишљења, а у самој српској влади — Љуба Јовановић је најживље заговарао ту форму у кабинету. Љ. Нешић је тврдио да и сам Пашић увиђа да би то најбоље било, само што се боји да би наишао на отпор у Солуну, јер да је „Престолонаследник опкољен неком кликом, која би желела да господари, пак да је она зато за централистичку државу“. Сршкић је рекао, да је његов утисак да би Пашић желео да Одбор истакне то питање, јер да би тада њему било лашње (sic!) учинити да продре.“ Због тога је Сршкић предлагао да један део Одбора крене на Крф и то питање уреди са Пашићем и регентом Александром.⁵⁷

Овај документ мења из основа постојеће знање о стварима, те га треба критички присилити, с обзиром да је Сршкић могао бити употребљен од Пашићеве владе као пулсатор. Да сам Сршкић није био за крути централизам, јер није, као представник српске буржоазије у Босни, био спремао да Србијанцима препусти владавину у родној покрајини, постоје индиције на другим странама.⁵⁸ Штавише, тачно је да су Протић и Љ. Јовановић и раније били спремни да се Хрватима обезбеде аутономије у новој држави. Можда се влада на Крфу сувише уплашила федералистичких концепција Беча и уопште аустро-угарских Југословена, те је, најављујући спремност на компромис, хтела да види цену југословенске политичке емиграције током избијања фебруарске револуције која је у целини погоршала позиције српске владе а привремено побољшала положај Одбора.⁵⁹

Свој разговор са представницима Србије De Guilli је обавио у Паризу тек 23. априла 1917. Сматрао је да се услед руске револуције и победе западних слободоумних идеја јавља потреба преори-

⁵⁶ Исто, М. бр. 51, 57 и 232.

⁵⁷ А-ЈАЗУ, А-ЈО, св. 32/11. Ј. Gazzari Трумбићу, из Женеве 20. IV 1917.

⁵⁸ В. Vošnjak, *U borbi*, 106. — I Никола Стојановић био је уверен да новој држави треба дати нове основе, тј. да су и Србији потребне реформе (Исто, 129).

⁵⁹ Б. Храбак, *Србија и фебруарска револуција 1917. године*, Зборник Филозофског факултета XIII, Приштина 1978, 56—7.

јентације Србије према Западу. Бранио је Супилова схватања и одбијао тврдњу о његовом сепаратизму, напоменувши да та схватања деле и други Хрвати па и Словенци, чиме је Нешић био неугодно дирнут. De Giulli је изрекао наду да ће Србија скоро пружити доказ курса о уређењу односа Срба, Хрвата и Словенаца на основу пуне равноправности све три гране народа, верске слободе итд. Према њему, само људи који нису прожети идејом југословенског народног јединства могу називати политичким сепаратизмом постављање хрватског питања пред Европу. „И стицање хрватског становништва и Хрватске са земљама чије народне већине теже њеној оријентацији као и потпуно равноправног фактора са Србијом и источним дијелом нашег народа не смије да буде зазорно“ те је опасно да се оно олако таксира као „супиловштина“, што би било нешто сродно „франковлуку“. „Постављање хрватског питања се намеће поготову обзиром на тешке одлуке Европе у погледу наших западних крајева, па се зато не смије никако схватати као средство за постигнуће једне више или мање сепаратне Хрватске, јер то није цијел њаша.“⁵⁹ Крајње је вријеме да се Европа упозна с фактичким стањем, те да се убиједи о томе да се та јединствена група по историји, традицијама, култури итд. не даје онако третирати, као што су с њом третиране дипломате савезника, склапајући конвенције и правећи с њом разне комбинације за будуће компензације, држећ се при том критерија вјерских или државних савезничких интереса или додељујући поједине дјелове једној или другој држави односно остављајући друге *in suhpenso* за задовољавање разних савезничких или још непријатељских евентуалних прохтјева“. Пошто је Италија Хрватима угрозила, преко сила Антанте, западне хрватске и словеначке крајеве, Србијина је мисија требало да буде да издејствује код својих великих савезника да се Италија приволи да додељене јој крајеве не поседне. Што се тиче заједничке државе, De Giulli је појам једнакости разумео тако да треба „водити рачуна о политичкој индивидуалности сваког дијела народа и његовим особинама“, јер то неће бити препрека уједињењу и фузији: „У једну ријеч треба да у свему владају критерији договора, споразума и компромиса, који ће еволуцијом довести до потпуне фузије“. Термин федерације или савезна држава нису изричито помињани. Крајњи закључак је био да се југословенско питање не би могло успешно решити, ако се не би водило рачуна о Супиловом становишту.⁶⁰

Још крајем 1916. године српски посланик у Лондону Јован М. Јовановић затражио је од Б. Вошњака и секретара посланства Милана Гавриловића да приступи прикупљању грађе за састављање уставног нацрта. Почетком 1917. Вошњак је завршио свој пројекат. Држећи се географско-економских начела, Вошњак је предвидео 10 до 12 жупанија, које би просечно бројиле по милион становни-

⁶⁰ Јадрански институт ЈАЗУ, Ручкописно одељење, Списи De Giullija, М. бр. 71; АЈ, 80—58—61.

ка. Према француском обрасцу, жупаније су имале да носе имена саобразно именима својих река.⁶¹ Ови нацрти су вероватно били потребни српској влади или пре регенту Александру, да се преко њих упуте у питања која би се поставила у вези с једним будућим југословенским уставом. Није познато да ли такви нацрти нису проучени и од других, на пример од Слободана Јовановића, експерта српске владе за уставна питања и научника који није био за федеративно решење.

Чланови Југословенског одбора у свим питањима па и у питању уређења Југославије много су више него српска влада зависили од расположења западних Савезника. Јануара 1917. Одбор је обавештен да је Ф. Супило успео да задобије поверење Форин Офиса у својој кампањи против српске владе, о којој је у Лондону створено уверење да се бори за Велику Србију а не за Југославију. Тај став Енглеске натерао је Н. Пашића да сазове крфску конференцију, на коју је отишао са страхом.⁶² Британски амбасадор у Вашингтону, насупрот, тврдио је да су Британци против федеративне Југославије, јер би се многе државе мешале у југословенске унутрашње ствари. Лорд Куртене био је за федерацију и саветовао је да се не врши нивелација, него да се пусти „што је природно настало да расте даље“.⁶³

Италијанска штампа је у лето 1917. запажала три тенденције у политици Југословена: (1) монархисте и масоне који су потписали крфску декларацију, не због идејне убеђености у предложено решење, него због финансијских и других аранжмана; (2) великохрватску струју, у којој је било и бивших присталица Хрватско-српске коалиције (Ф. Супило), који су стекли заштиту код неких сила Антанте, који су такву подршку користили да умноже број својих присталица, а нарочитог су успеха имали у неутралним земљама; они нису крили своја антисрпска осећања а у ствари су се залагали за тријализам који би се инаугурисао дозволом Аустро-Угарске, те ову нису нападали; (3) најбројнија и најјача група била је за југословенску федерацију, истичући да је она потребна због разлика вере, језика, обичаја и културе; том правцу припадали су и најмлађи и најкултурнији елементи, и на њих нису утицала решења донесена на Крфу, тако да су и даље говорили о доминацији Србије; у тој тенденцији најбројнији су били Словенци и Хрвати било је доста Црногораца али и Србијанаца.⁶⁴

Ни чланови Југословенског одбора не само 1915. него ни преломне 1917. године нису били јединствени у погледу устројства будуће државе. Једни су били за национални унитаризам (не и за централизам, осим Ф. Поточњака), други су били за федерализам или за сложену државу са широком децентрализацијом која би се

61 Б. Вошњак, *Федерализам или децентрализација*, 402; Исти, *У борби*, 219.

62 М. Paulová, н. д., 334—5, 339.

63 В. Vošnjak, *У борби*, 130—1.

64 ПСШ, додатак броју 78 од 6. IX 1917.

у погледу функција покрајинских управа могла изједначити са федералним јединицама. На такво различито држање утицали су: зависност и повезаност са Н. Пашићем, страх од италијанских претензија, припадност странака пре 1914 и повезаност са масонеријом која је радије рачунала са јединственом демократском држагом. Две основне струје међу члановима Одбора читавале су се и на крфској конференцији јуна—јула 1917. У то време неке силе Антанте, пре свега В. Британија, имале су комбинације о двојној конфедерацији коју би сачињавале с једне стране Србија а са друге југословенске земље Аустро-Угарске. О тој концепцији је српску владу известио још почетком зиме 1916. године српски генерални конзул у Одеци Марко Цемовић.⁶⁵

Делегати Југословенског одбора пошли су на крфску конференцију без икаквих политичких инструкција или заједничких припрема, јер је постојало поверење у политички такт чланова делегација. Иначе, чланови Одбора су много пута упозоравали да је неопходно да Одбор расправља и уједначи становишта о уређењу будуће државе, на то је из својих интереса отклањао А. Трумбић. Уосталом, првобитно пред конференцију није било ни предвиђено да ће се донети заједничка декларација.⁶⁶

И Трумбић и Пашић говорили су у прилог државног унитаризма, али је свако од њих појам тумачио на свој начин. Трумбић је сматрао да идеја државног јединства никако није и концепција јединствене државе и да она треба да дође до изражаја пре свега у омеђавању државног просторства, а да би у оквиру уједињене државе морале доћи до изражаја све духовне снаге „племена“, што се могло постићи само ако би се уредила широка децентрализација, тј. ако би се очувала широка права за покрајине. За време саветовања на Крфу Трумбић никад није употребио термин федерација или слично, нити је изричито тражио посебну Хрватску, разграничење између Србије о Хрватске и слично, али је стварно био прикривен федералиста. Он је осећао да би Н. Пашић одушевљено дочекао предлог о разграничењу, јер би у тадашњим приликама, на основу позиција Србије у ратним таборима, у такву Југославију ушла велика Србија и сасвим мала Хрватска. Конфедерација је јединствено одмах одбачена као основа будућег државног уређења. Ипак, Трумбић је говорио о обзиру који би требало имати према творевинама и правима као резултатима историјског развитка (Хрватски сабор и народна представништва у другим покрајинама). Декларацијом је требало спречити да српска војска просто поседне области настањене Југословенима и тако обезбеди анексију. Трумбић је, с друге стране, био и против ускршавања хрватске државе и старчевићанског предлога (Франо Барац) о реалној унији са Србијом. Захтевао је аутономност односно децентрализацију унитаристичке

⁶⁵ Вид. у том смислу: F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma*, Zagreb 1952, 49, 54, 53.

⁶⁶ В. Вошњак, *У борби*, 219.

државе подешену према историјским покрајинама.⁶⁷ Децентрализоване покрајине, нарочито у време провизорија не би сметале основној Трумбићевој замисли о државном двојству, тј. на уређење са два средишта, са Београдом за некадашње области српске државе и са Загребом за некадашње земље у оквиру Хабзбуршке монархије. Трумбић је, полазио од територијалног а не од „племенског“ принципа, јер би код таквог начела Хрватска могла само да изгуби.⁶⁸

Трумбић је основна решења остављао уставотворној скупштини, где је на посебан начин изражена већина имала да се исказе за облик народног јединства. Њен би главни задатак био да одреди хоће ли држава бити централистичка или децентралистичка, не и да ли ће бити монархија или република, јер је монархију и династију Трумбић одмах прихватио. Одбијајући потребу поређења система у разним државама, он је покушао да дискусији наметне свој, врло широк појам децентрализације који се стварно није разликовао од дефиниције федеративне државе. Он је сматрао да унитарна децентрализована држава може имати децентрализовано и законодавство. Кад је Пашић приметио да би то била нова Аустрија, Трумбић се изговорио да није реч о јединственој држави него о државном јединству. Трумбић је веома сузио делокруг централних органа, набрајући оне функције које су биле израз државног јединства у аустријским уставима. Према федерализму Трумбић се оштро поставио на речима, настојећи да под федерализмом подразумева и протури конфедерацију. Велику препреку за организовање југословенске федерације видео је у томе што се није могло извршити без тешкоћа територијално разграничење, а требало је очувати равнотежу снага (тј. дуализам!) У ствари, такво разграничење било је нужно само код конфедерације, јер федерација није морала бити само „племенска“, него и према историјским покрајинама, где су границе давно установљене. Према Трумбићу, постојала је и економска сметња, јер привредна неразвијеност није свима омогућавала да се концентришу као посебне области. У врло дугачком Трумбићевом излагању ни једне речи није било о проблему самоуправе, мада би то била основна тематика у питању децентрализације.⁶⁹

Трумбић се изјаснио против евентуалног плебисцита ради утврђивања јединства народа, јер је држао да свест није у свим крајевима једнако развијена. Трумбић је негативно дочекао обавештење да је на Крф био позван и Слободан Јовановић да изради концепцију устава, по узору на пруску хегемонију у Немачкој.⁷⁰ Изјашњавање „племена“ у маси плебисцитом могло је испасти лоше по хрватску буржоазију чије је интересе Трумбић бранио, али се „пле-

67 A. Smith—Pavelić, н. д., 82, 84—5, 87, 91—2; Н. Sirotković, *Ideologija o nacionalnom jedinstvu i federativne zajednice u toku stvaranja prve jugoslovenske države 1914—1918. godine*, zbornik radova: *Federalizam i nacionalno pitanje*, Beograd 1971, 203, 205.

68 M. Paulová, н. д., 348.

69 *Крфска конференција*, Београд 1924, 132—3; B. Vošnjak, *U borbi*, 240-1.

70 B. Vošnjak, *U borbi*, 228, 231.

менско“ изгласавање могло корисно применити при доношењу устава у конституанти. Тај предлог није примљен, јер је Пашић скрећу пажњу да би то било враћање на федеративан систем који није прихваћен већ на првим седницама. „Племенска“ организација државе и доношење одлука би претпостављала претходно установљавање „племенских“ граница, па би се тек потом могло применити „племенско“ изјашњавање у уставотворној скупштини.⁷¹ Трумбић је бежао од „племенских“ граница, јер су оне уништавале његов идеал државног дуализма, те је стварно ретерирао од „племенског“ прихватања устава.

Као и двадесетак месеци раније Ф. Супило, и Трумбић је у средиште пажње поставио Хрватску, рекавши да је она чвор у ком се везују сви конци југословенског јединства и да уједињења може бити само ако Хрватска на то пристане. Његово сликање Хрватске није било црно, али је извело констатацију да то стање има одређене осетљивости, према којима се мора тактички поступати. Хинковић је потом тачно запазио да Трумбић као полазну тачку узима постојеће стање; такав приступ представља федерализам, и кроз њега Трумбић жели да постигне јединство. Трумбић је затим тачно одредио пакет заједничких функција државе: један владарски дом, једно држављанство, спољни послови, војска, једна царинска територија, поморство, новчарство и кредит, пошта и телеграф, оне железнице и друмови који су важни за државну целокупност, буџет и рачуноводство, отуђивање и оптерећивање државне имовине. У раду ужег одбора Трумбићу се нарочито није свидео у Протићевој скици декларације то што би парламентарни принцип био општи за све делове државне управе и што ниједна њена област не би била изузета од њега и контроле на њему основане. Видевши да се његов појмовни свет и његови предлози не примају, Трумбић је покушао да бар кроз провизоријум (који би трајао две—три године) сачува што више посебности од изједначавања. Он је уопште нагињао привременим решењима (не знајући како ће се рат завршити и какво ће расположење бити у земљи), но дочекале су га примедбе, чак и од Б. Вошњака који га је иначе бранио, да је немогуће координирати Хрватски сабор са Српском скупштином. Трумбић се чак и сам изјасино за кунктаторство, не показујући спремност да прими обавезе.⁷²

И код карактера декларације Трумбић је покушао да спроведе специфично хрватске интересе. Док је Пашић желео да Савезнике и неутралне државе обавести о питањима о којима је постигнута сагласност, Трумбић је тражио да се у декларацији постави

71 Крфска конференција, 130; В. Вошњак, *У борби*, 259.

72 Крфска конференција, 74 и 80; В. Вошњак, *У борби*, 245—7, 258, 220—1. — Трумбић је покушао да дуализам провуче бар на тај начин што би крфска конференција решила да краљ приликом уласка војске и ослобођења покрајина изда прокламацију која би носила премапотписе председника српске владе и председника Југословенског одбора; ни тај предлог није узет у разматрање (В. Вучковић, н. н., 374.

„наше питање“, „наше претензије“ и „све територије које тражимо“, дакле опет територије а не и оно о чему је постигнута сагласност. Као и код Супила и Де Ђулија — интернационализација хрватске ствари требало је да буде први резултат. Да ублажи да се бори само за приморске крајеве, на седници 17. јуна је изјавио да ће се за Македонију борити снага целокупног државног организма и све ће земље гравитирати вардарском долином (ваљда као што је то настојала Аустро-Угарска), те ће се трудити да им тај пут буде отворен.⁷³

Члан Југословенског одбора који је седео на Крфу као веза са српском владом излагао је о погледима које је заступала Старчевићева странка права. Становиште те странке било је да се очува хрватски државно-правни положај, те је сматрао да би декларација морала водити рачуна о расположењу у домовини.⁷⁴

Франко Поточњак се одмах исказао као унитариста. Према њему јединствена држава значи јединство круне, парламента и свих уставних чиниоца али једно исто право за све који улазе у тај организам. Федерација већ посебним правима руши то јединство, и то зато што показује постојање два или више интереса. За Југославију у Хабзбуршкој монархији сматрао је да немају никаквих стечених права, јер су сабори само онда кад је то режиму било опортуно. „Имати аутономију — рекао је — значи не уживати опште право. но само један део тога права“. Негативно се изразио

73 В. Вошњак, *У борби*, 260; **Крфска конференција**, 89. — Када му је после рата радикалски главни орган замерио да је на крфској конференцији заступао федеративну идеју. Трумбић је то негирао и истакао да је током рата доминирало територијално питање, пре свега због тајног лондонског уговора. У подужем одговору написао је и следеће: „Што се мене тиче, ја сам на конференцији, која се је одржавала на Крфу јуна и јула 1917. био одлучно противан централизму, који је заступао г. Никола П. Пашић са једноставном државом. По мојем схватању, осим централног парламента и централне владе, постојала би посебна законодавна тијела и посебне извршне власти. Ја сам и потоње навео, да би сви послови појединих земаља спадале у дјелокруг посебнога законодавства и посебних управа, осим оних који би се препустили централном законодавству и централној управи, а то су примјерице ови: државна граница и њена одбрана, држављанство, вањски послови и међународни уговори, царина, оне комуникације које су од важности за цијелу територију, новчарство и централни буџет с односним финансирањем потребним за покривање издатака централе. Што се тиче територијалног момента, упозорио сам на стање, које је до тада постојало, и то упозорио сам не само на Србију, него и на Хрватску (са Славонијом и Далмацијом), на Босну — Херцеговину и на Словенију. Уставотворна Скупштина, бирана по демократском начелу и по пропорционалном систему, имала је да донесе Устав бројно квалификованом већином, т. ј. без мајоризирања Хрвата и Словенаца. „У коментару поводом тог одговора, радикали су тврдили да је Трумбић не само пристао на унитаризам, него се за њега и борио против федерализма, иако му је он био ближи. Такав став је заузео да би се пред страним светом изашло са пуном једнодушносту, што је тада било значајно (**Самоуправа** 4. VIII 1925, 1; 5. VIII 1925, уводник; вид. и D. Janković, *Ideje unitarizma i federalizma*, 196). — Краљ Никола је такође држао да је Трумбић федералиста (Archivio storico del Ministero degli affari esteri, Archivio politico 1915—28, pacco 178, 31. VIII 1918, № 1725), па čak i austrijski agent (C. Storza, *Jugoslavija. Storia e ricordi*, Milano—Roma 1948, 139).

о Трумбићевом инсистирању на посебном законодавству, као страху од ширења законодавства Србије.⁷⁵ Поточњак је тражио да се Бачка и Банат одмах присаједине Србији. Његова споменица о државном уређењу, написана пре две године, била је „прави букет старохрватских крилатица“ и израз жестоког централизма, њега је било и у дискусији његовог масонског друга Хинковића.⁷⁶ Поточњак је избадио и паролу: „Није нам до спајања земаља већ до уједињења народа. Када би (смо) ишли за оним првим створили бисмо федерацију или конфедерацију.“⁷⁷ Том констатацијом добро је погодио она схватања која су на себи носила менталитет хрватског државног права.

Поточњаково учешће у дискусији карактеристично је и по његовом прихватању али и омаловажавању локалних самоуправа: „Уз потпуну и досљедно праведну централизацију владе било би за препоручити да се заведе самоуправа у предметима и пословима општинске и средње односно окружне управе. То су предмети који се непосредно односе на обични и мали живот, — градња и поправљање цесте, путева, општинских и других зграда, уређење вода, паше и др. Ту се, дакако мисли само управна страна, јер материјално-правна страна тада и онако пред скупштину и владу. Свакако је добро дати малом човеку прилике да се позабави само о себи и о најблажим му општим стварима, јер му се тако диже и јача смисао за опћенитост а и одтерећују се више власти од сувишнога посла и даје им се могућност да могу своју бригу посветити другим важнијим предметима“.⁷⁸

Слична мишљења о федерацији и аутономији заступао је Босанац Душан Васиљевић: „Ми морамо одбацили идеју федерализма чим изводимо јединство са Србијом и дримамо њеног владара [...] Аутономија Хрватске и Босне значе само подређен положај. Оне су стваране из невоља — страха да се нешто очува. Али ако се ствара једна нова модерна држава, са свима слободама, онда и аутономни принцип нема свој *raison d'être*. Велика питања као аграрно и верско, нису решавана док је Босна била аутономна. Сабори треба да падну. Међутим, „ако би се догодило да буде неке аутономије у Хрватској, то би се у Босни тешко осетило“, јер би се сматрало као неједнакост.“⁷⁹

Словенац Б. Вошњак одбацивао је федерализам већ зато што се плашио сукоба између Хрватске и Србије, а тражио је децентрализацију са самоуправним јединицама које би биле веће него србијански окрузи. Он је запажао да је федерализам изазвао ривалитет и у САД између Севера и Југа. У федерацији постоји опасност нарочито у сфери спољне политике, пошто се непријатељске силе

74 Крфска конференција, 127.

75 Исто, 61—2, 98.

76 В. Вошњак, *У борби*, 253, 226—7 и 241.

77 Ф. Поточњак, *Из емиграције I*, Загреб 1919, 116.

78 Исто, 111.

79 Д. Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917. године*, Београд 1967, 238—9.

лако могу мешати у унутрашње прилике федералних држава. За федеративно устројство потребно је осећање за правну државу, а тога тада код Југословена није било. Код њих ни судска власт није уживала ауторитет потребан у федерацији. Унутрашња управа са локалном самоуправом је много једноставнија и приступачнија. Зато треба прихватити унитарну децентрализовану државу, која ће представљати нову кућу, јер се стара мора порушити. Самоуправне јединице треба да се одређују према географским, економским и социјалним условљеностима. Била би повољна околност ако би се ове јединице могле поклапати са дотадашњим историјским и административним границама. И Вошњак је заступао напредно начело — да се говори о народима а не о територијама. Вошњак је био за скупштински горњи дом, с тим да представља привредно веће а не веће народности.⁸⁰

Дакле, чланови Југословенског одбора на Крфској конференцији тражили су сложену али не још и федеративну државу, тако да је Крфска декларација представљала компромис са унитаризмом.⁸¹

После Крфске конференције настале су реакције и на страни унитариста и федералиста, јер су обе стране биле незадовољне постигнутим. Интегрални Југословени у Паризу означили су декларацију као компромис, који неће спречити одржавање старог, провинцијалног, „племенског“ итд; само „чисто“ југословенство могло је рашчистити са тим остацима прошлости.⁸² Трумбић се одбранио од ових једним опширним чланком, објављеним у *Bulletin Yougoslave* (1. новембра 1917.), у коме је указао да ће бити донесен устав с важносту за целу државу и да се тиме искључује идеја конфедерације, „тј. једног система по коме би се једна држава створила на тај начин, да разни делови приђу њој као самосталне државе.“⁸³ О јединственом типу федерације, тј. о федеративној држави није говорио (али је на њу мислио).

Одмах по објављивању Крфске декларације De Giulli је о њој писао Супилу. Замерао је предвиђеном нивелисању законодавства и установа и рушењу свих аутономија и њихових граница. „Идеја федерализма — писао је он — распрострањенија је него што се мисли, и ја имам обавештења да је наш народ, бар онај у Хрватској мисли на то решење.“⁸⁴ У писму Мештровићу De Giulli је констатовао Трумбићев неуспех и у добровољачком питању. У добровољачким јединицама у Русији, у емиграцији као и у Хрватској и

80 В. Вошњак, *У борби*, 239, 242—3, 24, 239—40, 243, 245, 247 (југословенско име), 232; В. Вошњак, *Три Југославије*, 6; В. Вошњак, *Федерализам или децентрализација*, 403—4, 404—5 (предности децентрализације и према опасностима од социјалног губања).

81 F. Culinović, *Pravopolitičko značenje Krfske deklaracije*, Jugoslovenski odbor u Londonu, Zagreb 1966, 184 i 212—3.

82 A. Hribar, н. д., 217.

83 F. Šišić, *Dokumenti*, 307—9.

84 А-ЈАЗУ, А-ЈО, фасц. 50, бр. 176, De Giulli Супилу у Лондон, из Париза 31. VII 1917.

Славонији, масе траже федеративно уређење и аутономије. Међу добровољцима, који уз федерализам шире и републиканство, налазе се „људи који су били прије врло загуљени“. Зато прелазе обавривост, „те да само у одбору поведемо борбу а да прама вани пропагандом међу људима добромислећим нашој идеји популаризујемо, односно да их убиједимо о потреби коректуре погрјешног схваћања“. De Giullija је занимало како ће се Супило држати према декларацији, „да ли ће он пред овим очевидним успјехом идеје равноправности мање строго од масе сматрати ону тенденцију централизма, за којом могу да се крију треће сврхе“.⁸⁵

Српски кругови у Паризу такође нису били задовољни духом Крфске декларације и потом посебно њеним тумачењем Х. Хинковића у Америци, кад је наводио да ће Србија у новој држави постојати посве једнообразно другим деловима државе. Бунио се чак и М. Сршкић, док је професор Станоје Станојевић јавно тражио аустријанштину у декларацији.⁸⁶

О Крфској декларацији позитивније су се изражавали листови у Хрватској: *Обзор* је писао да „би будућа југословенска држава имала заправо бити федерација трију равноправних народа: Словенаца, Хрвата и Срба а под династијом Карађорђевића“.⁸⁷

Од краја 1914. и током 1918. године међу емигрантима отпочело је живо расправљање о питањима уређења будуће Југославије. При томе није владала пуна сагласност и хармонија између Одбора и српске владе. Било је људи у избеглиштву који су говорили како се унапред морају свести чисти рачуни о условима уједињења, јер да у супротном Хрвати и Словенци неће бити спремни да уђу у заједничку државу. Показало се да постоје различита тумачења Крфске декларације и да се она не може сматрати оперативним актом. Посебно је емиграција у Швајцарској допринела стварању даљих зађевица у унутрашњим односима Југословена.⁸⁸

У тим дискусијама показале су се извесне особености и међу члановима Југословенског одбора. Његови чланови босански Срби нису дозвољавали никакву полемику о томе је ли Босна српска или хрватска и настојали су да до краја лојално служе југословенској идеји, држећи да Босна и Херцеговина треба да приме посредничку улогу у евентуалном спору између српског и хрватског концепта о држави. Као интегрални Југословен и даље је важио једини у Одбору Иван Мештровић. Као „политички“ Југословени важили су Ф. Поточњак и Милан Марјановић, док је А. Трумбић био најреалнији у дружини. Он је и даље избегавао да се пре времена отворе сва она политичка питања која би могла да

85 Јадрански институт ЈАЗУ, Ручкописно одељење, Списи De Giullija, М. бр. 90, De Giullij Мештровићу, из Париза 1. VIII 1917.

86 Исто, М. бр. 100 и 102, Шорли De Giulliju 29. XI и 5. XII 1917.

87 *Obzor* (Zagreb) 24. I 1918, 3.

88 L. Marković, *Jugoslovenska država*, 26—7.

повећају подвојеност између Одбора и српске владе.⁸⁹ Иван Ѓмајнер, близак члановима Одбора у Паризу, написао је у једном чланку да ће југословенско уједињење бити административни тријализам.⁹⁰

Нејединственост југословенске политичке емиграције констатовала је и *Хрватска држава* (5. маја 1918), наводећи да су се на конгресу потлачених народа Аустро-Угарске у Риму, поред делегата Одбора појавили и представници „независних југословенских демократа“, међу које је требало да спада бивши народни заступник трећег котара града Загреба и градски одборник Хрустић (заробљен у Србији). Поред Одбора, који је као и сама Крфска декларација представљао компромис између унитаризма и федерализма, „независни“ су имали да представљају струју која би била стриктније федералистичка. „Независни“ су своју базу имали у клубу у Женеви који је отворено пропагирао југословенску федеративну републику. Према листу, језгру те струје ипак је требало да представљају социјалисти, који су у Швајцарској и даље иступали са тезама о балканској федерацији.⁹¹

Изгледа да је Трумбић имао извесних илузија да би се добровољци у Италији, организовали из редова „извидничких батаљона“ могли употребити за стварање једне југословенске војске под контролом Југословенског одбора.⁹² Та могућност се, међутим, одмах распршила као магла и пролећни сан.

Од фебруара 1918. у Француској се налазио и др Владимир Николић, бивши члан Хрватског и Угарског сабора који је Н. Пашићу упутио два елабората — „Македонски проблем“ и „Југословенска конфедерација и њен проблем“. Кратак меморандум „Југословенска конфедерација или сваки за себе“ израдио је још 1917. у Риму и посветио га је пријатељима Јужних Словена. Југословенско питање у облику како се појављивало током ратних година

89 N. Stojanović, *Jugoslovenski odbor*, 21, 18, 19. — М. Марјановић и Лука Смодлака добили су са српске стране комплимент да су били ритерског духа. (М. Борђевић, *Србија*, 103). — Н. Пашић је октобра 1918. чак јавио влади на Крфу да су босански Срби у Одбору, па чак и Д. Васиљевић „доста ли више Југословени него Срби“, а сам Васиљевић би „пре пристао да Босна и Херцеговина остану у Југославији, него да се придруже Србији“ (В. Вучковић, *Из односа Србије*, 382).

90 L. Marković, *Jugoslovenska država*, 63.

91 *Hrvatska država* 5. V 1918, 1; ПСШ бр. 830 од 1/14. V 1918, 3—4.

92 В. Храбак, *Jugoslovenski zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915—1918*, Novi Sad 1980, 218—22. — За време боравка у Италији А. Трумбића у лето 1918. уредништво *Епоке* поставило му је питање шта мисли о иницијативи барона Хусарека да се Аустро-Угарска преорганизује у федеративну државу; Трумбић је одговорио да не верује да би Немци а нарочито Мађари дозволили да се потлачени народи са њима изједначе (*Hrvatska država* 25. VIII 1918, 3). Неки Италијани су очекивали да ће се после Вилсонових „14 тачака“ и говора Д. Лојда Џорџа југословенско питање решити у Аустро-Угарској аутономијама (L. Albertini, *Venti anni di vita politica*, vol. III, Bologna 1953, 218). О протесту Југословенског одбора против пројектованих аутономија у „Тајмс“ и његовом захтеву да се поводом тога сазове општа југословенска конференција писао је и Т. Г. Масарик (T. G. Masaryk, *Svetska revolucija*, Beograd 1935, 281).

било је сасвим скорашње и његово рађање треба стварати тек у годину непосредно пред рат (1913). Тада је и јаче подгрејана тријалистичка идеја да би се Хрвати и Срби Аустро-Угарске одвратили од Србије, али с могућношћу да и Србија и Црна Гора буду уврштени у „трећу“ хабзбуршку државу. Ту идеју, међутим, дочекали су непријатељски не само Срби него и Мађари, који о њој нису били ни питани. На хрватској страни, док су они у хрватско-српској коалицији били за југословенство (коме је језгро Србија) било их је који ни у ратним годинама нису помишљали ни на какав спој са Србијом, чак и на конфедеративној основи. Ипак, у 1918. години југословенски проблем постао је за део хрватског народа национални програм. Као и код пољског и чешког питања, и код југословенског питања траже се решења у целости а не у партијама. Парцијално решавање било је карактеристично за Аустрију, где због разних обзира никад ништа није могло да се реши. Југословенско питање се не састоји само у ослобађању него и у организовању Југословена, како би они преузели своју европску мисију — да задржавају надирање германства према Истоку. Југословенска држава треба да буде једна нова држава, део реорганизације Европе на њеном југоистоку. Између више начина на које се може решити југословенско питање (а који би начини показивали различите интересе који постоје међу Хрватима и Србима), право уједињења Југословена може се извести само на конфедеративној основи, тј. у ширем или ужем савезу сродних народа, чиме би се искључила тенденција сепарације. Тадашње време било је склоно федералистичком решењу, јер је доба хегемоније и превласти прошло већ и за мале народе. Николић није прихватио Супилову доктрину, јер би она водила претапању слабијих елемената у јаче, не водећи, на први поглед, рачуна о дотадашњим народним именима. Према Николићу, „јужни су Словени једна етничка целина, али ипак три националне јединице“. Стварање централистичке државе у којој би раније целине биле само административне покрајине само би компликовало ствар. Југословенска конфедерација пружа могућност проширења, укључивости Бугарске, која је иначе била ривалски сусед Србије и само би увећавала број држава непријатељски расположених према једној Југославији. Само једна велика држава, организована на западноевропски начин омогућила би нарочито аграрној Србији да се привредно и културно развије.⁹³

Н. Пашић који је овај елаборат примио крајем августа или првих дана септембра 1918. мислио је сасвим друкчије. Он се одрекао и Крфске декларације, рекавши сасвим отворено А. Трумбићу (на састанку у Паризу 5. октобра) да је декларација „била за лањску ситуацију, због страног света“.⁹⁴ Дакле ствар сезонске политичке моде! Пашићевим плановима, међутим, почела је сметати

⁹³ АС, ПО-1918, фасх. X, елаборат „Југословенска конфедерација и њен проблем“.

⁹⁴ D. Janković — B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države I*, Beograd 1964, 330.

чињеница што је покренуто питање признања Југословена из Аустро-Угарске као ратујуће стране. Најаву у том смислу пружио је саопштење Стејт Департмента 29. маја, када је речено, да је влада САД с великим занимањем пратила конгрес потлачених народа Аустро-Угарске, одржан у Риму месеца априла, и да националне тежње Чехо-Словака и Југословена за слободом уживају искрену симпатију ове владе⁹⁵.

Ситн Уотсон један од лондонских пријатеља Југословенског одбора, у име Департмента за пропаганду у непријатељским земљама, предао је (10. октобра) Форен Офису предлог за формулу коју треба тражити од Србије у погледу Југословена из Аустро-Угарске. Основни захтев био је признање тих Југословена од стране савезничких нација и признање њиховог права да се уједине са Србијом и Црном Гором у посебну и независну државу; признање југословенских трупа за савезничке и ратујуће трупе, које сачињавају интегрални део српске војске; признање Југословенског одбора као представника тих Југословена; прихватање Југословенског одбора и српске владе као два дела (партнера) у ствари која се тиче југословенске нације као целине.⁹⁶ Та иницијатива ипак је остала приватна и без одзива у британској влади.

Пашић је осетио да му Енглези нису наклоњени и да раде за Одбор, те је брзо окренуо лист и признао важност Крфске декларације. У разговору са британским министром спољних послова Балфуром (9. или 10. октобра) који је говорио о потреби споразума с Одбором, Пашић је обећао да ће се држати декларације и да ће увести представнике Одбора у будућу коалициону владу. У акцији око уласка представника Одбора у владу (крајем октобра) Пашић је чак махао декларацијом и тражио да јој они буду верни, мада је та декларација донесена на конференцији на којој је Пашић изричито пристао да влада призна Одбор као представника свих Срба, Хрвата и Словинаца, па то потом (и то доследни) стално касније одбијао. Узалудно је било што је и регент Алексан-

⁹⁵ *The Foreign Relations of the United States. The World War. Supplement* 1, I, 808; Janković—Krizman, *Grada* I, 203.

⁹⁶ R. W. Seton-Watson i Jugosloveni. *Korespondencija* 1906—1941, knj. I, Zagreb—London 1976, 355—6; H. W. Steed, *Mes souvenirs* 1914—1922, Paris 1924, 224. — Ипак, Пашић је ствар озбиљно примио, извесним посланствима упутио је налог да интервенишу код владе код које су акредитоване у вези са захтевом Југословенског одбора да их силе Антанте признају за представника аустро-угарских Југословена, слично Чехословачком народном већу; Пашић је сматрао да би стање било ненормално ако би Одбор био признат, јер је Србија имала мисију да ослобађа Југословене, јер се рад увек мора водити из једног центра да би био успешан; скретао је пажњу да се може десити да се прибе решавању југословенског питања у оквиру Аустро-Угарске, и то на федеративној основи, од које је председник српске владе увек зазирао; у таквим условима признање Одбора значио би почетак акције против српске владе (АЈ, Вашингтонско посланство, фасц. XII, № 8, Н. Пашић са Крфа 15/28. VIII 1918, са бр. 74).

дар 31. октобра телеграфски тражио од Пашића да се та погодба са Крфа оствари, тј. Одбору призна право представљања.⁹⁷

Постоји мишљење (историчар из САД Mamatey) да су Југословени у то време могли добити признање од америчке владе, јер је Стејт департмент одбацио Пашићев захтев од 28. октобра 1918. да се Србији призна право да ослободи Југословене и што је подржао Трумбићеву тезу о начину уједињења. Да је Трумбић у то доба дошао у САД и придружио се Масариковим напорима да искористи благодатни став америчког јавног и службеног мишљења према аустријским Словенима, Одбор је могао добити признање као и Чехословаци, после чега би вероватно уследила признања и сила Антанте.⁹⁸

Југословенски одбор ипак није имао подршку западних империјалистичких сила у одлучујућем тренутку. Признање Одбора могло је водити стварању конфедеративне Југословије,⁹⁹ а то нису могле желети силе Антанте кад то није желела њихова савезница Србија.

У то време млађи активисти Југословенског одбора у америчкој средини намењеној федерализму изнели су тезу да је важније уједињење него ослобођење. То је, на пример рекао Љубо Леонтић (10. новембра 1917) на збору у Чикагу. Српска странка је у томе видела исту ону тезу која је заступана у мајској декларацији. Како је Леонтић припадао некадашњој интегралној омладини, такво његово мишљење доведено је у везу с испадом Петра Слијепчевића, Трумбићевог секретара, такође припадника предратне интегралне омладине, који је 1918. године објавио књижицу у којој је заступао мишљење да проблем Југославије није у првом реду питање њених граница.¹⁰⁰ Трумбић је у то време, наводно, радио да се српске војне јединице не пуне у крајеве аустријских Југословена, те је за такву политику тражио подршку југословенске емиграције у Америци. Међутим, део те емиграције није прихватио такве рачуне, те је, примерице, председник Југословенске народне обране из Валпараиса Бабурица 20. октобра 1918. телеграфски поздравио регента Александра, одушевљавајући се унапред прелазом „хероја из Србије преко Дрине, Саве и Дунава“.¹⁰¹

97 В. Вучковић, *Из односа Србије*, 379, 381—2, 374, 383.

98 J. Sizmíć, н. д., 274. — Министар иностраних послова САД Р. Лансинг је 19. августа писао В. Вилсону да Србија жели пре да апсорбује аустроугарске Југословене него да се са њима нађе у федерацији.

99 M. Paulová, н. д., 503—5, 515—6; F. Tuđman, *Jugoslovenski odbor i stvaranje zajedničke države južnoslovenskih naroda*, Jugoslovenski odbor u Londonu, Zagreb, 1966, 423—4.

100 М. Борђевић, *Србија*, 137. — Вид. и: П. Слијепчевић, *Приватна иницијатива у националном раду*, Женева 1918, 15, 19 („ако не буде уједињења државног, уједињење културно мора да се спроведе“).

101 М. Борђевић, *Србија*, 214—5, 31 (уједињење — ослобођење). — Заједно са А. Евансом и В. Стидом А. Трумбић је 30. октобра 1918. затражио од владе САД да њене трупе поседну спорне територије Аустро-Угарске, тј. оне предвиђене лондонским тајним споразумом (А. Smith—Pavelić, н. д., 161).

Створена Краљевина СХС није представљала сан чланова Југословенског одбора и остале југословенске политичке емиграције током ратних година, јер су они у најмању руку хтели нов управни поредак а не проширење старог.¹⁰² Пашићева упорност да на велико-српски начин изврши уједињење Југословена изазвала је аутономизам, тежње за нагодбом или федерацијом чак и оних елемената који су током рата сузбијали такве тенденције. Трумбић је, на пример, после рата, јавно иступао као федералиста.¹⁰³ Према једном мишљењу, он је то радио већ децембра 1918. године.¹⁰⁴ Чак је и некадашњи југословенски интегралац Иван Мештровић постепено пришао хрватској струји која је тражила претварање Југославије у државу сложеног типа.¹⁰⁵ То је било коначно иако закаснило изјашњавање тројице предњака и стварних оснивача Југословенског одбора — Супила одмах, Трумбића кад је закључен рад Одбора и Мештровића нешто касније.

IV. Југословени федералисти у Швајцарској

Швајцарска и нарочито градови Женева и Лозана имали су посебан значај за Југословене који су се са извесним бројем интелектуалаца повукли из Србије 1915. године, односно који су уопште избегли из Аустро-Угарске. Швајцарска је била неутрална земља, али са врло добрим везама и сталним прометом са зараћеним земљама оба противничка табора. Ту су се налазили универзитети са наставним језиком немачким и француским, тако да је у швајцарским градовима наставило студије много младих људи. Посебно у Женеви налазиле су се пропагандне базе зараћених држава, те је често у том граду или у суседној Лозани остваривано оно што је одлучено у Лондону, Паризу, Риму, Вашингтону, Берлину, Бечу и Софији. Од Југословена ту је било србијанских интелектуалаца провладиног или опозиционог смера, људи црногорског краља Николе (који су често новцем и на други начин помагали противнике владе на Крфу) али и Црногораца који су се залагали за уједињење са Србијом и осталим југословенским земљама, неких Македонаца као и студената и емиграната из Аустро-Угарске различитог политичког профила. У политички интензивним али животно мање-више редовним и повољним условима, Југословени су се у швајцарским варошима лако одавали политизирању, тим пре што је многима пропагандни рад представљао и тадашњи животни позив и главни извор егзистенције.

У изразито интелектуалној средини присуство знатног броја студената давало је особит карактер насебинама Југословена. Ти млади људи, у привилегисаним животним условима, без тешкоће

102 В. Vošnjak, *Tri Jugoslavije*, 225.

103 М. Paulová, н. д., 84 и 208.

104 А. Smith—Pavelić, н. д., 225.

105 М. Димитријевић, *Ми и Хрвати*, Београд 1939, 36—7.

су се укључивали у радикалне и леве интелектуалне и политичке токове, тако да их је било и републиканаца па и присталица бољшевика. Ипак, према једном мишљењу, највећи део југословенских омладинаца у Швајцарској нису припадали револуционарима, него им је главна преокупација била како да се извуку од војне обавезе и како да обезбеде средства да ратне године безбедно проживе.¹

С пролећа 1916., кад се највећи број избеглих Југословена сместио по швајцарским градовима, владала је међу испашеним бегунцима слога и међусобно разумевање.² Прве разлике у политичком мишљењу јавиле су се током те године, кад је у Женеву основан Српски новинарски биро, чији су кадар дали представници србијанских самосталаца и Југословени из Двојне монархије демократско-републиканске оријентације и нешто касније са оснивањем политичких листова (Ла Серби, Српски лист). Поједини омладинци из Швајцарске сарађивали су у југословенским новинама које су излазиле у другим земљама, позивајући младу генерацију у борбу за народно уједињење.³ После смрти старог монарха Фрање Јосипа настало је међу Југословенима у Швајцарској живље кретање. Према италијанском листу *Л'Идеа национале*, људи око женевског огранка Југословенског одбора дошли су, наводно, до закључка да је немогуће да се оствари једна независна српска краљевина у којој би ушле све југословенске области Аустро-Угарске, те да зато треба Југословене окупити у оквиру тријализма, тј. у самој Хабзбуршкој монархији.⁴ Идеју је сервирао неколико дана раније лист *Стампа*, која је дала и тобожње разлоге за такав став: мале државе не могу остати независне а српско-југословенска држава не може настати; зато да би се водила антииталијанска кампања треба се вратити Аустро-Угарској, коју би требало тријалистички преуредити. Против таквог писања седморица чланова Југословенског одбора су (12. октобра) послали један деманти париском *Журнал де деба*, који је протест наредних дана објавио; потписници су били: Јован Бањанин, др Јулије Газари, др Густав Грегорин, Иван Мештровић, др Никола Сршкић, др Никола Стојановић и др Динко Тринајстић.⁵ Према мишљењу једног историчара и академика из Београда, од краја 1916. почела је једна све јача кампања против председника српске владе с аргументима Франа Супила.⁴ У сваком случају, идеје федеративне Југославије у Швајцарској пре пролећа 1917. било је само изузетно. Зато се 1917. година и исти-

1 М. Јаковљевић, *Из рата и емиграције*, Суботица 1923, 55.

2 Ј. Томић, *Југославија у емиграцији. Писма и белешке из 1917*, Београд 1921, 16—7.

3 *Arhiv Jugoslovenske Narodne odbrane iz Južne Amerike, knj. I, sv. 3*, 5. VII 1934, стр. 92 („Позив омладине“ В. Фабијанчича у „Југословенској Држави“ из Антофагасте 15. X 1916, 3).

4 *L'Idée nationale* (Roma) 10. и 12. X 1916; *Преглед стране штампе* (у даљем тексту: ПСШ), бр. 31 од 22. X 1916, 4 и 9.

5 М. Марјановић, *Londonski ugovor iz godine 1915.*, Zagreb 1960, 367—9.

6 Ј. Томић, н. д., 55.

чала у први план кад је реч о политичком раду и концепцијама Југословена у Швајцарској.

Први убеђени федералиста Југословен у Швајцарској био је херцеговачки Србин Владимир Гађиновић, старији студент, који је у то доба припадао масонском братству. Већ почетком рата он је резонувао не само са становишта слободоумља, него као човек који је прихватио социјалистичку идеологију; поред осталог, мада националиста, осуђивао је рат, често говорећи да сумња да би Г. Принцип пуцао да је могао знати шта ће све рат донети.⁷ Други његов савременик и пријатељ, познати песник Тин Ујевић одмах после рата писао је „да је Гађиновић 1915. године постао присталица идеје федерализма међу Јужним Словенима“.⁸ У том погледу најближи му је био старији омладинац (већ са докторском титулом) Мирко Косић, Војвођанин, који је још 1915. послао српској влади студију којом се залагао за федеративни облик уједињена државе.⁹ У последњем броју *Југословенског гласника* (Ниш, 1915) објавио је чланак о будућем уређењу југословенске државе, у коме је истукао против централизма, упозоравајући на привредне и културне различитости и специфичности југословенских крајева и посебно да би било неприхватљиво да Србија преузме улогу Пруске на словенском југу. Кад је чланак изашао налазио се у Кладову, те умало што за напис није главом платио.¹⁰ Већина омладинаца у Женеви, ипак, на збору у Женеви августа 1915. истакла је да су Срби, Хрвати и Словенци један народ, те да се уједињење може извести једном хомогеном државом, јер не постоје питања унутрашњег уређења о којима би требало да брину велике силе.¹¹ Ближи Пашићу него Супилу, они су били национални унитаристи а не државни централисти, што се допало и Т. Г. Масарику, кад су му омладинци поменутог круга (на челу са Пером Слијепчевићем) поднели споменицу написану у том духу.¹²

Од професионалних политичара из Србије републиканске и федералистичке идеје исповедао је 1917. и 1918. а можда већ и 1916. Милан Грол (по пореклу банатски Немац), самосталац. Тек после уједињења кад су самосталци ушли у демократску странку, он се показивао као монархист, али је великим делом остао републиканац и федералиста, у сваком случају на левом крилу своје

7 St. Benko, *Nacionalizam i demokratija*, Srpski narodni kalendar »Petar Veliki« 1938, Chicago, Knjižara Palandačić, 1937, 126—7.

8 T. Ujević, *Vladimir Gađinović*, Jugoslavenska knjiva (Zagreb) novembra 1921.

9 Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд 1986, 135.

10 М. Јаковљевић, н. д., 17—8.

11 М. Борђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914—1918*, Београд 1922, 23.

12 M. Paulová *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1925, 94; P. Slijepčević, *Masarik i jugoslavenska omladina u emigraciji*, Pregled (Sarajevo), marta 1930; Lj. Leontić, *Jugoslavenski odbor*, Zagreb 1961, 44. 42; D. Janković, *Jugoslaveni i Čehoslovaci u procesu stvaranja njihovih samostalnih nacionalnih država, 1914—1918. godine*, Zbornik pravnog fakulteta u Zagrebu, 1968, 3—4, 365—6.

странке, спреман и на сарадњу са Ст. Радићем.¹³ Друкчије мишљење изнео је касније Иван Мештровић, говорећи о Гролу као припаднику тзв. Скерлићеве школе, изједначивши га неправилно са К. Куманудијем; то гледиште изнео је у вези с једним разговором који је (почетком 1917) имао са професором Божом Марковићем; Марковић је налазило да првих десет година по ослобођењу у пречанским крајевима треба одржавати војну диктатуру да се украте франковци, Хрвати привикну на заједничку државу и потом асимилују, док би се према католичкој цркви показивала пуна толерантност.¹⁴

Агитацији за федеративно уређење будуће југословенске државе највише је допринела фебруарска револуција у Русији, којој је претварање самодржавне царевине у федеративну републику био један од битних резултата. Федералистички покрет није се само проширио по великој руској држави, него је утицао на федералистичка расположења у Европи. Таквом гигању нешто је допринело и улажење у рат САД, типично федерално уређење велике републике. Међу Југословенима у Швајцарској федералистичку пропаганду повело је Удружење југословенске омладине у Цириху, чије је стварање иницирао Павле Поповић, инжењер Црногорац у Цириху. То се удружење огласило у том духу једним прогласом „Југословенима у Швајцарској“ које је датирано 1. јуна 1917, са анонимним потписом „Један Југословен“. Апел је садржавао оштру критику српске владе, Југословенског одбора и Црногорског одбора за народног уједињења и тражио је Југославију са осам федералних јединица, изражавајући се лепо о Црној Гори. Ипак, није остао дужан ни црногорској монархији, јер је црногорској влади упутио писмо са својим програмом којим је захтевана федеративна југословенска република. Основне идеје дугачког прогласа биле су следеће:

„... Уверени смо били да ће Југославија, у којој ће све наше покрајине: Србија, Црна Гора, Словеначка, Хрватска, Војводина, Босна и Херцеговина, Далмација, Стара Србија са српским делом Македоније, имати своје аутономије, чврсто повезане једном федерацијом представљати такву једну државу, која ће бити мајка свима нама Југословенима подједнако... Када су после несрећне 1915. године гомиле бегунаца Југословена пријатељски примљене од Енглеза и Француза и када су ти наши културни пријатељи преко својих државника, преко угледних политичара и публициста изјавили, да ће се од сада они даље заузимати за наше национално уједињење у једну федеративну Југославију, ми смо умирени могли чекати свршетак рата и очекивати стварање такве Југославије. Када је још и председник североамеричке Уније, Вилсон, дигао свој моћни глас за стварање Југославије, а после њега мудри министар нове Русије Миљуков, нарочито нагласио потребу стварања једне

¹³ М. Петровић, *Узроци и пропаст Краљевине Србије у 1915. год.*, Ниш 1922, 181—2.

¹⁴ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 71.

федеративне југословенске државне заједнице, ми смо у тим обећањима могли гледати гаранције нашим тежњама и њима бити задовољни... Да видимо прво шта је за Југословенство учинила Српска влада. Она је одмах овде у Швајцарској покренула на француском језику политички недељни лист који је, према њеном обећању, имао да се држи начела југословенског уједињења. И тај лист место да је, што беше сасвим природно, добио име „Југославија“, назван је једностраним и партикуларистичким именом „Ла Сербиа“. Дакле први корак па одмах нејугословенски! И у том листу пише се о свему и свачему, — паметно се пише врло мало, — али о најважнијем нашем питању, о унутрашњем уређењу Југославије не пише се ништа. Унутрашње уређење, које је уједно први услов, хоћемо ли ми да се ујединимо са Србијанцима или не, то се у овоме листу систематски избегава [...] Али је зато тај лист пронашао нешто ново: место у Југославији, пише се непрекидно о некаквој „Великој Србији“. Дакле: Србија, само Србија треба да буде велика, тј. да заграби што више земље око себе, а Југославија, свима нама тако света Југославија, она је према грандоманској „Великој Србији“ ситна и ништавна. Ње управо, по жељи и злонамерној тежњи србијанских политичара, не треба ни да буде... Србијанци добро знају, да оваквим дволичним и тенденциозним писањем убијају, руше и уништавају свети идеал наш, Југославију! Јер њима треба централистичка „Велика Србија“, а не демократска федеративна Југославија [...] Ако се пак све питање око стварања Југославије своди на уклањање династије, онда ће за нашу будућу државу бити најкорисније, да се одмах уклоне обе [...] С друге стране опет би српски званични и полузванични кругови управили су своју пажњу на Македонију, на коју Србија свакако да има најмање права. За њу се Југословенско може заузимати као за југословенску покрајину, јер Македонија јесте југословенска, али српска није... А како стоји ствар са „Југословенским Одбором“? Ти надувени људи са неограниченим уображењем одделили су се потпуно од осталих Југословена овде, себе сматрају некаквом југословенском политичком „аристократијом“, а тобож раде на стварању демократске Југославије!. Србијанци имају у њему своја два професора и једног познатог противјугословенски расположеног бившег министра, док Црну Гору у том одбору не заступа нико! Босну заступају три члана, док Војводину не заступа баш ни један... Тај одбор није написао о нашем питању до данас ниједне озбиљне, са именом потписане књиге [...] Због тога и иступише из њега два најспособнија и највреднија члана: Фр. Супило и др Ј. Једловски.

Није јасно ко је могао бити писац те „оптужнице“ (како је у последњем пасусу речено за проглас). Није потпуно искључено да је то био Божидар Кривокапић, кандидат права и секретар удружења. Но „Програм“ друштва, који је он потписао на првом састанку организације показује сасвим друге идеје. У првом ставу се утврђује да су прилике у југословенским покрајинама толико раз-

личите да се „ти крајеви без појмљиве опасности по унутрашњи мир не дају сјединити у једну хомогену целину“; због тога је удружење тражило „диференцијацију унутрашње управе“. У другом ставу је саопштено: „Југословенска академска омладина не стоји на историјском принципу управног конституисања југословенских покрајина, већ на чисто социологијским, те зато одобрава само тако конституисање самоуправних области, које ће спојити једнако економске и социјалне елементе, знајући добро да је ово најплоднија основа и најважнији принцип сваког организовања“. Трећи став залагао се за подједнак третман свих религија, „сматрајући религију великим морално-васпитним чиниоцем сваке нације“. У четвртој тачци програма удружење је захтевало да се све нејугословенске мањине могу „слободно служити својим језиком и несметано неговати своју народну традицију, стога не желимо насилну асимилацију других раса нашој југословенској“. Ипак, постојало је једно ограничење: „да ако би која раса својим егоистично-материјалистичким побудама радила на моралном или економијском разривању нације односно државе угрожавајући њен демократски и здрави равномеран поредак, држава мора према њој заузети најенергичније становиште“. У петом члану Правила су устала против тезе да конфесије и различите културе цепају нацију, држећи да су вере допринеле културном напретку, а „све наше конфесије проповедају мирољубивост и највећу толерантност“. У шестом ставу удружење је изразило наду да нова држава „неће признавати никаквих посебних друштвених класа нити икаквих привилегија“. У наредном параграфу наговештено је „опште, тајно, непосредно и једнако право гласа у свим југословенским покрајинама“. У осмој тачци саопштено је да организација „не признаје никакву племенску нити покрајинску хегемонију, па било из каквих разлога она поникла у ма коме делу југословенском. Хегемонијске тежње јесу највећа сметња нашега јединства и слободе, а уједно најодвратнији облик партикуларизма“. У исто време (IX) Југословенска академска омладина успротивила се сваком племенском или покрајинском сепаратизму. Као мандатора у спровођењу таквих начела удружење је сматрало српску и црногорску владу, али само док политичку акцију воде „у оквиру тежње целе југословенске нације а не више државну политику Србије или Црне Горе као такве“.¹⁵

Као што се види, првобитна правила друштва битно су се разликовала од прогласа од првога јуна и нису представљала не само федералистичку него ни републиканску организацију него монархистичку и конзервативну, заогрнуту општим демократским захтевима. Неко се у тој организацији отео првобитним позицијама, које су можда потицале од клана Поповића-Јабучана.

Идеју федеративне југословенске републике разрађивала је југословенска универзитетска омладина резолуцијом о југословен-

¹⁵ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Црногорско одељење, фасц. I, српско посланство при црногорском двору Пов. бр. 228, из Париза 19. VI/2. VII 1917.

ском питању. Духовним оцем те неусвојене резолуције сматран је Мирко Косић, који је наставио студије социјалних и економских наука, био један од председника конгреса југословенске академске омладине у Бечу (на Видовдан 1914) и редактор бечке резолуције у духу Скерлићевог федеративног решења југословенског питања. Студентска друштва у Цириху, Женеви („Вила“) и у другим центрима прихватила су да расправљају о том питању, тако да је оно представљало средишњу тачку и на конгресу југословенске омладине у Лозани, 24. јуна 1917, који је сазвало друштво „Скерлић“ из Лозане. Од Србијанаца за федеративну и републиканску Југославију се нарочито заузео Милосав Стојадиновић.¹⁶

Сви извештаји нису подједнако и тачно извештавали о том скупу омладине. Према аустроугарском обавештајцу, постојале су две струје: федеративну су заступали Сплићанин Антун Дујковић (тачније Дујмов) и Словенац Витомир Орел, док је концепцију хомогене и јединствене републике заступао Стојадиновић.¹⁷ Одлука о сазивању конгреса прихваћена је без потребне већине чланства. На одржаном конгресу нарочито су се као федералисти истакли Павле Бастајић (Србин из Баније) и Милосав Стојадиновић, архитекта Београдске општине, који је давно престао бити омладинац али се мешао са омладинцима. Конгрес је отворио В. Орел, а за председника је изабран Жика Марковић, студент из Базела. Први је говорио Стојадиновић, који је дуго анализирао тачке свог нацрта резолуције, која је пледирала за југословенску федеративну републику, у којој би све покрајине уживале најширу аутономију а од социјално-политичких захтева били су укључени: опште право гласа, неограничена слобода штампе, потпуна слобода наставе и вероисповести итд. Други говорник Словенац Фабјанчич, као изасланик женевске „Виле“ није се држао упутстава и овлашћења свога удружења, него је подржао становиште Стојадиновића. Правник Михаило Стојановић заложиио се за јединствену демократску државу и у том смислу предложио је други нацрт резолуције. У живој дискусији у којој су подржана оба нацрта учествовали су Моша Демајо (ћак трговачке школе), Д. Цветковић (студент технике, будући председник владе) као председник друштва „Скерлић“, Д. Љубибратић, В. Божовић (председник „Виле“) те Спиридоновић. Павле Бастајић и Лепосава Ђорђевић. Док је Сплићанин Дујмов апеловао да се јединство не губи због ставова резолуције, Бастајић се истакао залагањем за федеративну платформу (но одмах му је било прилепљено да је стипендиста краља Николе). Да би се гледишта и предлози приближили, председавајући је предложио одбор од деветорице који би израдили нови предлог резолуције. До нове резолуције па ни до приближавања ставова није дошло јер се комисија поделила на две половине: већа (Стојановић, Ж. Марко-

16 М. Јаковљевић, н. д., 30—1; Ј. Томић, н. д., 237, 238.

17 Архив БНХ, Präs 1918, фасц. II, поверљива писма бечког министарства финансија, бр. 859 од 27. VIII 1917, којим је пренесен акт Балплаца бр. 4203.

вић, Дујмов, Цветковић, Рашковић) су подржали нацрт Стојановића, док су четворица (Стојадиновић, Бастајић, Фабјанчич, Љубибратић, земљак па и даљи рођак Гађиновићев) били за први нацрт. Како већина није била довољно уверљива а с обзиром на расположења присутних, председавајући је предложио да се никаква резолуција не усвоји него да се програм рада утврди током рада и озваничи на следећем конгресу.¹⁸

У току лета објављена је и разаслата брошура „Срби из Србије и Југославија“, коју је издао приређивачки одбор часописа „Југославија“. На челу струје која се залагала за најширу демократију, федеративно и републиканско уређење истицали су се: Н. Смодлака (Сплићанин), М. Стојадиновић, Густинчич, Косић и Кривокапић. Да би се парирало том покрету, неки интелектуалци из Србије који су живели у Женеви решили су, поред осталог, да приреде низ састанака и предавања о југословенским земљама и економским и политичким приликама у њима; прва публикација је требало да буде брошура „Хрватска и Словенија“, на основу предавања које је у Женеви 8. августа одржао др Иван Гмајнер.¹⁹

Лист *Ла Југослави*, полумесечник на француском језику, као орган независне југословенске демократије, уређивао је Драготин Густинчич. Публикација је имала и извесних социјалистичких тенденције, јер је тражила ослобођење сељака и радника. Опонирала је женевској *Ла Срби* али и црнорукачкој гарнитурџи око *Пиједон-та*, која је тражила јачање српских експанзионистичких позиција. Тој групи није била довољно демократска и прихватљива ни крфска декларација. Федералне јединице будуће републике имале су бити: 1) Србија са делом Босне, 2) Банат, Бачка и Срем, 3) Хрватска и Славонија са југозападном Босном и највећим делом Далмације, 4) словеначке земље са Истром, 5) Херцеговина са преосталим делом Далмације и Црна Гора.²⁰ Ставови се нису сувише изричито износили, него се обично говорило о уређењу „на основу потпуне равноправности свих делова земље у сваком погледу“, а мислило се на федеративну републику.²¹ И омладинци и они старији ређе су говорили о федеративној држави а још ређе о републици, јер и сама идеја децентрализације власти није била пријатна не само провладиној него ни опозицији из Србије.²²

Конзервативан београдски историчар Јован Н. Томић тврдио је како су идеје о југословенској федеративној републици ушле у

18 АС, Југословенско одељење, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 2088, делегат српске владе М. Лазаревић са пов. бр. 442 из Женеве 14/27. VI 1917.

19 АС, Југословенско одељење, фасц. IX, Пов. Ј. бр. 813, др С. Грујић из Берна 9/22. VIII 1917, пов. бр. 1188.

20 Преглед листова (Женева) бр. 728 од 16/29. XI 1917, 2 (X. Вендел у *Arbeiter Zeitung* 19. XI 1917).

21 V. Fabjančič, *O Sloveniji i Slovencima*, izd. Jugoslovenske omladine, Ženeva 1917, 33; А. Стојковић — Б. Кнежевић, *Филозофски лик Владимира Гађиновића*, Историјски гласник бр. 1—2/1967.

22 М. Јаковљевић, н. д., 40—41.

моду априла 1917., пошто је гломазну руску федеративну републику створио Павле Миљуков, кога је југословенска омладина у Швајцарској прихватила за свог учитеља. Уз руску револуцију и улазак САД у рат имао је утицаја на схватање о уређењу будуће Југославије. Известан подстрек давала је добра демократски уређена средина у којој се тада живело, Швајцарска са кантоналним федеративним уређењем. Уосталом, „манија“ републиканизације постојала је тада и у неким другим европским земљама. Ако би Вилсон одржао реч, да неће преговарати са Хоенцолернима и Хабзбурзима него само с народом, требало је очекивати да на крају рата монархије буду свргнуте и у Немачкој и Аустро-Угарској. Иза републиканизма долазио је федерализам. Томић се чудио како наглашен националан принцип није водио једноставној, тј. по њему централистичкој земљи, па макар била и република. Он је то тумачио мегаломанијом оних који су се осмелили да говоре о републици, јер су само федерализацијом могли бити господари и на мањим подручјима. То су планирали нарочито они који су желели да „племенску“ власт сачувају за себе. Поред тога, истицано је да се тек федеративном републиком уклања хегемонизам, који се може остварити и преко централистичке републике. Како се сматрало да уједињење долази у обзир једино ако се одстрани сваки хегемонизам, уз такво схватање уједињења природно је следио захтев за федеративном републиком.²³

Јован Томић се присећао да се почетни вид федерализације читавао чак и пре руске револуције. Наиме, приликом прославе св. Саве јануара 1917, од две групе једна се натурала а она друга није хтела да изађе са противпредлозима да се не би разбијала јединственост манифестовања. Прва група, пак, уклонила је беле орлове, као симбол монархизма, те је српски крст ставила на хрватска „шаховска поља“, при чему су једнаки квадрати симболизовали већи број једнакоправних федералних јединица. У хрватском делу емиграције у Швајцарској најбројнији су били франковци, који су се представљали као ултрајугословенски елементи; њима је такво симболизовање будуће заједнице такође одговарало. Најзад се сам историчар почео убеђивати да је уједињење лакше извести ако се историјска парцијалност привремено сачува преко неког вида федерализма. Налазио је да би у условима провизорија требало настојати да се прихвати обласна а не „племенска“ федерација, јер је сваки од тројице браће могао пожелети да се у постојећем оквиру и формама даље развија, а то би водило не само коначном федерализму него и републици. Томић је покушао да анализира логику „племенске“ федерације, те је дошао до закључка да чим отпадне унитарне традиције које природно потхрањује монархија, натураће се традиције најјачег племена, док ће са традицијама два мања „племена“ ићи лакше; те традиције најјачег племена рушиће покрајинске границе и укинута наслеђена поце-

23 Ј. Томић, н. д., 101, 32—3, 67, 69, 70, 64—5, 62—3.

паност, али то може бити процес опасан за одржавање целине, јер води централизму и једноставно уређеној држави.²⁴

Оно што је Ј. Томића узнемирило било је истовремена појава најразличитијих федеративних комбинација. Средином 1917. појавиле су се форме мале, средње и велике Југославије, ова последња са Бугарима и мала у хабзбуршком оквиру. Швајцарска је желела да се одржи Аустро-Угарска и при томе је била уверена да ће то у новим условима бити могуће једино кроз федерализовање престареле монархије; Швајцарци су били расположени да Југославију виде у тако преуђеној Аустрији, чак и заједно са Србијом. Затим је била јака струја за федерацију Југословена са Бугарима, за балканску конфедерацију па и подунавско-балканску заједницу (која не би имала ничег заједничког са концепцијама Карла Кауцког). Улазак Бугара у Југославију објашњавано је као стварање праве и пуне Југославије, јер и Бугари су Јужни Словени. Балканска федерација је била више социјалистичка верзија велике конфедерације. Југословенска омладина у Женеви одушевљавала се управо за такву федерацију, и у томе су их подстицали руски револуционари; један руски Јеврејин на неком састанку у познатом „пленалеу“ трчао је по сали и клицао балканској конфедерацији и паду крунисаних глава. Један део швајцарских Хрвата помагао је идеју о заједничком животу са Бугарима не само због федералног начела, и у томе су их подржавали српски левичари, али из других, својих политичких мотива. Томића је посебно нервирао професор-педагог Марко Јаковљевић, родом Сремац, иначе републиканац и масон, који је сваком приликом истицао у разговору потребу уласка Бугара у федеративну Југославију и ревносно се бринуо о самосталности Црне Горе, па макар била и под заштитом Италије, само да није под недовољно културном Србијом, која, тобоже, није могла да схвати нове идеје. Под претпоставком распада Аустро-Угарске, између многих предлога о федерацијама и конфедерацијама, јавио се и пројекат конфедеративне везе с Италијом. Томић се сећао да су неки такви планови постојали и 1915, кад је Италија ушла у рат. Такве замисли помагали су многобројни италијански емисари у Швајцарској, који су нудили да се мале државе окупе око Италије; то Србима никако није ишло у главу, јер је Рим противу њих помагао не само Црну Гору него и Бугарску. Док су италијански активисти 1916. облетали око Срба, то су 1917. чинили са Хрватима, међу којима чак и најугледнијима било је људи који су у исто време тражили заједницу са Бугарима и удруживање вишег реда са Италијом.²⁵

Кад је реч о омладини, Томић је налазио да су у ствари „маторији политичари“ били носиоци идеје о федеративној Југославији и да су се младим људима послужили као својим гласноговорницима. Томић је посебно апострофирао професора Јаковљевића, који

²⁴ Исто, 261, 56, 64, 66, 70.

²⁵ Исто, 5—6, 196 и 206, 66—7, 68, 276—7, 70, 58, 80—1.

је саставио једно предавање у коме се залагао за федеративну Југославију, у коју би ушли Бугари (којима би Србија имала да препусти Македонију) и која би била положена на покрајинским аутономијама. У разговору који је имао (2. априла) са Гролом, и код овога је Томић запазио да повлађује омладини, сматрајући да има право да иде испред својих старијих. Док је Јаковљевићев утицај омладину усмеравао у правцу југословенске републике, др Козарев, лекар, Македонац, придобио је младе југословенске интелектуалце за концепт балканске федерације, у коју би ушли сви југословенски народи са пространом аутономном Македонијом.²⁶

И други сведоци наводе да је међу Југословенима у Швајцарској било и таквих који су желели федеративну Југославију у Хабзбуршком оквиру. Чак су се многи федералисти који су желели Југославију изван Подунавске монархије плашили да Беч много не понуди потлаченим Југословенима и другим Словенима, да би их умирио и на тај начин сачувао Аустрију од рашчлањавања. Уосталом, и силе Антанте су преко федерализације и аутономија рачунале да сачувају Хабзбуршку монархију, која им је била потребна како против Немачке тако нешто касније и против совјетске Русије. Концепцијама сила Антанте, према мишљењу југословенских федералиста, могло се догодити да и Србија буде приморана да уђе било у подунавску било у балканску конфедерацију.²⁷ Интелектуалци из Србије, као представници концепције о јединственој монархији Срба, Хрвата и Словенаца, држали су да се иза „Југославије“ крије Велика Хрватска, која би у плановима Беча била дужна да повуче и остатке Србије. Југословени родом из Аустро-Угарске су, наводно, ређали користи које би се могле имати од Хабзбуршке Југославије. „Најглавније је да би се тако извршило уједињење свих југословенских племена, па ако се не добије довољно гаранција за опстанак у федерализованој Аустрији, народ уједињен сачекаће њен распад и доћи ће до своје потпуне независности“. Југословени из Аустрије били су расположени за мајску декларацију јер су сматрали да се западна граница према италијанским империјалистима једино Југославијом у оквиру Хабзбуршке монархије може сачувати. Ова последња теза сматрала се као директна порука Беча. Такав програм водио је укључење Србије у аустроугарску Југославију, против чега су изразито били Србијанци, јер би тиме изгубили „моралну гаранцију коју представља Србија“.²⁸

Разлике између централиста (Србијанци) и федералиста (Хрвати, Словенци, Црногорци и неки Срби из Аустро-Угарске) показа-

26 Исто, 27—9, 276, 277, 226, 58, 24—5, 230; М. Јаковљевић, н. д., 38.

27 М. Јаковљевић, н. д., 34, 38, 30, 40.

28 Ј. Томић, н. д., 217, 195—8, 206; М. Јаковљевић, н. д., 46 (Међу Југословенима је можда било и таквих којима је више годила мајска декларација); 47 (било је Хрвата и Словенаца који су у „влашком“ народу гледали извор србијанском хегемонизму); 67 (већина аустроугарских Југословена изван Монархије ипак није била за федерализовање Аустрије да би се таква сачувала нити за дуализам и за субдуалистичку везу са Мађарима).

ле су се и у јавним дискусијама (у лето 1917) поводом публиковања познате крфске декларације. Федералисти (чије је средиште било у Српском новинарском бироу у Женеви) су тежиште стављали на потребу организовања аутономија против којих се Крфска декларација није изразила (т. XIII). Аутономија би се односила на историјске покрајине Србију, Војводину са Сремом, Хрватску, Словенију, Далмацију, Босну и Херцеговину, Црну Гору и Македонију. Ко је озбиљно за деморкратију — говорили су, — тај мора бити и за аутономију општина, округа па и крајева; принцип демократизације у неким стварима је најнапреднији принцип; треба уредити питање докле да иду аутономије а шта да представља делокруг централне управе; аутономија ће бити неопходна у прво време, да би се лакше превладале разлике у законодавству и политичким традицијама, а њима се могу превладати отворени антагонизми, нпр. Срба и Хрвата око Босне те Срба и Бугара око Македоније. Федералисти су замерали што је Крфска декларација прејудиицирала права уставотворне скупштине. Један од њих је, примерице, навео следеће: „Држим да декларација није требала да прејудиицира конституанти монархију него да конституанта у том погледу треба да буде израз воље народне. Затим, није баш у складу борити се против монархистичког система у свету својом монархијом, и против Хабзбурговаца и Хоенцолерна другом династијом. Уз то би се, можда, и нека наша унутрашња и спољашња питања лакше могла решити, лакше у републици него монархији, па и однос према Бугарима“.²⁹

Питање уласка Бугара у југословенску федерацију било је једно од оних које су централисти највише потезали да би компромитовали идеју федеративне Југославије. Историчар Јован Томић, професор права Лазица Марковић и други истицали су да Хрвати најпре желе „малу Југославију“ у оквиру хабзбуршке монархије, да би остварили Велику Хрватску, а потом савез са Бугарима у „великој Југославији“, да сузбију бројну премоћ и углед Србије и Срба. Рушење српске превласти требало је извести тада популарном републиканском идејом, коју су против Централних сила форсирале и силе Антанте. Да се приволе Бугари да збаце своју династију и уђу у југословенски оквир, ваљало им је дати Македонију; мала Југославија са Србијом и Црном Гором чинила би федерацију, а ова са Бугарском конфедерацију.³⁰

Федералисти Југословени су се бранили од таквих оптужби. Један од њих је у вези с тим изричито навео своје речи и ставове: „г. Гроле ја додуше верујем да је балканска федерација заиста музика будућности, али кад бих ја био предратна Србија и имао да бирам у коју федерацију да приступим, ја бих пре ушао у аустријску, него у балканску, тј. у културније друштво! Разуме се да је мој рефрен био увек: „Доста тога причања и писања о Бу-

29 Ј. Томић, н. д., 24; М. Јаковљевић, н. д., 47, 38, 39, 48—9.

30 Ј. Томић, н. д., 5—6, 34—5, 55, 71; Х. Вендел **Борба Југословена за Слободу и јединство**, Београд 1925, 657—8.

гарима! Рушите Аустрију! Начинимо Југославију, па ћемо лако свршити и са Бугарима!“ А да притом није било говора да треба дати Бугарској велики део Македоније (као што је то нудила Антанта Бугарима 1915. па и касније) разуме се по себи [...] Уосталом, ја лично нисам никад веровао у могућност да ће Антанта заиста одвући Аустрију из савеза са Немачком, а још мање привући Бугарску, па да би се овој морале давати концесије у Македонији. Ја сам увек веровао у пропаст Аустрије, и тражио пропаганду у том смислу, а Југославија ће већ стати према Бугарима као целина, па и у питању Македоније. А да ће једно од првих и најзнатнијих питања спољашње политике нове Југославије бити уређење односа са Бугарима, временом чак и улазак Бугара у Југославију, ја то никад нисам крио, па ни данас не кријем“. Македонско и бугарско питање било је, стварно, преокупација Србијанаца.³¹

У полемици, Томић је сматрао да је могућа федералистичка монархија, коју само треба удесити. Изнео је и једну специфичну комбинацију о којој се говорило у Женеви: „Нека се на пр. уједине српско-хрватски крајеви, а Словеначка са Истром нека послужи за тампон државу између српско-хрватске државе и Италије“; те две републике би проживеле неколико година, док се „једног дана њено становништво плебисцитом изјави да се придружује српско-хрватској држави“. Полазећи од општег закључка да је и швајцарска средина снажно утицала да се Југословени одреде за федерацију, Томић као историчар настојао је да укаже на посебан начин настанка швајцарских кантона (разне народности, приступање нових кантона, спољнополитички разлог одржавања), што није било ништа слично са условима првог светског рата у историјској српско-хрватско-словеначкој маси. Руски федерализам, пак, поставља се пре свега из жеље да се очува територијални интегритет руске државе, док такав моменат уопште не постоји код Југословена који још немају заједничке државе.³²

Томић је примећивао да много слабији Словенци и Хрвати нису били загрејани за „племенску“ федерацију, где би се сви припадници једног „племена“ груписали у једну целину, сматрајући да би Срби као најбројнији и политички најјачи својом концентрисаношћу угрозили примену демократског начела једнакости. Зато су они били за обласну федерацију која би лакше омогућила складну федеративну државу и постепено амалгамисала елементе у јединствену југословенску нацију. Монархија би такође била опасна, јер би хегемонијом племена „које би давало династију, супротставила једно племе другом, једну веру другој“. Са уклањањем династије лакше би се отклониле посебне „племенске“ политичке традиције и ослабила надмоћ најјачег „племена“. „Племенска“ федерација, на пример окупљање свих Срба, сметала би не само односима са Хрватима него и укључење Бугара у конфедерацију, а

31 М. Јаковљевић, н. д., 53, 100.

32 Ј. Томић, н. д., 69, 63, 67—8.

актуелизирано би се македонско питање, које би се сасвим лако решило у федерацији по начелу покрајина, јер би Македонија тада постала посебна покрајинска целина. На државну заједницу са Бугарима, током времена решила би се и питања која би могла да ликвидира само балканска конфедерација, на коју би се затим могла надовезати и подунавска конфедерација. Томић је наводио да је иницијатива Хрвата за стварање Велике Хрватске претходила доношењу познате мајске декларације, а с друге стране је тврдио да је бугарски капетан Иванов (син генерала Иванова, српски добровољац 1914, године 1917. у британској служби) имао добрих веза са Југословенима у Швајцарској и да се са њима састајао кад је од Енглеске упућен у Женеву на разговор са Гешовом и Таневом.³³

Крајем јуна 1917. *Ноје цирхер цајтунг* отворио је своје стране југословенском питању. Први напис саставио је један Србин. Он је одмах установио да није реч о територијалним претензијама Србије као краљевине и да она за своју државу не тражи све крајеве до Трста и Марибора; званична Србија је само заступник интереса Словенаца, Хрвата и Срба из Аустро-Угарске у процесу стварања заједничке државе; могло би се само поставити питање да ли су западна јужнословенска племена зрела за такву државу. Хрват, писац следећих наставака, нешто је друкчије поставио ствар. Он је најпре пошао од истине да постоје четири основна национална индивидуалитета — Бугари, Хрвати, Срби и Словенци; између неких од њих (Бугари — Срби, Срби — Хрвати) косе се посебни национални и политички интереси а и етничких разлика и припадања различитим културним утицајима постоји између тих индивидуалитета. „Хрвату лебди пред очима идеал једне хрватске државе, која не би обухватала само Хрватску и Славонију, него и Босну, Далмацију и Истру, као што је то био случај и раније. Али и Срби рефлектују на Босну, исто тако као и на Македонију и један део Далмације и Славоније. Подела пак горе поменутих земаља била би за Хрвате велика национална увреда. Такође и због овог разлога, Аустрија није могла да уступи Босну. Кад је 1908. године, због анексије Босне, претио рат са Србијом, за неколико дана пријавило се преко 20.000 хрватских добровољаца, да се боре против Србије. Подела Далмације, која се сматра колевком хрватских крајева, значила би исто. У овај народ Хрвата, који броји око 3 1/2 милиона, могу се урачунати и Словенци, којих има око 1 1/2 милиона, јер њихови национални политичари не сукобљавају се са хрватским.“ „У великој српској идеји 'југословенства' налази се нужност да се националне традиције овог народа, једног јединог — српског — жртвују. Ово би значило исто што и физичко истребљење тог народа /.../ Понеки површни људи рачунали су са отпадништвом Хрвата од Хабзбурговаца, али управо хрватски пукови најогорченије су се борили против Срба, исто

33 Исто, 64—8; 215 и 180—1.

тако као и бугарски [...] Тако је решење национално-политичког проблема, док су људи овакви као што су данас, само питање силе. Југословенски народи могу да остваре своје националне циљеве само онда, буду ли у вези са једном великом силом. А пошто се ови циљеви међусобно сукобљавају, то ће се она често морати прикључити којој од супарничких сила. Географски и историјски положај често сили Србе да се држе странака, које су противне Бугарима и Хрватима. Једна Велика Бугарска може постојати само покрај мале Србије, а исто тако немогуће је да се једна Велика Србија сагласи и сједини са националним програмом Хрвата. Тријалистички или федералистички образована Дунавска монархија, при чему би Босна, Далмација, Истра, Крањска, Хрватска и Славонија сачињавале једно једино државно тело, могла би, потпуно задовољити национални програм Хрвата и Словенаца³⁴. Овај изразити великохрватски програм видео је стварно само три фактора међу Јужним Словенима; у основи би ојачала Хрватска и Бугарска стискала Србију, при чему није улазио у судбину Црне Горе, Словенаца и Муслимана; био је „аустријански“ и говорио је са позиција хабзбуршке силе, зато историјски није био реалан и сама га је стварност одбацила.

Четвртога новембра 1917., на иницијативу Црногораца (означени су као Срби) одржан је у Женеви скуп југословенских елемената опозиционих Пашићевој политици. На дневном реду налазила су се питања: (1) стварање по завршетку рата за народ Срба, Хрвата и Словенаца такве владавине која ће бити по вољи већине тога народа; (2) независност Црне Горе; (3) неопходност одржавања пријатељства са Италијом. Скупштина је предложила да се образује држава која би била заснована на широкој политичкој аутономији и где би се у свим земљама које насељавају Југословени образовали центри нижег реда („сочентри“), дакле као управна средишта аутономних-федералних јединица. О скупу је одмах дојавила Риму италијанска обавештајна служба у Швајцарској, која је изгледа била упућена у ствар и пре одржавања скупа.³⁵

Почетком 1918. написано је и умножено делце Милосава Стојадиновића „Народ и олигархија“. Италијанска обавештајна служба означила је аутора као „познатог пропагандисте југословенске ствари у Швајцарској“. У посебним поглављима писац је критиковао бирократску непокретљивост у спровођењу националне идеје и хаос у унутрашњој политици. Налазио је да не постоји ни ефикасна организација за помагање породица и сиротиње у Србији нити заробљеника и интернираца у Аустро-Угарској; оно што је основано у Женеви за слање прехранбених пакета у Србију јесте акција шпекуланата, да би се измамила средства и да би се сме-

34 ПСШ бр. 48 (28. VI 1917, 4—5; 26. и 29. VI).

35 Archivio storico del Ministero degli affari esteri (у даљем тексту: ASMAE), Archivio politico 1915—18, рассо 178, досије II, адмиралштаб италијанске морнарице са бр. 2681 RR-P МИД-у 14. XI 1918 («notiziario serbo-montenegrino» 8. XI 1917).

стили фаворити и сродници људи на власти. Навео је случај Владе Гађиновића који је кажњен (отрован!) зато што је желео јединство нације у бази, на основу социјалних критерија. За себе је Стојадиновић тврдио да је од српске владе замолио да га запосли у каквој од владиних творница, али га је ова одбила, јер зазира од њега као од противника њене политике. У посебном одељку обрадио је појаву корумпирања омладине и интелектуалаца у целини.³⁶ У то време изашла је из штампе Косићева књига „Ди сидслaвен-фраге“. У њој се налазило и једно поглавље о унутрашњем уређењу Југославије, у коме је критикован централизам. Влада на Крфу конфисковала је примљене плаћене примерке и одбила да исплати преостали део трошкова. Косић је припремао и осврт на књигу једног циришког професора о централизму и федерализму за припремани лист женевских федералиста „Југословенски глас“, који никад није угледао светла дана.³⁷ Насупрот таквој литератури, у оквиру Библиотеке „Просвета“ (коју је уређивао Перо Слијепчевић) изашла је брошура Ивана Гмајнера „Савремени хрватски покрет за народно уједињење“. Ту је констатовао да велика збивања покрећу масе, али је допустио да свест о потреби уједињења још није сазрела у југословенским масама. Анализирао је мајску декларацију, Радићева схватања о јужнословенском народном јединству, меморандум М. Радошевића и Ф. Маркића Стокхолмској социјалдемократској конференцији о стварању балканске федерације, о аутономним јединицама у југословенској целини и скренуо пажњу да је стварање Југославије последња прилика за остварење националног јединства, иначе да ће настати национални разлаз.³⁸

Прва половина 1918. у политичком животу швајцарских Југословена била је нешто мирнија, можда због прилика у совјетској Русији и услед предузимања немачких пролећних офанзива против фронта у Француској. Аустроугарско посланство у Берну у свом елаборату о великосрпској пропаганди у Швајцарској (марта 1918) установило је да се за федерализам опредељују социјалисти и млади и напредни Југословени из Аустро-Угарске, док су против њега обе србијанске странке (старорадикали, самосталци) и конзервативни Хрвати.³⁹

Црногорски *Српски лист* (који је уређивао српски опозиционар Милић) у Женеви такође је пажљиво пратио федералистичка иступања и реаговања Пашићеве владе. У броју од 24. априла (12. маја) пренео је напис бугарских новина *Препорец* о две југословенске струје, тј. о правцу за Велику Србију и смеру са Југославијом. Југословенски одбор је означен као групација конзервативне буржоазије из југословенских крајева изван Србије која из опортунизма и због

36 Исто, досије »Jugoslavi«, opuscolo Stojadinovich »Il popolo e l'oligarchia«.

37 М. Јаковљевић, н. д., 50—1, 71.

38 И. Гмајнер, *Савремени хрватски покрет за народно уједињење* (Библиотека „Просвете“, бр. 2), Женева 1918 (штампарија „Српски курир“), 3, 5, 8, 13, 17, 82, 88.

39 Архив БиХ, Präs 1918, фасц. II, бр. 268 (март 1918).

спекулативне политике не жели да отворено формулише своје политичке циљеве, плашећи се сукоба са српском владом. Бугарски лист је цитирао и једну изјаву српске стране: „Аутономија Хрвата вредеће таман толико колико будемо хтели да је поштујемо.“ Навођене су, поред осталих, и речи Стојана Протића у Народној скупштини: „Кад хоћемо некога да ослободимо, не питамо га да ли он жели своје ослобођење; ми знамо да је наша дужност да му га дамо“ „Препорец“ је тврдио да Словенци (са само 15% неписмених), Хрвати и Срби у Хрватској, Истри, Далмацији и Војводини (Босна није поменута!), Црногорци, цела Македонија и два милиона страних елемената на том простору не жели да прими реакционарну политику Србије. Лист је у истом броју резимирао закључке студентског удружења у Цириху („Штросмајер“) да само независна, федеративна и републиканска Југославија „може уживати наше симпатије, јер она је једино решење на основу кога се могу ујединити сви Југословени.“⁴⁰ То преузимање бугарских тумачења свакако да није одушевило праве југословенске федералисте у Швајцарској. *Српски лист* (од 13/26. маја) пренео је и чланак „Побједа федерализма“ загребачке *Хрватске државе*, која је установила да међу Хрватима ван домовине постоје два политичка смера: струја око Југословенског одбора и групација независних југословенских демократа. Као изразити централисти наведени су Поточњак и Хинковић (обојица масони), а као федералиста Супило (такође масон). Једино су сви социјалисти у туђини, без обзира којој нацији припадају — федералисти. Процењујући три недеље касније држање гласила Црногорског одбора за народно уједињење, лист је закључио да је „Уједињење“ против федерализма и аутономне Црне Горе јер то тражи Н. Пашић, а да не иступа отворено против федералиста Хрвата и Словенаца — „јер то Пашић, овај-онај и хоће и неће“.⁴¹

Гласноговорник црногорске владе у Швајцарској наглашавао је федеративност склопа британске империје, да „идеја о федерализму све више хвата корена на све стране“ (САД, Швајцарска, Немачка, Русија, Аустро-Угарска), да има различитих типова федерација — конфедерација, па да сваки народ у свакој ситуацији може изабрати облик који му највише одговара, да је федерализам гипка форма која омогућава да се успоставе равнотеже (уместо немачког типа федерализма који је усмерен хегемонизму). Наведени су и написи швајцарских новина о федерализму младих југословенских интелектуалаца и о његовим противницима у лицу конзервативних ројалиста. Један такав (проф. М. Грба) имао је обичај да дисквалификује опоненте, тврдећи да је федерализам исто што и болшевизам.⁴²

Јула 1918. професор Београдског универзитета Лазар Марковић одржао је у женевској општинској дворани предавање о организацији будуће југословенске државе. Тек почев од јула 1918. могло се говорити да су САД и силе Антанте правилно схватиле југосло-

40 *Српски лист* (Женева) бр. 19 од 24. IV/12. V 1918, 2 и 3.

41 Исто, бр. 21 од 13/26. V 1918 и бр. 24 од 3/16. VI 1918, 4.

42 Исто, бр. 25 од 10/23. VI 1918, 3 и 3—4; бр. 27 од 24. VI/7. VII 1918, 2.

венско питање и да су његово решавање прихватиле као део свог програма. Марковић се изјаснио за потребу уједињења без обзира да ли ће преовладати унитаристичка или федеративна форма будуће државе и да не би било у реду да се претходно, за овај или онај облик владавине траже гаранције. Уједињење се не би могло извести ваљано ако би се ко са стране натурао у питања уређења будуће државе. Унитарна држава је израз националног јединства у сагласности са начелом народности. Федералне формације показују три основна типа (савезна држава, савез држава са извесним овлашћењима пренесеним на средишне органе, савез држава или конфедерација). Будућа југословенска држава биће уређена по вољи слободно изабраних народних представника, али се практично може узети да ће се поћи од Крфске декларације. Одговарајући на основне приговоре дате на ту декларацију, Марковић је наглашавао да треба водити рачуна о реалностима и међународном фактору, да је Србија са својом династијом пијемонт југословенства и да је питање југословенске републике само теоријско (додавши: „Али баш да је републиканска струја због догађаја у рату ојачала, има и томе решења.“).⁴³

Марковићева анализа крфске декларације била је следећа: „По Крфској Декларацији о конфедерацији у смислу државног савеза не може бити ни речи [...] На другом месту Крфска Декларација предвиђа аутономије у оквиру јединствене државе, аутономије оправдане условима природним, социјалним и економским. О карактеру тих аутономија и обиму њиховом остављено је уставотворној скупштини да она каже своју реч. Овако како је редигована Крфска Декларација, тачка 13 имала би се тумачити више у смислу административних аутономија, али она допушта и тумачење у смислу тзв. федеративне државе са врло јаком истакнутом федеративном влашћу. Састављачи Крфске Декларације имали су, изгледа, не сасвим исте погледе како у питању природе тих аутономија тако и у питању обима њиховог. Г. Трумбић, говорећи у Паризу о Крфској Декларацији, тумачио је тачку 13 у оба смисла, тј. да се може схватити било као чиста административна аутономија, која би наравно била регулисана према потребама народа, било као државноправна посебност, али подложна централној власти. Разлика је тих аутономија у правима провинцијских тела или сабора. Код административних аутономија провинцијска тела су дотирана овлашћењима, која имају карактер управе „тј. примене општих правила на посебни крај. По правилу таква тела немају законодавну већ управну власт [...] Државно-правне аутономије пак су друге природе. То су полудржавице, са делимичним суверенитетом, оноликим колико им буде уступљен од централне власти, од правог суверена. Таквим аутономним, полу-сувереним телима поверена је и законодавна власт у одређеним доменима, и таква тела према томе не само што управљају својим крајем у смислу примене, извршења закона, већ она и

⁴³ Л. Марковић, **О организацији наше будуће државе**, Женева 1919, 3, 5, 6, 7, 9, 10—12.

сама стварају правила за свој унутрашњи живот.“ На Трумбићеву тврдњу „да принцип јединствене државе не смета стварању оваквих државноправних аутономија“ Л. Марковић је рекао да ће се са тим сложити сви правници, али је ипак извршио неке исправке.⁴⁴

Потом се осврнуо на мишљење неких странаца, двојице Енглеза (Телер, Артур Иванс). Према Ивансу, престоница Југославије може бити само Београд; поједини провинцијски сабори, са већом или мањом компетенцијом били би: Љубљана за словеначке крајеве, Загреб за Хрватску-Славонију, Сплит за Далмацију, Карловци или Нови Сад за северне српске крајеве, Ниш или Крагујевац за Србију пре балканских ратова, Скопље за македонске области, Подгорица за Црну Гору, Сарајево за Босну и Мостар за Херцеговину и јужно приморје. Од мишљења југословенских аутора, кад је реч о Швајцарској, навео је књигу младог М. Косића, који се изјаснио за савезну државу и за стварање хомогених аутономних крајева, на основу привредних, културних, племенских па и конфесионалних елемената, тако да се постојеће историјско-политичке формације изгубе и изврши деоба и законодавних и управних функција између државе и краја, кантона, покрајине. „Ово је решење — закључио је Л. Марковић — у основи својој у духу Крфске Декларације, само што је г. Косић узео и конфесионалан и племенски елемент као основу за аутономију, чиме је компликовао цело питање.“⁴⁵

Тврдећи да су све изнесене нијансе још увек у сфери једне државе, Л. Марковић је закључио кад је реч о политичкој делатности: Није довољно рећи да ће све бити како народ хоће, већ треба настојати да оно што народ хоће, буде и корисно по народ, и зато се ја, на пример, не слажем са мишљењем свога уваженог колеге, г. Др Божидара Марковића да основа за организацију будуће наше државе треба да буде: 'све прилике и околности под којима се до сада живело, менталитет, који је столећима стваран и историјске чињенице, које су синтеза читавог историјског развитка појединих делова нашега народа“. Марковић је сматрао да је потребан већи активизам, тим пре што се указује на револуционаран карактер заједничке државе која настаје.⁴⁶

Питањем федеративног уређења балканских земаља донекле су се бавили и малобројни српски социјалдемократи који су се као избеглице налазили у Швајцарској. Милан Маринковић, ренегат радничког покрета, није био за то (јула 1917) да се боравак на Западу искористи за студирање теоријских питања, него да се збрињавају људи. Професор Милорад Јанковић (Женева) јавио се (5. новембра 1917.) Триши Кацлеровићу у Стокхолму интересујући се за рад на трибину европске социјалдемократије на конгресу у шведској престоници; хтео је да провери вести из штампе да су Кацлеровић и Душан Поповић „тражили да се од Македоније створи нека засебна

44 Исто, 14—6.

45 Исто, 16—21.

46 Исто, 22.

држава у федерацији Балкана“, са чиме се он не би сложио.⁴⁷ Професор Михаило Тодоровић, који је живео у Женеви, у разговору са М. Гролом (24. јула 1918) покренуо је питање уређења Балкана; Грол је сматрао „да је најбоља федерација с посебном заједницом Хрвата и Словенаца“, али није био за федералну спрегу са Бугарима, мада је мислио да је интимна жеља Хрвата била да и Бугари уђу у заједницу. Тодоровић се у писму осврнуо и на предавање Л. Марковића, оценивши да се ту „бесмртно обрукао кад је рекао да ће настати сукоб ако Конституанта не хтедне монархију и да ће тада Србија повући конзеквенцу“; те речи су индигнирале све присутне Југословене, тако да се о предавању говорило јаросно или са подсмехом.⁴⁸ Најјачи српски социјалдемократ у Швајцарској био је Илија Милкић, који је често давао изјаве и од 1917. сав се посветио пролетерској револуцији у Русији, те се није бавио питањима федерације на Балкану. Супротна ревизионистичка група око М. Маринковића трудила се да окупи социјалистичке елементе, нарочито нове, и да консултује либералне грађанске политичаре о питању јужнословенске федерације.⁴⁹

Орган српске демократије у Швајцарској, *Српски курир*, од почетка августа оштрије је писао о Бугарима и његовом владару, као и о Павлу Миљкуву, бугарском заштитнику, који у борби против болшевика није тражио ослонац међу Енглезима него у Немачкој.⁵⁰ Лист *Женевоа* донео је допис „једног Југословена“ у коме се говорило о јачању федеративне идеје међу Југословенима, нарочито у Швајцарској и у Америци; у чланку је ударено по политици српске владе и захтевана је конфедерација; редакција је била присиљена да уклони из текста неке недоличности и изјавила је да је то била последња прилика за давање гостопримства сличним тематикама. *Лозанска Газет де Лозан* пренела је извод из чланка неког Црногорца, у коме је тражено да се образује „широка југословенска влада“, која би нарочито пред председником САД В. Вилсоном достојно могла да представи Југословене.⁵¹

Крајем лета 1918. блиске везе с Италијом против Југословена успоставио је бугарски емигрант Давидов; он је предлагао да се са бугарског престола збаци Фердинанд Кобург и његова династија, те да се доведе који енглески или италијански принц; заложиио се за стварање балканске конфедерације коју би сачињавали Бугарска,

47 В. Лапчевић — Т. Миленковић, *Преписка српских социјалиста у току првог светског рата*, Београд 1979, 183, 217.

48 *Српски социјалистички покрет за време првог светског рата*. Материјали, прикупио: М. Тодоровић, Београд 1958, 108—9.

49 Б. Храбак, *Српски социјалисти у изгоништу према променама у Русији 1917—1918. године*, Историјски гласник бр. 1/1964, 91—4. — Милкић се није освртао на агитацију аустроугарских социјалиста у Швајцарској, који су агитовали за мир и федерацију (Archivio centrale dello Stato, Carte Orlando, рассо 45).

50 *Српски курир* (Женева) 26. VII/8. VIII 1918, 2—3.

51 *Le Genevois* 29. VIII 1918, 2; *La Gazette de Lausanne* 25. X 1918; М. Борђевић, *Србија*, 213.

Румунија и Албанија под италијанским патронатом, али без икаквих комбинација са Србима. Разговор у том смислу водио је 6. септембра са главним италијанским обавештајцем у Швајцарској Гвиџијем.⁵² У то време је у Швајцарској боравио и председник Југословенског одбора А. Трумбић. Пригодом разговора са италијанским послаником Паулучијем изјавио је да би желео да само Италија буде једина мајка Југославије. Том приликом је изразио бојазан да би Србија могла применити методе из Македоније 1912—15. у Хрватској и Словенији, уживајући подршку династије, која би деловала као представник свесрпске идеје, не водећи рачуна о специфичним карактеристикама појединих пречанских земаља. Иако је рекао да се његове концепције крећу у оквиру крфског споразума, саопштио је да федералистички програм прекосавско-прекодринских области претпоставља установљивање једне централне власти за делове који су некад били под Аустро-Угарском у Загребу.⁵³ Дакле, стари план дуалистичке југословенске федеративне државе, налик на Аустро-Угарску!

Италијанска обавештајна служба још од 1916. године се посебно занимала федералистичким расположењима аустро-угарских Југословена у Швајцарској, али није била увек у стању да пружи тачну информацију. Још јуна 1916. повереник из Женеви јавио је о пројекту о оснивању једне велике организације свих Југословена који станују у Швајцарској, како би се превазишла неслога између присталица југословенске федерације и приврженика Велике Србије; аустроугарски Југословени, федералисти, били су борбенији и имали би у организацији јачи утицај, те је србијанска група повлачила потезе због којих је могла бити окривљена да је скривила неуспеху иницијативе.⁵⁴ Наредних дана војни обавештајац констатовао је велику активност женевске „Просвете“, за чијег председника у Босни, Николу Стојановића речено је да је био пропагатор италијанско-југословенског савеза; друштво у прво време у Швајцарској није имало дефинисан програм, но Италијани су установили да се већина чланова друштва опредељује за федеративан облик будуће југословенске државе, која би имала разне управне јединице (Босна и Херцеговина, Хрватска, Далмација), мада је у удружењу било много људи и из Црне Горе и Србије.⁵⁵ Конгрес омладине у Лозани италијанско посланство у Берну схватило је као нову „партију“, која је критиковала како српску владу и црнорукце тако и Југословенски одбор; та група младих интелектуалаца тражила је уједињење у виду федерације; посебну наклоност скупина је показала према Италији, нудећи широку националну аутономију италијанском живљу али за реципрочан став Италије према Југословенима ма-

⁵² ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 49, Лозана 11. XI 1918, № 321/28 Ц.

⁵³ Исто, passo 178, Paulucci из Берна 21. IX 1918, № 1854, Gab. № 66; passo 179, досије VIII, Берн 18. IX 1918.

⁵⁴ ASMAE, Archivio politico 1915—8, passo 180, fasc. XVII, Женева 9. VII 1918, са бр. 6901 — XIII.

⁵⁵ Исто, passo 181, fasc. XVIII. адмиралштаб № 3335-ЈС.

њинцима; група је одмах осетила репресалије српске владе, јер су неки позвани под оружје а другима је ускраћено визирање пасоша; та фракција се ипак дневице увећавала; као диригенти скупине означени су М. Стојадиновић и М. Грол односно и погрешно М. Грба; српски конзуларни чиновници добили су налог да везивањем извесних лица из те групе за своју службу, разбију „партију“, а акцију су предузели и поверени српске владе на челу са Манојлом Лазаревићем, познатим полицајцем.⁵⁶ Обележено је и излагање (на 16 страница) пропагандног органа *Југославије* 15. јула; иза листа стајала је независна демократска група за пропагирање југословенског уједињења; као главни иницијатори означени Д. Густинчич, Славко Костић (?), Б. Кривокапић и неки Н. Вујић. Главни међу њима, Густинчич радио је за рачун краља Николе, који је у Цириху радио преко поменутог Павла Поповића, који је у своје време одржавао везу са аустријским агентима, тежећи да преко њих понука Аустро-Угарску да преузме решавање српског (— црногорског) питања. У листу је нападана српска влада, тако да је њен углед у Швајцарској сведен на бедне позиције. Идејна пратформа те групације била је збркана, осим што су били благонаклони према црногорском суверену, који се тада трудио да спречи уједињење Југословена под вођством Србије. Није се могао наћи ниједан траг било какве сарадње редакције и сарадника листа са људима Двојне монархије. Посебна пажња обрађена је на Густинчича, као Словенца, приликом доласка Шуштершича, главе словеначких клерикалаца, на конгрес католика у Швајцарску. За Славка Костића (свакако Косић) речено је да је дезертер српске војске, за Б. Кривокапића да је поузданик П. Поповића а Н. Вујић је био особа без вредности. Наведено је мишљење, наводно, свих Југословена из Аустро-Угарске у Швајцарској да скупина ради по интенцијама Беча.⁵⁷

Када су капитулирале бугарске дивизије, јавила се идеја да оно што су до тад држали спасу помоћу балканске федерације. У том смислу огласио се њихов швајцарски пријатељ А. Форел књигом „За бугарски народ“.⁵⁸ Ту чињеницу је констатовала и једна српска публикација у Швајцарској.⁵⁹ И Југословени федералисти су желели да стекну неке поене славећи другима републику. Честитали су Чесима и Словацима нову државу. Бернски германофилски *Бунд* изрекао је мишљење да се и Чехословаци надају да ће њихова јужна браћа поћи њиховим трагом, тј. да ће образовати федеративну југословенско-балканску републику. Утицају чешких републиканца и Србијанци републиканци придавали су велики значај кад је реч о расплету у југословенском простору. *Бернер тагблат* је смагтрао да је југословенска политика Србије претрпела неуспех, јер да

⁵⁶ Исто, посланство из Берна 17. VII 1918 са бр. 1660 (МИД 50453).

⁵⁷ Исто, Обавештајна секција (Р) Врховне команде, Рим 26. I 1918 (МИД 6200).

⁵⁸ A. Forel, *Pour le peuple Bulgare*, Verne 1918 (предговор је датиран 8. октобра 1918).

⁵⁹ *La Serbie et l'Europe (1914—1918)*. Exposé de la politique serbe par des publicistes serbes, Genève—Bâle—Lyon 1919, 221—2.

се Југословени бивше Хабзбуршке монархије припремају да објаве федеративну Југославију.⁶⁰

Средином октобра М. Грол је упутио у САД неки меморандум о југословенском питању, за који је српско посланство претпостављало „да то може само наудити општим интересима“.⁶¹ Иван Мештровић се, нажалост, погрешно сећао да је тада Ј. Цвијић заступао републиканске и федералистичке идеје; он је био најмаркантнија фигура једне скупине Југословена у Женеви која је издавала лист „Југословенску лигу“ и у којој су се налазили и многи чланови Југословенског одбора.⁶²

У првој половини новембра у Женеви је одржана позната конференција између представника српске владе и опозиције, загребачког Народног већа и Југословенског одбора на којој је победила дуалистичка, конфедеративна концепција. Јављајући о њој, француски посланик из Берна писао је да Пашић настоји да створи Велику Србију око које би се кристализирали Хрватска и Словенци, док федералисти сакупљају многобројне гласове.⁶³ За време боравка у Женеви многи су тражили пријем код Ј. Корошеца. Представници студентског друштва „Вила“ из Женеве предали су му меморандум, с којим нису били задовољни студенти федералисти. Њих осам из те групе такође су били примљени и Херцеговац Драго Љубибратић предао је резолуцију федералистичке скупине чије су две основне тачке били федерација и република.⁶⁴

После прводецембарског акта о уједињењу швајцарски Југословени су били кивни на Пашића зато што је, наводно, помоћу Италијана и њиховог продора у југословенске западне крајеве приморао представнике Народног већа да пођу у Београд уместо да формирају југословенску републику.⁶⁵ Владислав Фабјанчич, изразити федералиста у Швајцарској, начинио је гест неискрености и удварања. Послао је писмо (13. децембра) Лазици Марковићу у коме му је изразио захвалност за његово заузимање у погледу унутрашњег уређења заједничке државе; додао је и оно што у ствари није било тачно: „и ја (сам) увек био мишљења да наша држава, пошто смо један народ, мора бити унитаристичка“; њен унитаризам је потребан да потисне бивше бесне „аустријанце“ који се заклањају из свакојаких федерација; закључио је: „На нама Србима и Словенцима стоји, као и на Далматинцима и другим трезвеним Хрватима, да

60 АС, Југословенско одељење, фасц. V, Пов. Ј. бр. 3522, С. Грујић из Берна 29. X/11. XI 1918, бр. 2650.

61 АС, Југословенско одељење, фасц. II, Пов. Ј. бр. 3562.

62 I. Meštrović, н. д., 116.

63 Archives de la Guerre (Vincennes, Paris), 7 N 629) (Bureau Slave), Dutasta из Берна 8 XI 1918.

64 Д. Љубибратић, Владимир Гаћиновић, Београд 1963, 240—1. — Млади људи су имали илузија са ставом Корошеца. Он је иступање Југословена федералиста у швајцарским листовима осудио још средином октобра кад је допутовао у Швајцарску (D. Janković — В. Krizman, *Grada o stvaranju jugoslovenske države II*, Beograd 1964, 399).

65 ASMAE, Archivio politico, passo 179, посланство из Берна 7. XII 1918.

упркос тамних елемената остваримо и сачувамо слободу, јединство и будућност наше нације.”⁶⁶

V. Српска влада, опозиција, регент Александар и „црнорукци“ о уређењу будуће заједничке државе

Кад је настао први светски рат и кад се, природно, поставило питање савезника, није се могло мислити само на велике силе, него и на пријатеље из суседства. С обзиром на етничку блискост, заједнички језик и раније културне и друге везе, морало се најпре помишљати на Хрвате, евентуално на Бугаре. Но, одмах се морало мислити како би се уредила та дружба кад би се, у случају победе, образовала заједничка држава. Један од најјачих србијанских интелектуалаца и добар стручњак за правна и уставна питања, Слободан Јовановић, тврдио је да Срби имају смисла за централизам а да је федерализам стран њиховом менталитету.¹ Констатација да Срби нису били загрејани за федеративно државно уређење је тачна, али треба нешто ближе означити ту околност, јер је „менталитет“ производ, резултат а не узрок. Услед историјских околности (припадност великог процента Срба средњовековним власима сточарима, најезда и борба против Турака), већ од XV—XVI века настаје сеоба Срба — влаха из Херцеговине у правцу северозапада под присилом Османлија, а крајем XVII века великом сеобом Срба знатан број становника Косова и данашње уже Србије прешао је у прекосавско-прекодунавске крајеве све до Сент-Андреје, северно од Будимпеште. У новим крајевима пресељени Срби дуго а негде и никад нису постигли већину живља, него су као мањина и као досељеници, који нису били носиоци привилегија „нације у феудалном смислу“ били у правно-политичком погледу у подређеном положају, евентуално са повластицама које нису имале обавезујући карактер за локалне феудалне снаге. Статус пресељених Срба могао се радикално изменити само стварањем такве државе где би се нашли заједно са својим матичним областима, и то повезани централистичким уређењем, јер федеративни склоп и у таквим измењеним околностима не би морао да битно поправи њихов положај. Тога су били свесни и Срби у Србији, чија је држава постојала већ једно столеће као модерна централистички уређена демократска држава. Поред тих демографско-историјских услова, године 1914. у слободној Србији је већ постојала млада буржоазија која је желела да прошири своју власт, посебно зато што није била индустријског него трговачко-зеленашког типа, а такав друштвени слој увек рачуна са експлоатацијом већих територија, иако мање интензивно. Таква српска буржоазија хтела је проширене државне границе, али није желела да у таквој својој

⁶⁶ Архив Југославије, Збирка Л. Марковића, фасц. I, док. 3, писмо В. Фабијанчића Л. Марковићу из Женева 13. XII 1918.

¹ Љ. Трговчевић, *Научници Србије и стварање Југославије*, Београд 1986, 251.

држави дели власт и могућности за капиталисање преко државних структура са неком другом буржоазијом, можда старијом, економски јачом, културнијом и са бољим пословним и другим везама; готово ако би таква буржоазија после добијеног рата припадала тaborу побеђених држава.² Дакле, поред историјских, демографских и традиционалних околности постојао и класни интерес.

Опште је прихваћено да је при стварању грађанске југословенске државе одлучујућу улогу одиграо онај део српске буржоазије који је у заједничкој држави гледао проширену српску државу, Велику Србију. Тај део буржоазије најизразитије је био заступљен у радикалној странци чији је политички израз била влада Николе Пашића, коју су ефективно подржавале силе Антанте и њени савезници.³

Србија је у привредном погледу и пре али и после познатог царинског рата са Аустро-Угарском (1906—11) била извозом својих сточарско-аграрних производа упућена на суседну Аустро-Угарску. Због тога је српска трговачка буржоазија упирала поглед преко Дунава, Саве и Дрине, видећи велику своју и економску шансу у проширење Србије на подручја са југословенским живљем Двојне монархије, која би, привредно развијенија од Србије, допринела јачању и мале краљевине у средишњем делу Балкана.⁴ Национални радници, професори и публицисти после 1903. а посебно након 1909. године додиривали су и питања могуће велике државе Јужних Словена која би била у стању да се одупре притиску великих сила, који је притисак Србија управо у то време особито осећала. Један од новинских написа те врсте, из пера познатог професора и политичара Самосталне радикалне странке, Љ. Стојановића, доказивао је да је „четворна коалиција“ Словенаца, Хрвата, Срба и Бугара била остварљива, јер је била корисна по сва четири „племена“.⁵ Та „коалиција“ да је стварно оживотворена морала би имати карактер сложене државе, вероватно конфедерације с обзиром на слободан карактер удруживања.

Без обзира на такве публицистичке опције, пред радикалски посланички клуб тек на седници 12/25. јуна 1913. поставило се питање проширеног националног програма у смислу прихватања једног југословенског програма. Један млади члан странке, иначе универзитетски професор, замишљао је југословенску државу „као нешто што ће можда доцнији нараштај успети да оствари“, па је веровао да ће његовој генерацији припасти „мисија само да укажемо

2 Д. Јанковић, *Око унитарног или федеративног уређења прве заједничке југословенске државе, Стварање југословенске државе 1918.*, Београд 1983, 390.

3 D. Janković, *Uloga naprednih društvenih snaga u stvaranju jugoslovenske države 1918. godine*, ЈИС бр. 4/1963, 1.

4 Д. Јанковић, *Напомене о предисторији стварања југословенске државе*, *Анали Правног факултета у Београду* IV (1961), 502—3.

5 *Словенски југ* (Београд) 28. X 1909, 1; Д. Јанковић, *Југословенство у Србији 1903—1912*, *Анали Правног факултета у Београду* V—VI (1969), 525.

пут којим треба ићи да се постигне тај велики народни идеал“.⁶ Широки народни слојеви Србије сусрели су се са југословенском идејом тек у рату.⁷ Овде треба навести једну готово непознату чињеницу о раду српске пропаганде у југословенским крајевима Хабзбуршке монархије. На бањалучком процесу босанским завереницима анализиран је привремени статут југословенске револуциоарне организације Милана Прибићевића, дакле Народне одбране из Београда, који је набацио питање федеративне државне заједнице, и то републике, што је требало да буде „као мека за Хрвате и Словенце“.⁸ У Хрватској су после балканских ратова кружиле приче о томе да ће Србија дати Хрватима могућност да истакну своје захтеве у погледу организовања заједничког државног живота и да ће се Београд према томе подесити. У стварности није постојао никакав споразум у том смислу, тим пре што су и везе међу политичарима Србијанцима и пречанима биле скромне и импровизоване.⁹

У Србији су постојале три струје које су на различити начин прилазиле југословенском питању. Једну су чинили универзитетски професори и либерално настројени интелектуалци који су рачунали са једном југословенском државом. Поред те „идеолошке“ групе постојала је и „политичка“, коју су представљали Н. Пашић, влада и опозиција, који су врло брзо скицирали територију коју би ваљало као југословенску тражити ратним програмом; иза територија, међутим, не би налазила обавезно једна југословенска, него унитаристичка чак централистичка проширена Србија. Трећу тенденцију представљали су „црнорукци“ и уопште официрски кор, рачунајући на српско-хрватску државу, која би извесно време могла бити и федеративно уређена. Иза „официрске“ верзије налазила се делимично и велика српска заштитница Русија, мада начелно није била за улазак великог броја католика у православну српску државу, а првих недеља рата и регент Александар. Први прогласи и наредбе регента Александра не помињу Словенце, док је Н. Пашић већ рачунао са корушком и штајерском територијом. У министарству иностраних дела јавила се идеја (најкасније 29. августа 1914) да треба разрадити тезе: (1) да је на Балкану потребна једна јака централна држава ради очувања будућег мира на Балкану и у Европи; (2) да та држава треба да буде Србија са Босном и Херцеговином, Војводином, Хрватском, Далмацијом, Истром и Словенијом; (3) да ће та држава одржавати равнотежу у Јадранском мору, па дакле и у Средоземљу; (4) да Бугарска може ући у заједницу са том државом „на основи федералистичкој или другој сличној“. Русија је одмах почела да притиска српску владу да се закључи балкански блок са Бугарском, којој би предала Македонију, уз обећано проширење Србије

6 L. Marković, *Jugoslovenska država i hrvatsko pitanje* (1914—1929), Београд 1935, 10 i 6.

7 В. Вучковић, *Из односа Србије и Југословенског одбора*, Историјски часопис XII—XIII, Београд, 353.

8 *Osuda Vasilja Grđića i drugih zbog veleizdaje*, Сарајево 1916, 31—2.

9 M. Paulová, н. д., 21.

на Босну и Херцеговину, јужну Далмацију те део Албаније; српска влада је таквом плану претпоставила једну државу у чији би састав ушли сви Срби, Хрвати и Словенци. Први поменути круг (професори, јавни радници) рачунали су са великом Југославијом, у којој би се нашли сви „сународници“ из Хабзбуршке монархије, укључујући и области у којима они станују без обзира да ли у њима чине већину становништва. Етнички српско-хрватско-словеначки крајеви представљали би једну унитарно уређену целину, евентуална даља заједница са Бугарима на федеративној основи већ је припадала српској дипломатији и званичној политици.¹⁰

Наредно саветовање о заједничкој држави, после оног од 29. августа, одржано је у Нишу 14/27. октобра. У разговорима су учествовали: Н. Пашић, професор др Божа Марковић, др Никола Стојановић и др Душан Васиљевић из Босне и Херцеговине као и Пашићев заменик у министарству иностраних дела Ј. М. Јовановић. Циљ договора био је стварање концепта о (јединственој) југословенској односно српско-хрватској држави, у којој је требало „без посебне организације очувати националне особине сваког племена“. На питање о начину остваривања закључено је: „Пошто већ с Црном Гором теку преговори о реалној унији (војска, спољна политика, трговина и комуникације, финансије), осигурано је јединство српског племена. Хрватима се могу дати уступци који не квари јединство државе и који не отежавају коначно кристалисање јединствене нације, на пример:

- а) у називу државе, да се спомене Хрватска, и то по потреби крунисање хрватском круном;
- б) у амблемима да буде изражена историјска индивидуалност Хрватске (грб и поморска застава);
- в) равноправност верска, која ће по потреби бити изражена и у рангу црквених поглавица;
- г) равноправност писмена;
- д) потпуна грађанска равноправност (Устав се одмах проширује на све крајеве).

Избори посланика вршиће се најпре за Велику Народну Скупштину, која ће донети нов уставни ред. До уставне измене закона остаје садашње законодавство и поредак у колико није у опреци са циљем јединствене државе. Способном и исправном чиновништву гарантују се сва стечена права. Код централне власти биће заступљени и нови крајеви.

„У крајњем случају могу се повести преговори о посебном покрајинском сабору хрватском.

¹⁰ У том смислу: М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 84—95 и 55; Б. Храбак, *Покушај стварања антаустријског блока балканских земаља (август 1914)*, Зборник за историју Матице српске XXVI, Нови Сад 1982, 101—47. — За ближе датирање тезе од 29. августа вид.: Д. Сепић, *Srpska vlada i počeci Jugoslavenskog odbora*, *Historijski zbornik XIII*, Zagreb 1960, 3—4; F. Šišić, *Dokumenti*, 5; — Ту треба извршити једно инструктивно поређење: прогласи црногорског краља Николе говоре о југословенству (*Исто*, 6—7).

„Словенцима се могу учинити слични уступци уз посебну гаранцију њиховог садашњег језика.

„Сви уступци могу бити уставом гарантовани.“

На саветовању се расправљало о образовању једног емигрантског одбора, састављеног од политичких људи из Хрватске и Словеније. У вези с тим је закључено: „Др Трумбићу, Хинковићу, Супилу оставити избор потребног броја чланова комитета из Хрватске и Словеније. Свим члановима комитета гарантовати пристојно издржавање у случају неуспеха. Настојати да се успостави веза са Југословенима из Америке. У Комитет улазе људи, који су убеђени у потребу успоставе (јединствене) једне државе и који су вољни да се заложу за њено остварење. Председник комитета не мора бити Србин. Комитет општи с краљевском владом преко српских посланика, а иначе је у својој унутрашњој акцији слободан. Према јавности функционише као независно и самостално тело, које врши пропаганду унапред истакнутом циљу.“¹¹

Никола Стојановић и Душан Васиљевић добили су истога дана препис одлука саветовања којем су присуствовали и то им је представљало упутство за рад.¹² Као што се види, иако је било колебања да ли да се употребљава термин „јединствена“ држава, ипак о некој федеративној заједници са Хрватима и Словенцима није могло бити речи већ октобра 1914. Ради очувања „племенске“ индивидуалности, могли су се дати извесни уступци, али такви који не би дирали у зацртану државну организацију, Хрватски сабор би се дао само у крајњој нужди, а са Југословенима у Америци је требало успоставити везе и независно од комитета који је првенствено имао да за пропагандни рад сакупи политичке емигранте из Хрватске, Далмације и Словеније. Тачна је констатација да се Пашић тешко мирио са схватањем да будућа држава треба да буде потпуно нова творевина, заједница Срба, Хрвата и Словенаца, која би први пут изграђивала свој посебан и од ранијих државноправних творевина нови и независан пут“. Нова држава је могла бити и српско-хрватска, „али да стварањем те државе руководи Србија“. Саветовање је свакако сазвано да се парира идеји о сепаратној Хрватској која би обухватила и Далмацију и део Босне, а о чему су се чули гласови из савезничких дипломатских извора. Пашићеве забелешке о томе постоје за 21. септембар а један телеграм је 5. октобра упућен посланику у Лондон.¹³

Српска влада била је током ратних година званични чинилац у решавању југословенског питања, јер су западни савезници препуштали најпре Русији да се брине о балканској проблематици, а

¹¹ АС, фонд 80, Материјали МИД-а о раду на уједињењу и границама државе, концепт руком Ј. М. Јовановића и Н. Пашића (реч „јединствена“ је у два маха прецртана).

¹² Н. Стојановић, *Jugoslovenski odbor*, 10.

¹³ Б. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање I*, Београд 1985, 205—6, 149, 147 (29. VII 1914).

царски Петроград упућивао је заинтересоване на Србију.¹⁴ Иако официјелан оперативац, српска влада, уосталом као и Југословенски одбор, избегавала је да током прве три године рата поближе објасни како замишља унутрашње политичко уређење будуће државе. Ипак морала је обраћати пажњу како се велике силе држе у југословенском питању. Руски посланик у Србији Трубецкој желео је присаједињење Хрватске и Србији највише из страха да би стварање самосталне Хрватске могло да погорша ионако незавидан положај Србије, те да се добије са западне стране нова „Бугарска“.¹⁵ Четвртог октобра говорио је у Ваљеву са престолонаследником Александром руски војник аташе пуковник Артамонов. Он је регенту у своје лично име сугерисао да би било добро „да би се нови крајеви који би се евентуално добили ваљало конституисати, ту узевши Црну Гору и Босну и Херцеговину и тековине из турског рата, као самосталне државе и направити једну савезну државу. Временом би и Бугарска могла ући у ту савезну државу“.¹⁶ Дакле, федерације и пре уласка Хрвата, Словенаца и аустроугарских Срба у ван Босне. Разлог је Артамонову био то (1) што ће „Црна Гора тражити своје ако извршимо просту анексију Босне и Херцеговине“ (2) што бисмо на тај начин отклонили или ублажили сумњу Енглеске да се стварањем једне велике државе унитарне ојача положај Русије на Балкану а (3) свакако и то што би се Бугарима дало задовољење у Македонији. Ту замисао би у прво време подржала само Русија, потом вероватно Француска док би у Енглеској требало радити да се концепција прихвати. Престолонаследник је одбио сугестију тезом да ће сви будући држављани Србије имати иста права, а што се тиче Енглеске, да би она осетила одакле ветар пири. Пашић је револтирано забележио да није његово изасланиково да о томе покрене говор.¹⁷ Пре тога, неки руски државник или политичар у разговору са Ј. М. Јовановићем (7. септембра) сматрао је да је српски ратни циљ: (уједињење Срба, Хрвата и Словенаца) претензиозан, те је наговестио да Србија може рачунати само са територијалним проширењем у Албанији, Аустро-Угарској (с тим да не долази у обзир приморје, Ријека и Трст) и са добијањем Црне Горе. То није омело Јовановића, те је неколико дана касније (29. августа) предузео мере да један круг научника, политичара и јавних радника израде брошуру о ратним циљевима Србије.¹⁸ Председник француске републике је (7. августа) показао незадовољство

14 М. Борђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914—1918*, Београд 1922, 30.

15 Д. Јанковић, *Представништво Војводине у Југословенском одбору*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду II (1967—8) 351.

16 Н. Поповић, *Идеје уједињења јужних Словена као вид самоодбране*, Стварање југословенске државе 1918, Београд 1983, 43.

17 АС ПО—1914, Фаси. XXII, Пов. бр. 5714; Поповић из Ваљева 20. IX/3. X 1914, телеграмом бр. 196.

18 Lj. Leotić, n. n., *Jugoslovenski odbor u Londonu, Zagreb* 1960, 251; D. Jančić, *O rizičnoj deklaraciji 1914*, Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada austro-ugarske monarhije i stvaranja jugoslovenske države, Zagreb 1969, 134.

планирањem компензација Србији на račun Austro-Ugarske, (да би се zadovoljila Bugarska) jer ne žele da Austro-Ugarsku sачuvaju od komada. 19. Oktobra iste godine francuskog ministra spoljnih poslova ubeđivali su ruski ambasador Izvoljski i srpski poslanik M. Vesnić u neминовност raspada Austro-Ugarske. 20. Glavni ljudi za balkansku питања у Фирин-офису су у то време прихватили Сушићова схватања о југословенској држави израђеној на федеративној основи као средство да се заустави немачки продор на Исток.¹⁹

Извесни српски дипломати држећи се дотадашње националне тезе у Србији о „двоименом народу (Срби и Хрвати) давали су савезничким представницима обавештења о српско-хрватској држави као ратном циљу Србије, укључивши могућност федералистичког конституисања. На пример, такав идеју образложио је српски посланик у Риму свом енглеском колеги 9. октобра као „једињење Срба, Хрвата и Далматинаца или као један народ или барем као федеративна нација“.²⁰ Занимљиво је ово прављење разлике између народа (признање заједничког етничког порекла), коме sledују унитарна државна и „федеративне нације“ уколико се заједничко етничко биће не призна. У исто време српски представник у Риму, Љуба Михаиловић сазнао је од саветника Француске амбасаде да постоји комбинација да Србија добије излазак на море до Грузија или пак и до Сицилије али да Хрватска буде посебна аутономна област.²¹

Упоредо са разговорима о окрушњавању државе у срцу Балканског полуострва, почели су разговори о блоку балканских држава, у коме би се извршиле међусобне компензације. Имао је битно усмерен против Austro-Ugarske; Србија је у тај аранжман гледала да убаци и стварање државе Срба, Хрвата и Словенаца. Измена мисли међу балканским дипломатама почела је 5/18. августа. Турски посланик напомињући да ће његова земља сачувати неутралност рекао је да је блок једина гаранција за спас свих балканских народа и да су Србија, Турска и Румунија најпозваније да замисао остваре. Два дана касније, приликом пропутовања двоцилане грчке мисије у Букурешт, Пашић им је рекао да би добро било направити блок, те Турске и Бугарску парадисати. Италијански посланик барон Сквити, у исто време, био је весео због победе српског оружја на Перу и изрекао је мишљење да би била глупост да се у тим условима разговара о успушима Бугарима у Македонији, Енглески посланик, међутим, био је за балкански блок али и за концесије Бугарској. Руском посланику речено је (а) да концесије могу доћи

19. R. Poincaré, *Le service de la France*, t. V, Paris 1928, 33; В. Храбак, *Покупај стварања антиаустријског блока*, 112.

20. М. Екмечић, *Ратни циљеви*, 58—9.

21. K. J. Calder, *Britain and the Origins of the New Europe 1914—1918*, Cambridge 1976, 93—96—7.

22. М. Екмечић, н. д., 57. — Б. Воињак је 1916. писао да званична Србија најпре није желела Славонију да Срби не би били у мањини у заједничкој држави (*U broji*, 97—8).

23. D. Sepić, *Srpska vlada*, 7—8.

у обзир, али да их морају учинити и Румунија и Грчка и (б) да том приликом треба решити југословенско питање, уједињењем Срба, Хрвата и Словенаца, уз предавања Ердеља Румунији. Руски саговорник је приметио да Срби много траже, додавши: „Ви ћете добити Арбанију и Црну Гору.“²⁴

По концепцији из краја октобра 1914. унитарна држава би објективно била сложена, јер би три целине ван Србије — Црна Гора, Хрватска и Словенија, имале посебан статус или режим уступака. Најсамосталнији статус, Црна Гора под статусом персоналне уније са неким кумулираним пословима био је сузбијан и помоћу Хрвата и Словенаца. Кад су чланови образовног Југословенског одбора хтели да учлане и представника Црне Горе (јер је у Одбору било и представника Србије), то није било по вољи Србијанцима, иако је, наводно, ствар тако уговорена са званичним представницима српске владе.²⁵ Будући председник Југословенског одбора А. Трумбић је, тобоже, одмах прочитао Пашићеве намере: скупљање српства око Београда, па и Срба из хрватских земаља и заступати њихове интересе код Савезника, чиме би разбио јединство аустро-угарских Југословена; у исто време толерисао је акцију Хрватског одбора, чекајући развој прилика.²⁶

Изгледа да ни међу свим члановима хомогене радикалске владе није било пуне сагласности о уклапању Хрвата у заједничку државу. У једно упутство састављено (15. новембра 1914) владином поузданику у Русији Радославу Јовановићу, у ком су приказани планови владе о уређењу будуће унитарне државе министар просвете Љуба Јовановић (родом из Котора) додао је накнадно: „у горњем оквиру могле би наћи места аутономна Хрватска и Словеначка, чије би се постојање имало довести у склад са захтевима заједничке државе и захтевима на народном јединству сва три етнографска огранка.“²⁷ Привлачи пажњу стилизација, јер код придева „аутономна“ није употребљена множина, те би једно интензивно тумачење могло инсистирати да би аутономна област Хрватске и Словеније била једна, са седиштем у Загребу.

Нишка декларација (7. децембра) само је декларативно истакла југословенски програм, али није прецизирала ниједно од питања унутрашњег уређења.²⁸

Нишка декларација као да је негативно радикализовала држање србијанске штампе према југословенском питању. Београдска *Правда*, која је била блиска самосталним радикалима, крајем јануара 1915. реаговала је на повремене чланке неког омладинца Хрвата, који је налагао решавање „некаквог хрватског питања; Поводом тих чланака нашао се неки други емигрант (Вл. М. В.)

²⁴ АЈ, фонд 80, Дневник Ј. М. Јовановића 5. VIII, 7. VIII, 12. VIII и 4. IX 1914.

²⁵ N. Stojanović, *Jugoslovenski odbor*, 26—7.

²⁶ A. Smith — Pavelić, *gr Ante Trumbić*, München 1959, 34—5.

²⁷ Д. Јанковић, *О нишкој декларацији*, 137.

²⁸ Б. Станковић, *Никола Пашић*, I, 206.

да одговори омладинцу. Он је писао: „Значи, ослобођењем целокупног нашег народа једином снагом и моћи Србије неће и не може да буде никаквих решења сепаратних питања појединих крајева у којима све живи наш елемент једног или другог имена, јер ми смо једно [...] Када се тражи посебно решавање неког хрватског питања значи: Срби и Хрвати нису један народ. „Ствари решава српски војник. И кад је он већ дао 200.000 гробова, морални обзир не би дозвољавали да се преко тога решавају сепаратна питања. Одмах затим неки Н. Ђ. објавио је чланак „Хрвати: једнакост или привилегије“ у коме се заложо против самосталности Хрвата у будућој држави. У чланку је установљено да су Срби и Хрвати један народ, али да су историја, традиција и локалне одлике различите, (но да то није основно у животу). Срби су успели да створе државу супериорношћу своје виталне енергије и самољубљем. „Историјска судбина — стајало је у чланку — доделила је Србији један давно очекивани задатак, да својом снагом створи слободу не само својим сународницима, Србо-Хрватима под туђином, већ и Словенцима [...] Шта могу друго бити Хрвати, него добри и првокласни грађани увећане Србије [...] Хрватска штампа у Америци, сем незнатног изузетка, нашла је у овоме питању врло добар пут, чак много бољи него онај којим су склони да пођу неки омладинци Хрвати, из чијих се магловитих фраза назире извесни специјално хрватски интереси и привилегије, који би, ко бајаги, у општој југословенској заједници — увећаној Србији, организованој на начелу потпуне равноправности, а не привилегија, могла бити неповратно изгубљени и незаслужно жртвовани [...] Дуалистички однос са Србијом била би једна излишна компликација која народу у Хрватској не би ништа користила, а дала би могућности несолидним елементима у Хрватској да нашу заједницу подривају за рачун непријатеља велике српске државе [...] Привилегија би за Хрвате значила потчињеност коју нико паметан у Хрватској не жели.“ Још један уводник у *Правди* („Једнакост Србо-Хрвата“) расправљао је о написима студената Пречана. Речено је: „Србија не ослобађа да би стварала подвојености [...] Данас се ослобађа, раније се освајало. И данас онај ко има да буде ослобођен, нема потребе да полази на оне старе бриге: како ће му бити у ослободилачкој држави [...] Тим додатком желимо да се разјасни, расветли и пречисти једна ствар, која одавно мути појмове у Југословенству. То су нека народна схватања о супериоритету једног дела Југословена или других, о супериоритету другог дела итд. Из тих појмова, који су несумњиво створени у Аустрији, створио је се и један аустријски систем о привилегисању једних на штету других Југословена. Аустрија се тиме и одржавала и тај дугогодишњи систем створио је један менталитет код Хрвата, други код Босанаца итд. Свугде вири подвојеност, свугде вири привилегисани положај. И данас, када се тај систем руши ради општег добра

Југословена није потребно понављати па, пресађивати ни као идеју за нову формацију Србије.²⁹ Међу поменутиим омладинцима и студентима који су тражили самосталност њихових заједничких области у будућој држави налазио се и Војвођанин Мирко Косић, који је до пуног изражаја дошао у Швајцарској од 1916. године. У току лета 1915. завршио је рукопис „За Југославију“ и предао га је нишком југословенском одбору за публикавање. Рецензију на рукопис написао је професор Тихомир Ђорђевић, који је у политичким поједицима закључио: „Н. Косић је за јединство, али не једноставно, већ за федерацију, јер налази да Јужни Словени нису исто, нити теже једноставности Великој Србији већ Југославији федеративној заједници под српском династијом. У таквој федерацији ће, држи он, појединим југословенским деловима не само бити боље, већ ће још боље развити своје индивидуалности. Сваки би имао засебну управу, законе и развитак. Тек у таквој федеративној заједници дошло би временом и до једноставности. Најзад износи г. Косић план, како би се извела та федерација, састављена из засебних области Словеније, Црне Горе, Хрватске, Војводине, Србије и разлоге за такву федерацију. Иако је овај рад интересантан, ја се не слажем са погледима у њему те га не могу препоручити.“³⁰

Иступање најмлађе генерације Југословена из Аустро-Угарске у Србији пројачало је разлоге Н. Пашића да буде против југословенских добровољачких формација, конкретно Јадранске легије. Бојао се да од легије не постане једна окупацијска војска, „која би у последњем часу преврата и код коначног решења питања уједињења могла постати фактором који би служио, као што је српски премијер обично мислио — хрватским федералистима.“³¹ Кад су се, мало затим, јавили одески добровољци, мада у огромној већини Срби, Н. Пашић је послао знатан број официра са Крфа да те добровољце добро држе у рукама, да и та легија не би у одлучним моментима била ослонац федералиста.³²

По повратку из Русије, у пролеће 1915. Супило је у Нишу наставио разговоре са српским политичарима о уређењу будуће државе. Кад је упитао Сројана Протића да ли је за централизам или федеративни систем, овај није хтео да се изјасни; Супило је поставио и питање државног имена, Протић се позвао на енглески пример и предложио назив „Уједињено краљевство“ (СХС).³³ У вези са последњим питањем српски посланик у Паризу, М. Веснић, мање је дипломатисао. Рекао је Мештровићу: „Ви тако називате повећану државу Југославија, па зар сте и Ви за то име? А ја Вам кажем,

²⁹ Правда (Београд) 18. I 1915, 1; 30. I 1915, уводник; 6. II 1915, уводник; М. Paulová (н. д., 94—6) је писала како је омладина 1914—15. била унитаристички расположена и да је иступала против федерализма; они одговори очигледно не би ишли у прилог таквој тврдњи.

³⁰ АЈ, фонд 80, Преписка, Т. Ђорђевић 24. IX/7. X 1915. из Ниша.

³¹ М. Paulová, н. д., 261.

³² М. Paulová, н. д., 30, 31—2, 32, 33; М. Ђорђевић, Србија, 50.

да то не може бити. То ми Срби нећемо никада прихватити. Нисмо ми нека жидовска фирма, која мијења име, кад добије још неке артикле. Досад се је држава звала Србија, а у будуће, кад дођу и Хрвати и Словенци у њу, нека се зове Велика Србија. Хрвати могу у њој бити равноправни грађани, могу имати тамо, где су у већини, ако баш хоће и своју малу аутономију, језик ће се звати српско-хрватски, и тако редом, али држава Србија, проширена држава Велика Србија.“³³

Карактеристичан је био одговор Н. Пашића на погрешну поруку из Лондона да је у резолуцији са збора у Чикагу (марта 1915) поред осталог стајало да се савезничке силе моле да се из разних југословенских покрајина тада под влашћу Хабзбурга, начини једна конфедерација којој би се придружиле Србија и Црна Гора. Пашић је записао: „Србија и Црна Гора ратују да ослободе своју браћу, према томе ко их ослободе, они не могу да се придружују провинцијама разним, које су живеле под туђим јармом, па ма било и у конфедерацији, већ провинције, кад се ослободе, дужне и силом околности приморане су да са Србијом праве или једну државу или да јој се придруже у облику засебних области са месном аутономијом.“³⁴ Пашић је и у другим приликама инсистирао на ослободилачкој мисији Србије, јер би јој та функција давала право да прикључи ослобођене области и стекне стартне предности.

Још пре Супилова доласка у Србију, руски посланик у Нишу обавестио је своју централу да је Пашић спреман да Хрватима да најшира задовољења, само да их привуче на страну Србије; схватало се да се на њих мора друкчије гледати него на Босну и Херцеговину, Далмацију и Банат, који су ближе Србији и који би били припојени Србији; својом културом и локалном привредом Хрвати би управљали у оквиру своје аутономије. Поставило се и питање средишње владе за целу државу, јер не би било природно да Хрвати у српској скупштини расправљају о посебним питањима Србије, кад Срби не би утицали на локалне хрватске послове. За послове општедржавног карактера образовала би се посебна комисија. Према мишљењу једног аутора, изгледа да је кнез Трубецкој лоше разумео стварно расположење српских службених кругова, с обзиром на њихова изричита мишљења. Кад је Супило и у Петрограду упињао на федерацији, Пашић је одговорио: „што се тиче месне аутономије, ми ћемо је примити, ако на томе буду настојавали, али без штете за целину српске државе.“³⁵

Кнез Трубецкој је „лоше схватио“ стварно расположење званичних личности свакако зато што је пре разговора са Н. Пашићем говорио са Стојаном Новаковићем који је дозвољавао федеративан однос у будућој држави. Пашић, пак, у разговору (13/26. јануара) инсистирао је и на конкордату који је Србија закључила са Ватиканом, као доказу да Србија мисли да поштује интересе

33 I. Meštrović, н. д., 55—6.

34 D. Šepić, *Srpska vlada*, 26—7.

35 D. Šepić, *Srpska vlada*, 22 i 25.

католичке цркве у новој држави. Нешто касније руски отпражник послова у Риму јавио је С. Д. Сазонову о саопштењу новинара Сватковског да се 11. априла састало 16 представника највећих партија Хрватске и Славоније, Истре, Трста, Горичке и Крањске те да су се сагласили са Супиловим програмом о три југословенска народа који ће се ујединити у српској држави, с тим да се изјава у виду прокламације објави у одлучујућем тренутку; с тим концепцијама се сложило и свештенство из поменутих области. Почетком маја француски посланик у Нишу саопштио је Пашићу да се Француска неће супротстављати федерацији Србије и Хрватске, ако се за такво, решење изјасни Хрватска“ на томе је посланик Боп и раније инсистирао, али је притом наглашавао да би случају уједињења требало уважавати право Хрватске, што би водило стварању државе сложеног типа. О томе је одмах обавештен и Петроград. У исто време Е. Греј је наложио британском посланику у Нишу да саопшти српској влади да ће победом Савезника Србији бити дат широк приступ Јадранском мору у Далмацији, да ће Босна и Херцеговина бити припојене Србији, а Хрватска ће имати да се изјасни да ли жели уједињење са Србијом у федеративном облику; Словенци и Црна Гора нису помињани. И о томе је одмах обавештена руска престоница. Сазонов је био уздржанији кад је одмах телеграфисао Трубецком у Ниш: о Хрватској није донесена још инаква одлука; он је за уједињење Хрватске са Србијом тражио не само изјашњење Хрватске него и повољне међународне околности у време закључења мира. Тих дана се и Супило вратио из Русије и у дијалогу са Трубецким се представио као ватрени присталица уједињења Хрватске са Србијом, али се није изјашњавао о унутрашње-политичким питањима такве уједињене државе. Првих дана јула Сазонов је поручио отпражнику послова у Нишу да иступи солидарно са својим енглеским и француским колегом и да се Пашићу обећа „унија између Србије и Хрватске“ само ако се одрекне својих претензија у Банату у корист Румуније.^{35а}

Од свих југословенских области у Двојној монархији Србијанци су 1915. највише држали до Босне и Херцеговине. Посебно незадовољство, пак, показивали су према Хрватима, који су се огорчено борили против српске војске на ратишту. Председник нишког Југословенског одбора, професор Станоје Станојевић, родом Новосађанин, био је изразит хрватофоб.³⁶ Тако је о њему говорио и Ситн-Уотсон кад је фебруара 1915. дошао из Ниша у Лондон.³⁷ Пашић је свакако нешто променио држање према Хрватима после боравка Ситн-Уотсон у Нишу. Овога су српски политичари уве-

35а *Международные отношения в эпоху империализма*, сер. III, том VII, ч. 1, Москва—Ленинград 1935, 112 и 113—4, № 85 (Трубецкој Сазонову 13/26. I 1915, тел. бр. 9); VII-2 (1935), 193, № 560 (Потенпол Сазонову 6/19. V 1915), 397, № 720; 352, № 680; 356; 397, № 720; VIII-1 (1935), 277 № 230.

36 М. Јаковљевић, *Из рата и емиграције*, Суботица 1923, 16, 17; Д. Јанковић, *Представништво Војводине*, 353—4.

37 D. Sepić, *Trumbićev »Dnevnik«*, *Historijski pregled* br. 2/1959, 186—7.

равали у „своју решеност да Хрватима препусте одлуку о њиховим будућим односима са Србијом“.³⁸ Енглез се залагао да се не игнорише Загреб као средиште хрватског политичког, културног и верског живота, јер таква политика не би била дугог века. Он је држао да би федеративна парламентарна монархија била управо идеалан облик за будућу југословенску државу.³⁹ Кад су обновљени разговори у Нишу за предавање Македоније Бугарској, као компензација Србији помињани су Босна са Херцеговином, широк излаз на Јадран и евентуално федерација са Хрватском.⁴⁰ Још концем априла 1915. силе Антанте биле су мишљења да Хрватска треба да буде независна држава, а српски посланик у Лондону је очекивао да ће се то расположење само појачати уласком Италије у Антанту.⁴¹

Од посебног је значаја била књига Александра Белића *Србија и јужнословенско питање*, с обзиром да је Белић био човек посебног поверења српске владе. О уређењу будуће државе Белић је писао: „А када мину ратни дани и када се преброде све тешкоће око интернационалног уређења питања о миру и новим земљама, Србија ће имати да изведе државно уређење нове државе. Како су области 'Југославије' биле разједињене и како се свака од њих развијала у извесном правцу самостално, створили су се месни центри рада, месне институције и месне прилике. У њима је био концентрисан цео културно-национални рад дотичне области. Сем тога, и досад аустро-угарска административна управа, тамо где се ствари нису тицале националног или економског развитка земље, извела је извесно уређење које је одговарало месним приликама. Према том задатку новог времена мора бити да се изведе уједињење без уштрба по континуитет доброг развитка ствари тако где га је било и без великог потреса тамо где фундаментално мењање ствари није потребно.“ „Све оно што код Хрвата и Словенаца представља добру особину, треба унети у заједницу. Срби са својом браћом треба да уреду велику државу, што се не може сматрати српском хегемонијом, јер ове не може бити у истом народу. Непосредно јединство било би успостављено, без икаквих преграда и граница од Истре до Тимока „разуме се не уважавајући неко историјско право“.⁴²

У меморандуму о северним српским крајевима и у меморандуму „Савремено српско национално питање“, које су А. Белић и Љуба Стојановић предали маја 1915. у Петрограду нема говора о каквом сложенем облику будуће државне управе, него се српско-

38 R. W. Seton—Watson i Jugoslaveni, Korespondencija, књ. I, 199—205.

39 Seton—Watson, Југославенско питање, Ниш 1915, 9, 12—3; Б. Станковић, н. д. I, 207.

40 Љ. Трговчевић, н. д., 58.

41 АЈ, фонд 80, група: Преписка између МИД-а и посланства, М. Бошковић из Лондона 29. IV/12. V 1915, са бр. 488.

42 А. Белић, Србија и јужнословенско питање, Ниш 1915, 95—6, 97; D. Šepić, Srpska vlada, 223; М. Екмечић, н. д., 103—4.

-хрватске области сматрају српским, а чисто хрватски крајеви квалификују се као „вишњи делови“.⁴³

Док се влада у Нишу држала централистичког уређења, професор Божа Марковић (самосталац) је, наводно, био за споразум између Срба, Хрвата и Словенаца, као три посебна национална индивидуалитета. У том смислу текли су касније његови разговори с емисаром из Хрватске, дром Варцем.⁴⁴

Велика већина научника из Београда, нарочито кад су се нашли на Западу после слома српске војске рачунала је са једноставном, централистичком државом, док су само познатији и најобзирнији дозвољавали образовање и сложене државе. Међу првима треба убрајати и Јована Жујовића, председника Српске академије наука, иначе блиског републиканцима. У разговору, на пример са Х. Хинковићем у Паризу (30. маја) показао је великосрпска расположења; сматрао је да не би било нужно да се за одлуку о уједињењу са Србијом сазивају у Хрватски сабор и заступници из Далмације (јер је у томе видео инаугурисање Хрватске веће него што је дотад била); сматрао је, да Срби морају задржати нешто мало превласти у врховној управи заједничке државе, јер су они нешто већа гаранција за јаки отпор туђину.⁴⁵ Први је Стојан Новаковић (крајем 1914) поменуо различите могућности организовања нове државе као сложене са ширим уступцима Хрватима, како би се привукли Србији. Новаковић је набацио и могућност федерације са Бугарима, али није пропустио да истакне да тадашња бугарска политика није водила никаквој јужнословенској заједници.⁴⁶

Вредне су Жујовићеве забелешке о процесуалности и партијским рачунима при увећавању Србије. Неки (па и Ј. Цвијић) хтели су у то време (1915) решити само српско питање, не тражећи Хрватику итд. Жујовић се слагао да би било добро да је од балканских ратова протекла бар једна деценија „док не сваримо нове крајеве, па после да довршимо уједињење Срба, иза чега би традили унију са Хрватском и Словеначком, па најзад и са Бугарима“. Али пошто се очекује да у рату пропадне Аустрија, боље је одмах решавати цео српско-југословенски проблем. „Наши се брину писаво је Жујовић да нам Шумадију не надгласају новајлије, па траже начин да то обезбеде.“ Драшковић би хтео да сви остали крајеви добију онолико посланика колико је тада имала Краљевина Србија. Љуба Стојановић је предлагао неки цензус, да нови поданици могу бирати само онога који је 25 година провео у Србији и да се Немци и Мађари сматрају као страни поданици који ће се тек примити у поданство. Жујовић је предвиђао као последњи сте-

⁴³ D. Sepić, *O mišiji Lj. Stojanovića i A. Belića u Petrogradu 1915. godine*, Zbornik Historijskog instituta JAZU III, Zagreb 1960, 449—97.

⁴⁴ М. Димитријевић, *Ми и Хрвати*, Београд 1939, 58.

⁴⁵ АС, Збирка Ј. Жујовића, Дневник, група 94, писмо Пашићу из Париза 17/30. V 1915.

⁴⁶ S. Novakovič, *Problèmes Yougo-Slave*, Paris 1915, 28, 28—31; Љ. Трговчевић, н. д., 250, 56.

пен уједињење са Бугарима у конфедерацију, но пошто се најпре створи Велика Србија па затим заједница са Хрватима и Словенцима. Кад се Велика Србија довољно осигура на северозападу и на далматинској обали, она ће чинити и веће поклоне од Конана.“ Последњи резултат уједињења била би балканска федерација, било република, било монархија, јер је нама свеједно, јер смо монархисти по невољи“. У сваком случају, треба смањити број династија на Балкану, мада не онако како је уништено у Србији 28. маја 1903. у српско-хрватској држави владала би српска династија, а Црна Гора ће се ласно ујединити“.⁴⁷ Условни републиканца Ј. Жујовић није се слагао ни са интегралним Југословеном Миланом Марјановићем. Овај је (августа 1915) био за потпуно уједињење, с тим да се формално може дати нешто права постојећим покрајинама, да преко својих сабора изјаве одлуку о уједињењу са Србијом под династијом Карађорђевића. Марјановић је приметио да код Срба има зебње од хрватског патриотизма; он није желео засебну Хрватску, већ због несавладивих дешавања око разграничења. Ипак додао је: „Ја не разумем Хрватску без Далмације и Босне.“ Поставио је и питање која се династија може сматрати народном. Жујовић је држао да ће се уједињење извести лакше него што се замисља.⁴⁸

Јован Пвић је доста варирао у погледу своје конкретне опредељености. Замерио је манифесту о оснивању Југословенског одбора наглашавањем имена и државе југословенске и нашао је да „има дакле погрешних тежњи за неким издвајањем“.⁴⁹ За цело то време регентови прегласи говорили су само о Великој Србији и само српским идеалима.⁵⁰ Према једној анализи, ни у једном програмском и званичном акту српске владе и Народне скупштине који су се тицали југословенског програма није употребљен назив „Велика Србија“. Лично, Пашић га је употребљавао, наводно, као синоним за југословенску државу с тим да значи првенство и предводништво Србије у процесу уједињавања и политичку доминацију у будућој држави.⁵¹

Иза разних концепција унитарне или сложене Југославије крили су се националистички рачуни о захватању национално омењених и туђих територија. То су радиле обе дуалистичке стране, српска и хрватска. Далмација и Босна са Херцеговином су посебно биле привлачне. Због приморја српски посланик у Лондону је коригао текст Југословенског одбора да се не истичу нека нарочита права Хрватске на Далмацију, јер ако би настао случај да се Хрватска морадне организovati као аутономна држава,

⁴⁷ АС, Збирка Ј. Жујовића, група 94, стр. 13, 38, 39, 47, 75, 73, 74.

⁴⁸ Исто, група 94, стр. 155.

⁴⁹ D. Šepić, *Srpska vlada*, 34-5.

⁵⁰ Lj. Leontić, *O Jugoslovenskom odboru u Londonu*, Zagreb 1961, 31.

⁵¹ Б. Станковић, *Никола Пашић I*, 210.

ва или област, онда права Србије на Далмацију треба да су сачувана“.⁵²

Жудња ка плавом Јадрану и расипном сунчаном светлошћу Средоземља јавила се и у српској јавности. Крајем јуна 1915. београдска *Политика* објавила је уводник „Где ћемо изаћи на море?“ Море, „увијено у мистични вео неодређености и тајанствености, требало је да припадне Србији од ушћа реке Шкумбе у средњој Албанији до изнад Сплита (по наводној руској верзији) или од Драча до утока Неретве (по француском предлогу). Италијани су, међутим, оспоравали право Србима на Драч, а говорили су о Јешу и грушкој луци, где би 15—20 година Србија била зависна од Италије. Прибављеним средствима и изградњом сплитског пристаништа, уз градњу пруге од Доњег Вакуфа и Бугојна до Сињ, Србија би тек стекла слободан излаз на Јадран.“⁵³ Познавалац балканских словенских крајева Н. В. Јастребов писао је о Словенцима и Србији. Написао је да би улазак алпских Словена у „Велику Србију“ био спас од пропасти економске, политичке и национално-културне и да су чак и клерикални Словенци показали интересовање за Србију после њених победа у јесен 1914. Јастребов је скренуо пажњу на новоилирски покрет, чији је орган био часопис „Вида“, који се залагао за економско и културно зближавање са Хрватима и Србима. Руски дипломата и научник изразио је мишљење да би се Словенцима у проширеној Србији обезбедила велика културна аутономија и покрајинска самоуправа.⁵⁴ Чланак очигледно није написан по налогу С. Д. Сазонова ни руског балканског департамента.

Кад је Словенац Б. Вошњак био у Нишу, где је био инстурман од Боже Марковића због питања у будућем раду у Словенији и Хрватској, он је био мишљења да „не треба мењати садашње стање, оставити времена да се развије“. Сам Вошњак је у свом дневнику забележио да се регент Александар с њим сложио „да не би било добро ако би се после окупације укинуле наше аутономије и аутономне администрације“. У разговору са Вошњаком Пашић је рекао да је потребно да се Хрвати и Словенци питају да ли желе да се уједине са Србијом. Вошњак је приметио да Хрвати и Словенци живе у особитим приликама и да је за њих важно начело самоуправе. Пашић је одговорио да радикална странка не би била противна хрватској аутономији, док би се Словенцима дала потпуна слобода, да сами одреде што им је најбоље. Стојан Протић, пак, сматрао је да у новој држави треба да завлада енглески дух самоуправа и да се између цркве и државе мора успоставити јединствен однос. Швајцарски кантони не могу послужити као узор, јер та земља нема своје спољне политике а будућа држава имаће је у најширем опсегу. Ни дотадашњи однос између Угарске и Хрватске не би могао да се подражава јер је преширок. Треба створи-

52 D. Šepić, *Srpska vlada*, 36—7. — Вид. и: М. Бошковић, *Југословенски одбор и српска влада*, *Политика* бр. 6840 (1927), стр. 2.

53 *Политика* 10. VI 1915, уводник.

54 Исто, 30. VI 1915, 1—2.

ти, рекао је, нешто што ће се налазити између савезне и унитарне државе, с тим да нагласак мора бити на унификацији, али да се она постепено изводи. Професор Лаза Марковић приметио је да се морају учинити гаранције за државни интегритет, да се успостављен однос не би претворио у реалну унију; пошто је тежиште морало бити у средишњем парламенту, професор је запазио да није умесно говорити о федерализму, него је боље помињати самоуправу. На Вошњаково незгодно питање како би територијално изгледала Србија, Протић је посредно одговорио да би све земље у којима живе Срби, дакле Срем, део Славоније те Босне и Херцеговина биле уједињене са Србијом, док би Далмација до Неретве („историјска“) припала Хрватској. Протић је оспорио да би такав територијални распоред водио српској хегемонији. Љуба Јовановић је одлучно био против тога да би се све нивелисало, мада је нивелисање лежало Србима на срцу; говорио је и о фанатизму неких младих људи који су му доставили спискове особа које треба стрељати кад се уђе у пречанске крајеве. Самосталац, иначе тада министар, Љуба Давидовић рекао је да познаје хрватски менталитет и да Србија у погледу Хрвата и Словенаца мора показати опрезности; сматрао је да би превелика централизација била штетна у много чему. Врло интеллигентан али недовољно сређеи, Коста Стојановић био је мишљења да све треба централизовати, како је то урадила Италија, чију је културу веома волео.⁵⁵ Од каснијих Вошњакових саговорника професор Божа Марковић није био централиста,⁵⁶ а професор Коста Кумануди сложио се (1916) да код земаља из Аустро-Угарске у административном погледу у прво време све ваља да остане по старом и са старим границама, с обзиром да Србија није имала правог и школованог чиновништва.⁵⁷ Тако из разговора младог Вошњака добија се калеидоскоп мишљења разних политичара и професора права из Србије 1915—16. о уређењу будуће државе.

Међу политичарима с којима се сусретао руски посланик у Србији кнез Трубецкој на прелазу из 1914. у 1915. годину владало је схватање да питање области „ближих Србији“ (Босна и Херцеговина, Банат, Далмација) треба друкчије поставити него кад је реч о Хрватској; први крајеви би били припојени Србији и у њима би било уведено државно-правно уређење Србије; друге земље имале би, као верски и културно различите, нешто друкчију управу, те су се српски политичари интересовали за статус католичке Пољске у Русији. Српским државницима није било јасно ни разграничавање општих од „локалних“ послова (будућих уже хрватских и уже српских) и нису имали представа о томе шта би од тих послова решавала српска скупштина и да ли би Хрвати у њој учествовали у решавању чисто српских питања. Због тога се поставило питање избора посебних делегација за општедржавне про-

⁵⁵ В. Vošnjak, *U borbi*, 115—6 („Нитко на то не мисли“), 66—7, 69, 71, 70—1.

⁵⁶ М. Paulová, н. д., 108, 109.

⁵⁷ В. Vošnjak, *U borbi*, 128—9.

блемен Једна констатација је при томе била значајна. Нема сумње да јед гравитација неких делова Аустро-Угарске према Србији до рата била условљена мржњом према бенкој влади; ним ће ова последња сићи са позорице, место гравитације према Србији, међем дат никне тежња, при рођена сваком магом едемену и области да унврсте своју самосталност.⁵⁸

Није без значаја напоменути да кад је, септембра 1915, српска влада слала Ф. Попочњака на рад у Америку да му је стављени му задатак најпре да се изради план за рад у новој држави (општа народна привреда, унутрашња организација, саобраћај), финансије итд.)⁵⁹

У погледу унитарног или федеративног уређења самостални радикали нису се разликовали од старијих радикала. Кад су омладинци из југословенских земаља Аустро-Угарске у лето 1915. у Нишу почели да пишу у федералистичком духу, таквим ставовима изрекао је своје незадовољство самосталски Одјек, наводећи да је нелогично да се јели уједињење и да се одмах истиче неко сепарирање.⁶⁰ Сложени тип државе могао се појавити једино кад је реч о Бугарима; с њима је требало засновати балкански савез или чак и разумну балканску конфедерацију, засновану на узајамном а не једностраним уступцима.⁶¹

Од краја 1915. она кроз целу следећу годину, отиу доба повлачења кроз Албанију и по доласку у Крфско избеглиштво, мало има аката који би сведочили о настану новог званичнм чињилаца у питању уређења будуће државе. Тада је и ниј других ствари имало виталан значаје. У мисли многих српских државника уувлаке се чак извесна скепса у мостварљивост југословенског програма, му след сазнања о тешкоћама сила Антанте на ратиптима, о нагом погоршавању унутрашњег положаја у Русији и о првим акцијама за закључење мира.⁶² Посебно болно сазнање било је оно које се односило на спремност савезника да у разговорима с бугарским представницима жртвују и интересе Краљевине Србије у Македонији у нези с чим се код Н. Пашића јавио нервозан захтев да се фиксира разграничење с Бугарском.⁶³ На пример, за време свог боравка у Лондону (априла 1916) Пашић је дао интервју једном француском новинару у коме се заложиио за плебисцит против чега је увек био. Изненађен таквим Пашићевим односом према „псеудо-Бугарима“, француз је питао да ли он одобрава да то може објавити на што је добио позитиван одговор. Пашић је том приликом изјавио: „Истина је да тамо постоји једна мала дробугарска странка, нисто политинка,

⁵⁸ Међународне одношеня в эпоху империализма, сер. III, том VII, Москва-Ленинград, 1935, стр. 111-114, № 85, Трубенкој из Ниша 13/26. I 1915; А. Mandić, *Fragmenti ta historiju ujedinenja*, Zagreb, 1956, 120-22.

⁵⁹ АЈ, фонд 80, Дневник Ј. М. Јовановића 4 и 17. IX 1915.

⁶⁰ Одјек 2. VIII 1915, 1.

⁶¹ Најемон 14. IV 1915, 2.

⁶² В. Вучковић, Из односа Србије, 369.

⁶³ АЈ, фонд 80, Дневник Ј. М. Јовановића 19. и 26. VIII, 1. и 9. IX 1915.

али је то по моме мишљењу од тако мале важности са националног гледишта, да чак и у случају плебисцита, велика већина становништва изјаснила би се за потпуно сједињење са Србијом.⁶⁴ Дакле, Македонци чак не би тражили ни аутономију! Новинару лондонског листа у коме је објављен тај интервју Пашић је говорио и о својим широкогрудим погледима у вези са југословенским уједињењем. Наводно је рекао: „Или ће се сви Југословени — Хрвати, Словенци, Црногорци, итд. сјединити са Србијом по својој слободној вољи да образују једну моћну краљевину или ће да остану аутономне области са пуном политичком и религиозном независношћу, и образујући са Србијом, из разлога економске и спољне политике, Сједињене Државе Југославије. Ма какву врсту уједињења да усвоје Југословени, то ће бити њихов слободан избор и њихова одлука; ма каква она била, биће пријатна Србији.“⁶⁵ У исто време у свом прогласу српској војци од 7/20 априла регент Александар је поручио као борбени задатак, да Србију створимо Великом те да обухвата све Србе и Југословене, да је учинимо силном и моћном Југославијом која ће оправдати досада принете жртве и одговорити захтевима новог доба које ће настати по свршетку овога великог и крвавог европског рата.⁶⁶

Управо поводом регентовог путовања на Запад, званичне *Српске новине* објавиле су коментар да Енглеска неће ставити мачу корацима док се не обнови Белгија а и Србија и док ова последња не добије више него што је имала. Дословно је речено: „Поноворођена, Србија неће више бити само Србија (нејо) с а в е з н а југословенска држава, једна политичка заједница полуевропска а полубалканска, полузападна а полуисточна која ће обухватити 12.000.000 душа исте крви и језика, према до сада политички подјамљених.“ Нешто касније код приказа књиге Луја Лежеа „Ликвидација Аустро-Угарске“ рецензент је констатовао да познати француски слависта Југославију замисља у смислу швајцарске конфедерације: Словеначка, Хрватска, Далмација, Србија, Босна итд. имале би своје аутономне управе које би преко својих преставника чиниле парламенат и владу краљевску са седиштем у Београду.⁶⁷ Дакле, у независном положају по доласку на Крф и српској влади било је јасно да будућа држава треба да има сложени склоп, што су захтевали и неки Савезници. Ипак, било је савезничких велесила које су сасвим другачије мислиле. Елаборат „Интереси Италије и тзв. југословенски проблем“ предвидео је две југословенске целине: Србија проширена Црном Гором, приморјем до Неретве и делом Босне и Херцеговине (што би било у интересу Русије, а делимично и Фран-

64. *The Sunday Times*, 9. IV 1916; АЈ, фонд 80, група „Материјали МИД“ о рату на уједињењу Пашићева (лажна) изјава по спору са *Conduiter de Chassaigne-om*.

65. D. Janković, *O odnosima Jugoslovenskog oodbora sa srpskom vladom u 1916. godini*, *Historijski zbornik* XXIX—XXX, Загреб 1977, 466.

66. F. Šišić, *Dokumenti*, 63.

67. 67. *Српске Новине* (Крф) 21. IV 1916, 13; 23. IV 1916, 1—2; 5. VII 1916, 3 (подвукао Б. X.).

цуске) и аустро-угарско-хрватска конфедерација са изласком на море код Ријеке, док би северна Далмација припала Италији; стварање југословенске државе по Трумбићевом програму представљало би опасност за Италију, јер би нова Југославија одмах ушла у савез са Грчком а потом можда и са Бугарском, али и са одређеним односом са мађарском државом, тако да би се довео у питање италијански посед у Далмацији.⁶⁸

Француска влада је крајем лета 1916. опомињала српски министарски кабинет да „треба што пре имати одређено гледиште у погледу Југословена и што пре саопштити га владама Савезника“, јер „Италијани па и сами Хрвати раде против јединства“. Супило земљак и сарадник Иво Де Ђули поднео је Ке д'Орсеју један мемоар о хрватском питању. Он је неким француским јавним радницима говорио да су Срби из Србије и Босне — дивљаци. У исто време и италијанска краљица Јелена изразила се против уједињења Србије и Црне Горе, а њен отац, краљ Никола настојао је да се из Француске склони у Италију. Потпуковник Милан Прибићевић, који је контактирао са Супилом, дошао је до закључка да Супило тада није био много опасан, иако „још штету чини, али треба оставити времену да га сруши“. Супилово је мишљење о раду било „да треба у будућој држави дати равноправност и једнакост (краљ Срба и Хрвата, имена пукова Зрињски, Франкопан, Јелачић итд., заставе итд.). Сачувати племство, не дирати у административне установе, никако у католичку веру; 3) депосидирати Немце и Маџаре и муслимане које треба из државе избацити; 4) треба колонизирати Србију нашим људима из Америке; 5) официри виши у будућој држави треба да су Срби из Шумадије, а нижи могу бити из других крајева“. Уопште, код неких чланова Југословенског одбора Србијанци су запажали неискреност и нерад Одбора, пре свега његовог председника А. Трумбића, који је изгледа очекивао расплет догађаја на бојиштима. Уствари, он се као Хрват борио против Пашића и тражио да српска страна ради с њим а не са Поточњаком, Јеврејином Хинковићем и Једловским који би требало да изађу из Одбора („а други не знају ништа“); само је он у могућности да преко италијанског социјалистичког ренегата Л. Бисолатија омогући измирење између Италијана и Југословена.⁶⁹

Нашавши се у избеглиштву, где је српска влада у великој мери зависила од Савезника, који су на југословенско питање гледали друкчије него српска влада, Н. Пашић је, после сукоба са Супилом и уклањањем хрватског федералистичког програма уједињења у Југословенском одбору, средином 1916. са више занимања и отворености прилазио сарадњи са Одбором. Овај му је нарочито био потребан за пропагирање стварања југословенске државе у ка-

⁶⁸ Archivio centrale dello stato (Roma), Carte di S. Sonnino, fasc. III, № 2, рукопис »Gli interessi dell'Italia il cosiddetto problema jugoslavo«, Roma, 23. III 1916.

⁶⁹ АЈ, фонд. 80, Дневник Ј. М. Јовановића 1. IX 1916, 3. IX 1916, 7. IX 1916, 26. и 27. IX 1916, 4. и 8. X 1916.

толичким срединама.⁷⁰ Ипак, и месеца јуна 1916. био је против аутономије Хрватске. Професор Павле Поповић, делегат из Србије у Одбору, који је изричито у свом дневнику записао „Ја сам против југословенског програма“ — плашио се (априла 1916) да би Пашић могао прихватити концепцију о федеративној југословенској држави.⁷¹ Сам П. Поповић није имао предлога о томе „што треба дати поданицима у новим областима — равноправност и једнакост или нешто изузети“ с обзиром да је био за Велику Србију.⁷² Сукоб унитаристичких и федералистичких замисли у стварању југословенске државе био је сукоб интереса националних буржоазија, пре свега српске и хрватске као највише афирмисаних, које су се нашле у неједнаком положају и различитим могућностима.⁷³

Управо због класно-буржоаског елемента политички дуализам није могао бити скинут са дневног реда ни 1916. године. Тада се он нарочито манифестовао у питању добровољаца. Југословенски одбор тражио је одвојене јединице које би биле признате као засебна савезничка ратујућа војска која се бори под Српском врховном командом, док је српска влада настојала да добровољце безимено укључи у своје јединице и да њихов допринос заједничкој борби прикаже као допринос српске армије. Закључак добро обавештеног српског посланика у Лондону био је тачан: „Овај сукоб између два гледишта, српскога и хрватскога, лишио је нашу војску многих добровољаца из Северне и из Јужне Америке“.⁷⁴ Треба рећи да се А. Трумбић, по завршетку тзв. дисидентске кризе у Добровољачком корпусу у Русији слагао са идејама дисидената официра и осуђивао је држање српских органа у конкретним случајевима, и то за разлику од неких чланова Одбора Срба.⁷⁵

У јесен 1916., после бугарске изненадне офанзиве и извесних успеха у лето 1916., савезничке снаге на солунском фронту прешле су у наступање и српске дивизије забележиле су врло леп успех. То је дигло морал Срба у емиграцију, те се то одразило и на држање у југословенском питању. У Лондону, где је у британским круговима највише у савезничком свету постојала жеља да се Југославија конституише као федеративна држава, један српски пријатељ је приликом оснивачке седнице „Српског друштва у Великој

70 Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, Saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984—94. — Вид. чланак „Италија и југословенски проблем“, где се говори о Југословенском одбору: *Corriere della Sera* (Milano) 27. V 1916, 1.

71 Љ. Трговчевић, н. д., 117, 179, 214.

72 АЈ, фонд 80, Дневник Ј. М. Јовановића 7. X 1916.

73 D. Janković, *Ideje unitarizma i federalizma pre stvaranja prve jugoslovenske države*, zbornik: *Federalizam i nacionalno pitanje*, Beograd 1971, 199—200.

74 Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. III, Београд 1929, 67.

75 Zv. Pascek, *Zapisnici sjednica Jugoslavenskog odbora u Londonu iz 1916., 1917. i 1918. godine*, Radovi Arhiva JAZU II, Zagreb 1973, 62 (седница 24. XI 1917). О држању чланова Одбора према официрима дисидентима у Русији вид.: В. Нгабак, *Jugoslovenski odbor prema tzv. disidentskom pokretu u Rusiji 1917. godine*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije V, Slav. Brod 1967, 303—35.

Британији“ (Лондон 7/20. октобра) говорио о стварању једне велике и хомогене државе.⁷⁶ Занимљива је Пашићева порука југословенском збору у Питсбургу (29—30. новембра 1916) да сви покажу „бригу за умереност и достојанство у расправљању“, да оставе „за доцније споразумно решење“ а да снаге усмере на ослобођење земље; као браћа „споразумећемо се братски и наш уставни живот уредити на основи демократизма и једнакости у праву, слободи и дужностима“.⁷⁷ Дакле, појединцу дати и најдемократскији устав, само не и право да се као члан „племенског“ колектива територијално постави према влади и Београду, нарочито Пашићевој!

Франо Супило је и даље задржавао на себи пажњу српске дипломатије. Кад је на аустријски престо дошао нови цар Карло, неуравнотежени Супило га је хвалио као будућег „Јосифа II“, и го нарочито што је син Отона Хабзбуршког, врло умног човека; хвалио је и Карла Стефана који је требало да буде пољски краљ у аустроугарском издању; похвално се изражавао и о Бернрајтеру, „који је преговарао са нама да Хрвати уреде анексију Босне и Херцеговине“, али се ипак прибојавао да би такав министар својим помирљивим предлозима могао наудити идеји југословенског уједињења (изван Аустро-Угарске). Супило је запажао да се Савезници слабо бију и за своје интересе, да неће слати појачања на солунски фронт и да су равнодушни и за Србију и за Југославене из Хабзбуршке монархије. Промену на аустријском престолу процењивали су и државници сила Антанте. Британски министар спољних послова Балфур, на пример, питао је српског посланика да ли би се Срби и Хрвати задовољили кад би им Аустрија дала аутономију, интересовао се о разликама између Срба и Хрвата, о томе да ли „хрватски народ у душу осећа и жели да буде са вама“. Јовановић је разговор коментарисао „да нису на чисто шта да раде са Србима, Хрватима и Словенцима да ли уједно и како“ и да још има „много предрасуда из ранијег доба и много укоренењих мишљења о потреби Аустро-Угарске“.⁷⁸

Првих недеља 1917. могла се констатовати склоност званичних фактора Србије за „мало решење“ југословенског питања. Никола Стојановић (који се налазио у сталној писменој вези са Н. Пашићем) покренуо је у Женеви акцију да се одржи посебан састанак Босанаца и Херцеговаца; српски посланик у Лондону настојао је да до састанка не дође не само због могућег приговора с југословенске стране него и с обзиром на српско гледиште, пошто је очекивао да би се на састанку покренуло црногорско питање.⁷⁹ Само две-три недеље касније Пашић је истицао да је уједињење Србије и Црне Горе једна од тачака општег програма Србије о уједињењу свих Срба, Хрвата и Словенаца; ипак, већ почетком марта тражио

76 Српске новине (Крф) 13. X 1916, II.

77 М. Борђевић, Србија, 19.

78 АЈ, Фонд 80, Дневник Ј. М. Јовановића 1. XII 1916, 22. XII 1916.

79 Исто, 9. I 1917. — О сметњама у односима српске владе и Југословенског одбора у то време вид.: N. Stojanović, н. д., 25.

је да у проглас Црногорског одбора за народно уједињење не уђе реч Југославија или Југословени, јер уједињење Црне Горе и Србије треба извршити без обзира на остале Југословене.⁸⁰ Но, и тада га је занимао историјски развитак државно правног положаја Хрватске и Славоније.⁸¹

Ни Франо Супило није био миран. Тражио је да српска влада учини корак код Енглеза да се јасно види што у име Југословена траже. Тврдио је да је од једне личности добио обавештење да је тада (16. фебруара) био за то прави тренутак. Супило је потом почео да увија о односима папе и неких кардинала Енглеза те аустријских католика са Голуховским. Тражио је одобрење за отвренији разговор са српским послаником у Лондону. Пошто није добио одобрење од своје поменуте везе, ограничио се само на критику захтева Србије из 1915. о прикључењу јужне Далмације Србији. Јовановићев утисак је био да Супило нешто петља са католицима у Риму око стварања великог католичког царства у које би ушла Аустрија (дакле и Словенија и Хрватска) и Баварска; пре него дубље загази у посао, хтео је знати шта Хрвати могу очекивати од програма српске владе.⁸²

Избијањем фебруарске револуције у Русији, која је не само на великом простору руске државе него и ван њега јако нагласила федеративно државно уређење, као једно од средстава да се удовољи праву народа на самоопредељење, великосрпска идеја је почела да губи а југословенска да добија поене. Тај процес, међутим, поново је зауставио потпун излазак Русије из рата октобарском социјалистичком револуцијом.⁸³

Већ је речено да се код радикала почела осећати потреба да се прихвати федеративно уређење као најпогодније при стварању заједничке државе. Ствар је заговарао министар унутрашњих послова Љуба Јовановић (по занимању професор историје, родом Которанин); за предлог је био и сам Пашић као и неки други утицајни министри, али је постојала бојазан да би предлог наишао на отпор код регента Александра, који се у Солуну окружио неком кликом, која је подстицала његову наклоност да помоћу централизма свима господари. Тенденција није се развила у редовима владе, јер је Пашић средином маја у Паризу тако говорио да је разочарао све чланове Југословенског одбора у Женеви.⁸⁴

80 В. Вучковић, *Из односа Србије*, 369—70.

81 АС, Југословенско одељење, фасц. I. Пов. J. бр. 93, Веснић за Божу Марковића од 15/28. I 1917.

82 АЈ, фонд 80, Дневник J. М. Јовановића 16. II 1917, 20. II 1917. — Румунски посланик у Лондону, искусни и виспреми Мишу причао је да је на основу свог разговора са Ф. Супилом на неком путовању дошао до закључка да је Супило за Велику Хрватску и то изван оквира са Србијом (Исто, 10. IV 1917).

83 Б. Храбак, *Србија и фебруарска револуција 1917. године*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини XIII (1978), 7—58.

84 А-ЈАЗУ, Архив Југославенског одбора св. 32/11 и 41, J. Gazzari Трумбићу из Женеви 20. IV и 14. V 1916.

Иако су околности после избијања руске револуције биле повољне, Трумбић је и даље одбијао да се на Одборовим седницама расправљају питања унутрашњег уређења будуће државе, мада је Стојан Протић то питање поставио. Протић је држао да разговори треба да крену на тај начин што би се о најкрупнијим стварима најпре договорили Пашић и Трумбић. Протићева концепција о сложеној држави била је у основи већ тада сазрела. Он је предвиђао: „јединство владаоца, спољне политике, финансија, царина, саобраћајних средстава (пошта, телеграф, железнице), новчано-економска политика, војска. Аутономија довољно широка и пространа у мање битним елементима државног уређења до граница које неће бити опасне за целину и снагу државну“. Протић је при томе напоменуо: „Колико сам могао опазити, биће на страни хрватској тенденција, може бити, за аутономијом широм него што је то добро за јединство народно и државно, као што ће на нашој страни бити (и има их већ) тенденција за већом и јачом централизацијом, него што је то добро и него што допушта и досадашњи политички живот нашега народа. Ја држим да ми у овом погледу морамо бити врло пажљиви и водити јако рачуна о историји и традицијама појединих делова нашега народа. Ми не смемо бити тесних груди и угледати се на организацију Француске, која и сама пати и страда од претеране централизације“. Тражио је да се прати Супилов рад, јер му је он јако мирисао на сепаратизам, о чему је Протић већ говорио у Одбору. Протићу није било јасно шта треба да значи трансформација Србије о чему је Супило стално говорио, без сумње и енглеским пријатељима, те су се они интересовали о Србијанцима и њиховим схватањима.⁸⁵

Почетком маја јавила се римска *Идеа национале* да посеје сумње и смутње. Писала је како је краљ Никола био спреман да абдицира али не у корист Србије него Југославије, државе која би се, заједно са Црном Гором и Србијом, офорила као трећи члан Хабзбуршког царства, при чему би била жртвована не само династија Петровића него и Карађорђевића. Изведена је констатација како се тада аустроугарски Југословени нису борили за Србију као у почетку рата, јер су чекали да виде оснивање Југославије у тријалистичком аустријском склопу. Тезе су очигледно биле изражене на бечком Балплацу, али је било чудно зашто су их прихватиле италијанске и француске новине.⁸⁶ То је било време после неуспелих мировних преговора Беча преко Сикста Бурбонског, те су обострано бацани пробни балони чак и преношењем тенденциозних вести.

Италијански министар иностраних дела С. Соино као да је у својим размишљањима ишао путем који је утирао поменути римски националистички лист. Он је сматрао да су главне личности југословенског покрета Хинковић, Трумбић, Супило али и Радић (у Загребу); прва тројица као да су показивала накану да напусте

⁸⁵ АЈ, фонд 80, Преписка, Ст. Протић Ј. М. Јовановићу из Париза 25. IV/8. V 1917.

⁸⁶ *L'Idée nationale* (Roma) 5. V 1917, 1; ПСШ 19. V 1917, 6.

ствар са Србима и да преко црногорског краља успоставе контакт са Италијом. Италијански дипломата Романо известио је Сонина да су Хинковић и Трумбић ипак пошли на Крф, али је сматрао да ће они начинити кораке да се приближе и црногорском краљу. Супило је, наводно, из Лондона стигао у Париз, што би се могло разумети да би се повезао са Нејијем. Стога је Консулта била склона да пређе у директну акцију међу југословенским првацима и то преко Романоа, који би са југословенским шефовима започео разборите разговоре. Гласине су упућивале да је маја 1917. Супило успоставио додир с неким повереником Централних сила за један њихов аранжман с Италијом, при чему би Југословени признали италијанске разлоге на Јадрану, а Италија би им помогла да се раздвоје од Беча и Пеште и образују једну федерацију Југословена из земаља Хабзбуршке монархије. Супило је у разради те комбинације био преокупиран опасношћу да Беч препусти Хрватску Мађарима да је мађаризују, што је могло да се и оствари утолико лакше што је у Енглеској и у САД и тада било симпатија за Угарску.⁸⁷

Због изгубљене подршке у царској Русији, ојачаног принципа народног самоопредељења, зарад маскираног „решавања“ југословенског питања, са мајском декларацијом, услед тзв. дисидентског покрета и других разлога српска влада је већ и због британских притисака да се изјасни коначно пристала да, више за јавност, учини, у споразуму са Југословенским одбором, изјаву о томе да је њен ратни циљ заиста стварање демократске државе Срба, Хрвата и Словенаца. Претходна значајна изјава српске владе, нишка декларација (децембра 1914) није улазила у питања унутрашњег уређења будуће заједничке државе. Са крфском споразумном изјавом то се више није могло поновити. Трогодишње ћутање о томе српске владе и југословенских емиграната морало је бити прекинуто. О току и резултатима крфске конференције писано је доста и добро, као и посебно о облику државног уређења, тј. унитаризму или федерализму.⁸⁸ Овде треба уопштено рећи да су прихваћена решења била нека средина ова два типа државе, но још у сфери унитарне државе са могућим ширим самоуправама. Централизам није прихваћен а федерализам је изричито одбачен.

Већ на првој седници Пашић се изјаснио за унитарну државу но и федерација („у већем или мањем степену“) била би боље него ништа. И Трумбић је изјавио (на VIII седници, 11. јуна) да нема „никаква заноса за федералистичко организовање, јер не видим у њему бољу погодбу за напредовање нашег народног живота“. Пашићево образложење федералистичког концепта било је следеће: „Они који су за идеју федерације рачунају да је у појединим деловима услед досадашње борбе ушло толико осећаја по-

⁸⁷ Archivio storico del ministro degli affari esteri (Roma) Archivio politico 1915—18, passo 179, Сонинов акт бр. 1021 од 23. VI 1917 Крфу.

⁸⁸ Вид. подробнију анализу: D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska delaracija 1917. godine*, Beograd 1967 (посебно стр. 232—48).

двојености да их је тешко спојити, да осећај за уједињење није толико јак, да би се ради њега могла по нека незгода да претрпи. Ми о томе треба да водимо рачуна, а да се не истрчимо с каквим изјавама које би отежале ствар уједињења [...] Федералистички систем тешко је остварити, јер нити би Србија пристала да не ослободи и уједини све Србе, нити би Срби пристали да не приђу Србији. Може се рећи да се односи могу уредити на основи историјских права, стеченог у борби са Аустро-Угарском. Слобода једног народа не може се сложити с појмом историјских права“.⁸⁹

Српски министар унутрашњих послова Љуба Јовановић рекао је да, ако би се народ кад дође моменат, изјаснио за федерацију, таква би се творевина тешко али ипак могла уредити. То би у југословенском случају била права федерација, тј. савез држава (не савезна држава). „Ово што је остало, то је остатак порушених права негдашњег живота независности. Али то што је очувано не представља оно чим је народ задовољан. И кад би се извршило све оно што је у нагодби, народ не би био задовољан, а морало би се тражити нешто ново, веће. А то би била федерација“. Као што се види, Љ. Јовановић је полазио од угарско-хрватске нагодбе (1868) и, као историчар, тачно је запазио да су та историјска права превазиђена и да би масе тражиле нешто савременије, а то би била федерација. Није, међутим, оправдана његова срачуната претпоставка да би та федерација морала бити права, тј. савез држава а не савезна држава или чак и нешто ближе што је Супило називао централним федерацијом. Главни аргуменат против конфедеративног типа сложене државе било би стање на будућим границама, где би нова држава била окружена непријатељима, који би се могли користити посредованим јединством. Првак самосталних демократа, Љ. Давидовић, био је мишљења да је федеративна држава слаба и да је стога траже непријатељи југословенства. Он није био ни за дотадашње аутономије, већ и зато што их иницира Италија. Идеја децентрализације, за коју се народ лако може загрејати, троши енергију. Чак се ни финансијски терети не би могли тако распоредити да сви буду задовољни. Због тога је Давидовић био за самоуправу, ширу од оне која постоји у Србији, али под државном контролом.⁹⁰

Воља да се заснује заједничка држава није мањкала ни на другој страни, али се заиста није тачно знало како широки народни слојеви схватају то јединство. То је јасно рекао и члан Одбора Динко Тринајстић и србијански министар Љ. Јовановић. Оно што је политичаре из поменута два табора највише занимало и разликовало било је распоређивање територија и, преко тога, питање политичке, привредне и културне моћи двају експонираних центара.

⁸⁹ Крфска декларација, Београд 1924, 10, 58; В. Вошњак, *У борби*, 241.

⁹⁰ Крфска декларација, 65 и 70. — Воја Маринковић је инсистирао на питању заставе, сматрајући да би требало истицати све три; Пашић је у вези с тим предложио да би као сувоземна могла да послужи српска, а као поморска хрватска (Исто, 84).

ра — Београда или Загреба. Неки чланови Одбора нису могли да се сасвим одреде и својски загазе у акцију јер их је подстицало и оно што се у међувремену радило у домовини, где је мајском декларацијом истакнута нужда да се образује једна мала Југославија око Загреба, тј. у оквиру Хабзбуршке монархије.⁹¹ Таква творевина највише је одговарала конзервативној буржоазији а ситну буржоазију је привлачила јер се могло сматрати оживотворењем хрватског државног права. Регенту Александру није била прихватљива идеја о одређивању становништва приморских крајева.⁹² Познати српски правник Слободан Јовановић још за време крфске конференције тврдио је да су Срби против федерализма, а нарочито се плашио хрватског дуализма.⁹³

Према једној анализи Пашићевих ставова, промене су у њима биле очевидне. На почетку конференције, Пашић је дозволио могућност да се образује и федеративна држава, а унитарну државу је одобравао могућношћу успешније одбране од спољних непријатеља. Како је управо током конференције ликвидирана црноручкака опозиција, и тиме је, поред осталог, омогућено стварање једнопартијског радикалног министарског кабинета, Пашић је наредних дана одлучно одбацио евентуално образовање федерације, јер би она била у супротности са жељама да се дефинитивно реши српско национално питање. Аутономије Југословена изван Србије наредних дана је одбио као остатак борбе с непријатељем. Унитарна држава Срба, Хрвата и Словенаца потребна је и европској политици, као фактор у спречавању немачког надирања на југоисток, а самом народу да би ојачао кроз економско јединство. Различито (федерално) законодавство слаби државу, а тешко би било оделити Хрвате од Срба (али само ако би се ишло на „племенске“ федералне јединице!) И сама теза о „троименом“ народу начињена је да оправда унитаризам.⁹⁴

Силе Антанте па и јавност Аустро-Угарске са интересовањем су пратиле ток и исход крфске конференције. У Петрограду је француски амбасадор одмах знао о почетним разликама у мишљењу а конференцију је схватио као југословенски конгрес, на коме се мање радило на оснивању једне велике Србије а више о федерацији, у којој би свака провинција имала широку аутономију; дочуло се и о томе да је, наводно, једино Пашић био за унитарну државу. Француски отпражник послова на Крфу јавио је Паризу

91 У том смислу вид.: М. Борђевић, *Србија*, 132. — О присутности мајске декларације приликом разговора на Крфу: В. Вошњак, *У борби*, 265.

92 В. Вошњак, *У борби*, 271.

93 Исто, 231—32.

94 Б. Станковић, *Никола Пашић I*, 219—20. — У кризи 1939. Сл. Јовановић је тврдио како су Србијанци примили унитаризам и централизам од преџана, јер су се уверили да им може послужити за натурање хегемоније; и 6-јануарска диктатура била је у знаку тог пречасног југословенског национализма (Сл. Јовановић, *Југословенска мисао у прошлости и у будућности*, Београд 1939, 3—5).

да су расправе водиле стварању јединствене државе са српском династијом, а не федерације као што се предвиђало.⁹⁵

Праћење рада конференције не значи да је званична Француска одобравала закључке њених седница. Три дана после потписивања декларације састало се Обавештајно одељење француског Врховног генералштаба да се одговори на питање како би Антанта задовољила Србију. Констатовано је: да Споразум није примио обавезу да створи државу Срба, Хрвата и Словенаца; да не би требало желети српску анексију Хрватске, Далмације и Словеније, које су културније од Србије, и то у интересу самих Срба; да би Југословенима из Аустро-Угарске требало обезбедити образовање једне аутономне државе; да се Србија федеративно уједини са Црном Гором и тако осигура излазак на море, и да јој се обезбеди и употреба пристаништа у Шенђину; да Србија добије део или и целу Босну и Херцеговину са јужном Далмацијом, у којој су луке Дубровник и Котор; да стекне слободну зону у солунској луци на основу економске конвенције са Грчком. Тако би настале две југословенске државе — једна српско-црногорска као слободна и друга хрватско-словеначка са нешто Срба као аутономна у оквиру Аустро-Угарске, на чијем су одржавању Французи инсистирали.⁹⁶

Одмах по закључењу крфске конференције о њој се говорило и у британском парламенту. Посланик Бакстон, познат као стручњак за балканска питања и бугарофил, констатовао је да су аустроугарски Југословени сумњив савезник, јер више желе федерацију под Хабзбурзима него слободу коју могу стећи; многе од аустроугарских нација желе и независност, но Велика Британија није ушла у рат да рашчлањује стару монархију. Посланик Дилон, такође симпатизер Бугара, налазио је да је балканска политика Савезника била положена на лоше вредности, па је тражио да се напусти балканско ратиште, да Антанта не би била оптужена да је преношењем ратног пожара на Балкан продужила рат, тим пре што је солунска војска деморалисана, посебно британски пукови; рат се не може одлучити на Балкану, и само су Срби у праву кад због својих интереса захтевају од Велике Британије да их не напусти. У одговору лорд Роберт Сесил је оправдао одржавање фронта у Македонији, а у погледу југословенског питања био је мишљења да треба поступити у складу са Вилсоновом нотом на мировне предлоге, мада је било јасно да аустроугарски Словени желе да се ослободе хабзбуршког оквира. О акцији Србије и Југословена два дана касније писао је Сид у *Тајмсу*. О свему томе италијански амбасадор је подробно обавестио Рим.⁹⁷

⁹⁵ Archives diplomatique du Ministère des affaires étrangères, Guerre 1914—1918, Autriche—Hongrie, vol. 160, fol. 317 и 340; Б. Станковић, *Никола Пашић* I, 215.

⁹⁶ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, Saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 194—5.

⁹⁷ ASMAE, Archivio politico 1915—8, pacco 178, fasc. I, № 5393, из Лондона 26. VII 1917, са бр. 3402/828, Империали.

Тек неколико недеља доцније италијански посланик на Крфу поднео је извештај својој влади о зборовану српске владе и југословенских политичара. Он је поменуо и отпор аустроугарских Словена да за целу будућу државу приме име Србије. Представници Одбора били су непокретни и нејединствени, јер док су неки сугерисали аутономије које би биле заштићене статутом, други су одмах пристали на Велику Србију. Поменуо је и антипатију Србијанаца према Пречанима, посебно због официра-дисидената у Одеси, који су устали против политичког правца својих дивизија. Чак и краљ Петар је одбио да прими такве патриоте који неће да цене жртве које су дате за њихово ослобођење, те им је само послао телеграм, из кога се јасно осећала резервисаност. Регент Александар показао је симпатије за своје нове поданике. Гроф Сфорца је држао да је сусрет режиран на миг из Лондона. После конференције могло се видети нерасположење чак и министара, који ни пред њим нису крили своје непријатељство због одржаних разговора; па ипак, владајућа класа је и даље желела уједињење са Југословенима, да би њиховим ослобођењем дошло до слабљења Аустро-Угарске и да би се добиле нове државне границе; као будући суседи, срдечно су поздрављани Италијани.⁹⁸

Један од најбољих италијанских листова, милански *Коријерс бела сера* закључио је да ће југословенска држава бити федеративна и да ће у њој свако „племе“ имати аутономију (језика, културе, верске организације); парламенат би био јединствен, изабран на основу општег права гласа.⁹⁹ Хрватска држава посветила је два уводника крфској конференцији и декларацији и, поред осталог, закључила: „Једино као да црногорски краљ не гледа добрим оком ово настојање за уједињење.“¹⁰⁰

Према једном каснијем мишљењу, руска федеративна стварност, настала са фебруарском револуцијом, склонила је Пашића да сазива крфску конференцију.¹⁰¹

Од краја 1917. до пред крај 1918. године настало је једно смирење у питању квалитета у решавању југословенског питања, изазвано пре свега као последица великих збивања на ратној позорници (велика октобарска социјалистичка револуција, неуспеси сила Антанте на бојном пољу и спремност САД и држава Споразума да подрже очување Аустро-Угарске, општа замореност услед дуготрајног рата).¹⁰² Због неповољног развоја ситуације на бојиштима Н. Пашић је привремено напустио мисао о стварању велике југословенске државе и пришао разради „малог“ решења, тј. желећи „једну Велику Србију без Словенаца а с мало Хрвата, чувајући једину формал-

98 Исто, Сфорца са Крфа 23. VIII 1917, са бр. 45.

99 *Jutarnji list* (Zagreb) 7. VIII 1917, 3.

100 *Hrvatska država* 21. IX 1917, уводник; 22. IX 1917, уводник.

101 М. Paulová, н. д., 338—9.

102 Д. Јанковић, **О политичкој ситуацији међу Југословенима пред уједињење (у 1918, до октобра)**, Историјски гласник бр. 4/1964, 165.

ну обавезу Савезника да ће успоставити Србију и Црну Гору“.¹⁰³ Тактику са постепеним, парцијалним ослобађањем Пашић је иска- зао већ пре почетка великог рата. Он је о томе говорио и 27. јуна на крфској конференцији, кад је рекао да Србија „жели да осло- боди прво Србе, па онда Хрвате и Словенце“, јер и Савезници ће се сложити да Срби који хоће уједињење са Србијом без услова приђу овој, а за Хрвате и Словенце се мора резервисати право да се из- јасне; чак и да дође до уједињења, провизоријум би трајао до изгла- савања устава, и тада је могло бити стање као у сложеној држави.

У смислу таквог политичког правца, М. Веснић је за време рада српске мисије у САД радио на томе да се Црногорци, Босанци и Херцеговци изјасне за прикључење Србији; ових је било у САД око 200.000 а правих Србијанаца (без Македонаца) само 300.¹⁰⁴ Па- шићева околина и посебно француски посланик Фонтенеј су током целе године па чак и у октобру 1918. били против стварања федера- тивне Југославије, држећи да је та идеја била инспирисана трија- лизмом у Аустро-Угарској, да је не би прихватиле Силе Антанте а поготово Италија, да би мала Југославија одвојена од Србије, већ као супарница проширене Србије, била подложна спољним утица- јима и притисцима и тиме неугодан сусед; стога је право решење које би задовољило и француске интересе била велика јединствена српска држава.¹⁰⁵ Женевска радикалска Србија у зиму 1918. објављи- вала је фељтон Х. Е. Тејлора о организацији југословенске државе. Аутор је најпре изнео разлоге због којих не би дошли у обзир модел са феудалном основом (Аустро-Угарска) ни федеративни системи (САД, Швајцарска, Немачка); југословенска територија није простра- на нити су њени народи толико различити међу собом да би то на- ллагало конфедерацију; федеративне владе су слабе и увек подлож- не уплитању са стране, што би на југословенском геополитичком по- ложају могло да буде кобно; у таквим сложеним државама увек се поставља и питање унутрашњег баланса снага; у разматрање је увео и могућност са дуалистичким устројством и дошао до закључка да то не би одговарало самим Хрватима, јер да би српска јединица (са Босном и Херцеговином, Црном Гором, јужном Далмацијом, Сремом и српским делом јужне Угарске) била сувише надмоћна, док би хрват ски део (Словенце није узимао у обзир) био неконкурентан, тако да

¹⁰³ N. Stojanović, *Jugoslovenski odbor*, 29; V. Čubrilović, *Историја поли- тичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1918, 516, 519; М. Борбевих, *Србија*, 156—64; Ј. М. Јовановић, *Стварање III*, 106 (Босна за Македонију); Н. Ninčević, *Iz velikog doba*, Zagreb 1927, 286; М. Јаковљевић, н. д., 99 (прво Србија жели српске области а потом ће се видети за хрватске и словеначке). — Према јед- ном мишљењу, Н. Пашић није веровао у распад Аустро-Угарске (М. Živanović, *Jugoslovensko pitanje u svetlosti pregovora za obrazovanje koalicionne vlade Srbije u proleće 1918. na Krfu*, Rad JAZU 321, 220).

¹⁰⁴ Archivio centrale dello Stato (Roma), Carte Orlando, busta 43, Бонин из Париза 5. I 1918, № 31.

¹⁰⁵ ADMAE, Europe 1918—1929, Autriche, vol. 51, fol. 67, Фонтенеј у Па- ризу 20. X 1918; Yougoslavie, вол. 44, фол. 62—3, Париз 22. X 1918; Aleksić—Pejković, *Francuska diplomatija i stvaranje Jugoslavije*, zbornik radova: Stva- ranje jugoslovenske države 1918, Beograd 1983, 180.

би католички елемент те двојне јединице, наводно, чинио само 10% укупног државног становништва; због тога је писац био против сложене југословенске државе и изјаснио се за обичну фузију аустро-угарских Југословена Србији.¹⁰⁶

У таквим условима затишја у пропагандном раду српске владе и Југословенског одбора јаче се умешала политичком делатношћу међу избеглим Југословенима Италија. Њен професор Сави Лопез упознао се 4. децембра 1917. у Паризу са неколицином младих југословенских интелектуалаца, које му је препоручио и послао кнез Русполи. Младе људе је предводио Ђуро Перић, студент Сорбоне, иначе пре тога далматински новинар. Он је представио посетиоце: Мату Вучетића, дописника њујоршког листа „Југословенски свијет“, Александра Илића, уредника београдске „Правде“ и Дубровчанина Мирка Хопеа, бившег уредника званичних Српских новина. Они су професору у име својих другова изјавили следеће: (1) српска влада и Југословенски одбор немају следбеника у народу Југословена; (2) целокупна југословенска омладина, како она из Србије тако и она из Хрватске и Далмације одлучно је противна и Аустро-Угарској и конзервативним политичким партијама међу Југословенима; (3) гаје непријатељство и према српској влади и Југословенском одбору, јер су ти политички чиниоци били расположени да отрпе аустријски утицај па чак и да приме начело тријализма, да би изашли из рата, пошто сматрају да су силе Антанте изгубиле рат; један од посетилаца изјавио је да њихов друг Аугустин Ујевић (који је становао на Монмартру) поседује документе који терете Југословенски одбор у горњем смислу а и о томе да су југословенски шефови пред улазак Италије у рат припремали атентат на италијанског краља. Та четворица су му именовали друге Југословене у Паризу, јако сумњиве да су аустријски агенти. Тражили су споразум са Италијом и подршку са њене стране; у вези са афирмацијом словенских права у Далмацији, били су спремни да подрже један договор о сарадњи. Један од њих, Перић, радио је и на споразуму са црногорским двором. Пети члан њиховог кружока, Скокандић, налазио се у САД, где је куцало срце југословенског покрета; он је ту радио на оснивању листа „Воља народа“, који би деловао против политике Југословенског одбора. Један други лист, „Слобода“, био је пред излажењем у Питсбургу, где је живело 70.000 Хрвата, а које је новине преузео да уређује Хопе. Друга двојица из реда челних чланова организације имала су да крену у Јужну Америку, те да у Валпараизу оснују трећи лист који би се звао „Право народа“. Поред вођења својих гласила имали су намеру да држе предавања по југословенским друштвима о балканској демократији, пријатељству с Италијом и друга. Да би све то постигли била им је потребна свота од 300.000 франака, што су означили као скроман захтев, с обзиром да нико од младих људи није сматрао да из тога посла треба да се

¹⁰⁶ Н. Е. Taylor, *L'organisation de l'Etat Yugoslave, La Serbie (Genève)*, 26. I 1918, 2; 9, II 1918, 2—4.

лично обогати. Александар Илић објаснио је стање духова међу Србијанцима. Он је Скерлића представио као ревностног протагонисту југословенске идеје, но он није успео да његове концепције преовладају у србијанској средини, у којој је и даље доминирала замицао о Великој Србији, која би укључила у свој састав Босну и Херцеговину, део Далмације и део Баната. Хрвати и Словенци су за време рата развили велику агитацију за југословенство, које претпоставља и уједињење Црне Горе (о чему се слагао и Андрија Радовић с листом „Уједињење“ у Женеви). Илић је хвалио „црнорукце“ као патриоте; хтели су да узму власт, с тим да би на челу владе био генерал Дамјан Поповић; покушали су атентат на регента Александра у Острову, пошто им у избеглиштву није било могуће да друкчије изведу државни удар; атентат је још мистерија, јер многи верују да су атентат организовали радикали, како би умањили популарност опозиције. Српска влада била је у кризи, те је Пашић начинио споразум са регентом Александром. Пашић је сазвао крфску конференцију да би заташкао судски процес у Солуну и решио дилеме српске унутрашње политике. Против крфске декларације били су шовинисти, и српски и југословенски, али и републиканци. Заједно са регентовим секретаром Ђурђем Јеленићем Пашић се трудио да оснује једну династичку партију међу Србијанцима и Југословенима, те је у том циљу делио новац младим студентима у избеглиштву. Илић је имао лоше мишљење о српским социјалдемократима у Паризу, који су стекли средства да покрену свој раднички лист; ти социјалисти су много респектовали српске државнике и радикале, те су се многи од њих упрегли да раде за владу; причало се да предстоји образовање владе у коју би имао да уђе и професор Драгиша Ђурић, социјалиста; његов отац, прота, био је утицајан члан радикалне партије. Радикали су мислили да се ојачају помоћу таквих социјалдемократа и да уз њихову помоћ освоје симпатије правих демократа и Југословена, како у Европи тако и у САД. Од „младих Југословена“ затражено да израде предлог програма своје пропаганде, што су они урадили и предали свој спис о томе. Пројект је предвиђао не само рад у Америци и у савезничким земљама него и у самој Аустро-Угарској; као циљ акције означено је стварање једне независне југословенске државе која би обухватила све југословенске крајеве и која би била модерно политички и социјално уређена. Та би држава одржавала пријатељске везе на политичком, војном и економском плану са Италијом и из таквог односа решавала би се национална питања међу њима (мањине). Практично би се радило на парирању пропаганде Југословенског одбора (протежираног од српске владе), јер је Одбор радио на независној али и милитантној држави, нерасположеној према Италији, али и на Југославији у оквиру Хабзбуршке монархије. Такав рад „младих Југословена“ требало је да надзире један италијански комитет који би био повезан са италијанском владом. Док би се у савезничким земљама и у Америци радило јавно на издавању листова и брошура, у Аустро-Угарској би рад био каналисан преко повере-

ника а брошуре би биле посебно написане. Ти би поузданици долазили и у балканске области изван Аустро-Угарске. Програм су потписали А. Илић и Ђуро Перић. Италијански париски амбасадор није имао много поверења у дружину, те је програм и изјаву професора Лопеза пропратио мишљењем да сматра да је реч о југословенским агитаторима дезилузионираним након Вилсонових „14 тачака“ и говора Д. Лојд Џорџа, који су после тога прихватили да раде за Аустро-Угарску, те су се маскирали опозиционарством.¹⁰⁷

На стварању федеративних целина а потом на унији тих федерација словенских и њима сродних народа радили су масони тих земаља који су се нашли у државама западних демократија и у САД. С њима су, изгледа, били повезани и италијански масони. Еуђенио Рињано објавио је у *Секолу* чланак у коме је писао о Југославији, Чехословачкој, Пољској, Украјини, Литванији па чак и Летонији а свакако касније и о држави Велико-Руса као чланицама такве уније (али без Бугарске). Нешто пре тога исти лист је навео да је прво питање у евентуалним мировним разговорима између Беча и сила Антанте у томе да се Аустро-Угарска преобрази у федерацију.¹⁰⁸ Свакако под утицајем америчких и југословенских масона у САД амерички министар спољних послова Р. Лансинг известио је В. Вилсона (19. августа) да Србија жели пре да апсорбује Југословене него да се са њима удружи у федерацији.¹⁰⁹

Од краја маја 1918. у околини краља Николе расправљало се о томе да се сакупе незадовољни елементи из свих југословенских крајева у један комитет који би, по сугестијама црногорске владе, имао да у савезничким круговима пропагира идеју Федеративне Југославије, како би се парирао рад Југословенског одбора, који је радио у духу крфске декларације. Финансирање тог рада обезбедила би Италија, која би у Риму организовала седиште комитета. Као орган комитета био би женевски лист *Југославија*, који је уређивао Словенац Густинчич, један од главних присталица замисли. У Женеви се наводило да је обезбеђено представништво сваке југословенске покрајине у комитету изузев Босне, за коју је тражена погоднија листа од бившег народног заступника Милана Ковачевића, који се изјавама у „Гласу Црногорца“ сувише експонирао на страни краља Николе.¹¹⁰

Бивши црногорски министар-председник Андрија Радовић у једном чланку објавио је расположење у самом дому Петровића. Стари краљ Никола тражио је (априла 1918) да Црна Гора добије Херцеговину, Боку и северну Албанију до Дрима; слагао се да се Србији омогући излазак на море, али све друго требало је остати у

107 ASMAE, Archivio politico 1915—18, passo 178, Париз 18. I 1918, № 125; 20. I 1918, № 214/651 Archivio centrale dello Stato (EUR), Carte Orlando, № 42).

108 *Il Secolo* 13. III 1918, 2; 23. II 1918, 2.

109 Mamatey, *The United States and East Central Europe 1914—1918*, Принцуп из Женеви Н. С. Петровић 23. V/5. VI 1918, са Пов. бр. 89.

110 АС, Југословенско одељење, фасц. V, Пов. J. бр. 2872, генерални концентон 1957, 297.

Аустро-Угарској. Његов син књаз Петар изјавио је да би више волео да буде обичан грађанин у Аустро-Угарској него књаз у земљи којом би владали Карађорђевићи. Занимљив је био један ранији наводни разговор са књазом Петром и Данилом; запитани да ли би краљ Никола евентуалну понуду од Савезника да преузме југословенску круну примио пре него што би се о томе изјаснили Југословени у домовини, једногласно су изјавили да би примио.¹¹¹

Црногорски двор успоставио је у САД контакт и са Т. Г. Масариком, мада је од времена кад је у бечком парламенту изјавио да сумња у исправност црногорске политике био у немилости код краља Николе. Дошао му је као емисар један црногорски генерал, сав у злату (што на Американце није чинило повољан утисак) и тражио је да говоре о југословенском питању. Професор је рекао да Црна Гора треба да се уједини са Србијом; у погледу односа између тако уједињене Србије и аустроугарских Југословена Масарик је сматрао, а то је и раније говорио у Лондону и у Паризу, да треба изградити прецизан практични програм поделе административних функција, тако да се питању уједињења приђе практички а не да се ломе копља око лабавих дефиниција аустроугарских аутономија и србијанског централизма; Хрвати су, према њему, имали доста разлога да се позивају на своја историјска права а стекли су и извесну културну зрелост, али да то није искључивало признање Србије „као политичког и кристализационог центра“.¹¹²

У првој половини септембра 1918. републиканац Љуба Стојановић израдио је нацрт уређења будуће југословенске државе, која би у основи била федеративна. С њим се месец дана касније сложио Ј. Цвијић, који је желео да се прими федерација америчког типа. Уласком у „Југословенску демократску лигу“ (марта 1919), Цвијић се одрекао федералистичког концепта.¹¹³ Удружена опозиција, иако је из тактичких разлога наступала са Југословенским одбором до Женевске конференције није се слагала са Југословенским одбором због његових дуалистичких претензија.¹¹⁴ Директор београдске *Штампе* и пријатељ црнорукаца, Свет. Јакшић октобра 1918. у Женеви у једној брошури рачунао је само са Србијом и Црном Гором на мировној конференцији, хвалио је Црну Гору и њеног краља, осуђивао је крфску конференцију због њеног игнорисања званичне Црне Горе и осудио је планирано отимање власти у Црној Гори помоћу српске војске.¹¹⁵

Пашић је у разговору са Х. В. Стидом у Лондону 8. октобра 1918. рекао да је крфску декларацију потписао само зато да учини утисак на европско јавно мишљење и због тога што се у то доба говорило да ће између Краљевине Србије и југословенских области

111 A. Radović, *Crnogorci u Americi*, Jugoslavenska država 28. VII 1918, 7.

112 T. G. Masaryk, *Švetska revolucija*, Beograd 1935, 281, 281. 272—3.

113 Љ. Трговчевић, н. д., 235—6, 243, 244; I. Meštrović, н. д., 116.

114 В. Вучковић, *Из односа Србије*, 381.

115 Св. Јакшић, *Слобода или ропство?* (чланци), Женева, издање српске демократије, 1918, 4, 10.

Хабзбуршке монархије конституисати једна федерација. То према Пашићу није могуће, јер је и у самој Славонији и Хрватској било много српског живља који је желео да се нађе уједињен са Србијом. Србија је имала права да ослобађа, а Хрватима и Словенцима је остављено на вољу да ли желе да се уједине са ослобођеном Србијом,¹¹⁶ (односно у супротном да силом приме анексију). Ни Пашић ни српска влада никад нису прихватили „југословенски програм националне уније на федеративној основи“. Дакле, била су два различита програма, те је оживотворен онај иза кога је стајала сила. Регент Александар, без обзира што је нагињао личном режиму, био је много приступачнији ширим схватањима, јер је веровао да ће своју власт лакше натураити у једној подељеној средини. Ипак, није био слободан да делује без Пашићеве сагласности.¹¹⁷ Октобра 1918. Пашић је дао изјаву *Морнинг Посту* да је могућност федералистичког уређења југословенске државе отклоњена још за време крфске конференције,¹¹⁸ не улазећи у то шта се стварно одлучило на Крфу. Новембра 1918. Љуба Јовановић се не само одрекао сваке помисли на државу сложеног типа, чему је био склон 1916—17. године, него је и крфски пакт, који нико није јавно демантовао, означио као велико зло. У то време држао је да ће бити превише католика у новој држави и тражио је да се Војводина непосредно уједини са Србијом а не преко Народног већа СХС у Загребу.¹¹⁹

На захтев више чинилаца, па и србијанске опозиције, Н. Пашић је био присиљен да, против воље, на женевској конференцији (новембра 1918) прихвати наметнут концепт дуалистичке конфедерације. Женевска декларација је одмах изиграна прводецембарским манифестом уједињења, пре свега што регент Александар никако није хтео да чује о таквој конфедерацији.¹²⁰ Као најприхватљивији показао се режим провизорија (до 28. јуна 1921), који је представљао тип сложене државе, са покрајинским народним представништвом и његовим извршним телом (владом). Да парира одлукама женевске конференције, Пашић се решио на два корака: да Србија на мировној конференцији прво реши питање својих граница, па тек после да се разговара са Југословенима преко нових проширених граница Србије, јер само је Србија а не Југославија водила рат. Против тога био је регент и тај корак је стварно онемогућен прводецембарским уједињењем. Остао је само други Пашићев корак — да се изгуб-

116 H. W. Steed, *Mes souvenirs* 1914—1922, Paris 1927, 223; М. Јаковљевић, н. д., 101.

117 H. W. Steed, н. д., 158. — Регент Александар је ипак дао налог да се Југословенски одбор призна као представник Југословена из Аустро-Угарске (В. Вучковић, *Из односа Србије*, 381).

118 F. Šišić, *Dokumenti*, 178 (17. октобра 1918).

119 В. Стајић, *Моје учешће у југословенском уједињењу*, Споменица ослобођења Војводине 1918, Нови Сад 1929, 158—9.

120 О женевској конференцији је доста писало; да се уштеди у простору, овде се неће понављати анализа о том значајном моменту у процесу уједињавања.

љени поени компензирају централизмом, и то регент није оспорио, јер је то и њему одговарало.¹²¹

Иако је Н. Пашић имао несумњивих заслуга за стварање нове државе, он није мислио да ствара једну стварну Југославију него Велику Србију, проширену југословенским областима Аустро-Угарске.¹²² Југословенском правцу као да је више био склон регент Александар али и велики савезници. „И да Савезничке владе — пише један учесник — нису тад биле уверене, да будући носилац југословенске круне има друге погледе на политику Југославије него Пашић, да нису веровале да је цела млађа југословенска генерација тим истим духом задахнута, велико је питање да ли би дошло до Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, у овом облику и у овом обиму.“¹²³

Пашићеве концепције о унитаризму или о једној сложеној држави оцењене су и на следећи начин: „Пашић је желео да очува превласт Србије и Српства над другим народима и покрајинама у држави која би се створила после слома Аустро-Угарске Монархије. Зато се трудио да до уједињења дође не применом начела права самоопредељења народа, него проширењем Србије као ратног савезника на југословенске земље Монархије. Радио је на стварању централистичке државе, пошто би се тако најлакше натурала воља Србије и Српства другим народима и другим земљама. У колико то не може, мирио се и са тријалистичким уређењем, где би Велика Србија, опет централистички уређена, обухватала највећи део нове државе и самим тим наметала своју вољу мањим федералним јединицама, Хрватској и Словенији. Из истих разлога Пашић је био, ако се то може, и за поступно решавање југословенског питања у Монархији; да се најпре припоје Србији Босна и Херцеговина и друге области насељене Србима, а после Хрвати и Словенци, ако хоће, могу да дођу у заједницу; уколико приме делове који им се оставе.“¹²⁴

*

* * *

С обзиром на важност појаве тзв. црнорукаца у време ратова 1912—18, кад су они деловали као противници радикала, као и због намерно ширених заблуда о њима у широј јавности, потребно је видети како су се чланови удружења „Уједињење или смрт“ постављали у југословенском питању и у питању унутрашњег уређења будуће државе.

121 Изјава Николе Узновића, Пашићевог саборца и наследника на положају председника владе маја 1952 (АЈ, Масонске ложе, фасц. XV, 448—9, Мита Димитријевић, Разговор с Николом Узновићем).

122 I. Meštrović, н. д., 101, 102; N. Stojanović, н. д., 66 (Драшковић је пошто-пото хтео велику Југославију, не питајући много како би она у почетку била административно уређена).

123 N. Stojanović, *Jugoslovenski odbor*, 67 и 68.

124 В. Чубриловић, *Историја*, 499. — Вид. и: Н. Sirotković, *Nacrt Frana Supila o federativnom uređenju državne zajednice jugoslovenskih naroda*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu br. 3—4/1968, 434.

Чланови удружења „Уједињење или смрт“ били су типични представници србијанских официјерских кругова који су сматрали да сва, и спољнополитичка и унутарњеполитичка, питања треба решавати силом. Били су монархисти и, као остали политички људи Србије, за једноставну и унитарно уређену државу. Дакле, били су противници идеје о некој федеративно организованој будућој великој држави. Чак и ту будућу државу нису замишљали као Југославију, него као Велику Србију. Чак и политички најснажнији међу црнорукцима, пуковник Димитријевић Апис био је пре избијања рата 1914. године заступник великосрпске тезе о доминацији Србије над другим југословенским земљама. У члану првом статута удружења „Уједињење или смрт“ декларише се „уједињење Српства“, а у члану VII, као „српске покрајине“ наводе се: Босна и Херцеговина, Црна Гора, Стара Србија, Македонија, Хрватска, Словенија и Срем (тако!), Војводина и Приморје (не: Далмација!). То је био такав великосрпски програм који су у Београду заступали најконзервативнији, изразито шовинистички слојеви друштва, тј. кругови који су још 1910. године названи „српским франковцима“. Њихов узор у стварању заједничке државе није био италијански Пијемонт него пруска супрематија.¹²⁵ Кад је реч о Македонији и Косову „црнорукци“ не само што су истицали ексклузивни централизам, етатизам и освајачке апетите, него су исповедали и „расну регенерацију народа“ и добијања бољих, нових Срба. У погледу Албаније тражили су (1913) хитну окупацију Албаније и њену поделу између Србије, Црне Горе и Грчке.¹²⁶

Кад је настао рат, лист *Пијемонт* је наставио по старом. Он је фалсификовао Принципове речи на суђењу, помињући да је млади атентатор рекао да је убио Фрању Фердинанда „како би се обновило Српско Царство“.¹²⁷ У једном чланку истога гласила, књижевник Николајевић, замерајући аустроугарским Југословенима што се нису дигли да се боре за своје ослобођење, написао је да Србија, у којој живи боље и јаче племе, треба да, као Пруска међу Немцима, влада и заповеда Југословенима. Пијемонт је замишљао стварање будуће државе као проширење територије: Краљевина Србија, која би, присаједињавајући југословенске земље Аустро-Угарске, од Србије постала Велика Србија.¹²⁸

Изгледа да је током рата, од официра чланова удружења једино пуковник Апис, као политички најснажнији међу њима, показивао интересовање и за нове форме државно-правног организовања. Кад је, примерице, руски војни аташе, септембра 1914, повео у српској Врховној команди разговоре о евентуалном федеративном

125 В. Дедијер, *Сарајево 1914*, Београд 1966, 640. — О милитаризму црнорукаца вид: V. Dediđer—B. Pavićević, *Dokazi za jednu тезу*, Nova misao br. 8/1953, 216—31; *Радничке новине* 29. X 1911.

126 V. Dediđer — B. Pavićević, н. н., 230, 231, 247.

127 Пијемонт (Београд) 9. X 1914, 1; В. Дедијер, *Сарајево 1914*, 640.

128 Пијемонт 20. I 1915, 2; Б. Храбак, *Делатност припадника организације „Уједињење или смрт“ за време првог светског рата, Наша прошлост VI—VIII*, Краљево 1973, 3.

уређењу послератне велике словенске државе на Балкану, Апис је о томе прибавио податке и питао представника владе.¹²⁹

Група око *Пијемонта*, тј. цивили који су подржавали црноружце, преузели су формулу балканске федерације од социјалиста. Само, они су тој идеји дали друкчији карактер, посебно с обзиром на улогу Србије у федерацији. Националисти су прихватили тезу да би балкански народи били лишени невоља да су били удружени. Федерација је потребна балканским народима, нарочито Србији због њене функције југословенског Пијемонта. Србија, међутим, мора да јача култ своје државне моћи, којом ће она стећи одређено место у конфедерацији балканских народа (која ће са своје стране допринети да се моћ Србије даље ојача).¹³⁰

Остали чланови удружења официри и током ратних година остали су заговорници великосрпства и култа војничке снаге. Између десетак официра црнорукаца у Српској добровољачкој дивизији односно у Добровољачком корпусу СХС у Одеси једино је Александар Срб показао нешто више и личне и политичке еластичности. Великосрпски став и бруталност посебно је исказао управник школе резервних официра, мајор Јеремија Станојевић, претећи својим слушаоцима, већином младим хрватским и словеначким интелектуалцима, да ће се Србијанци крваво обрачунати кад уђу у пречанске крајеве, као што су то учинили са Арбанасима. Пуковник Војислав Гојковић, као заповедник батаљона у Одеси, састављеног од бивших тзв. дисидената, налазио се у сталном сукобу са напредним елементима тих дисидената, који су, између осталог, јавно исповедали идеју федеративне Југославије.¹³¹ За обичне добровољце „црнорукаши“ су били синоним за бруталан солдачки стил рада и обраћања који су у добровољачким јединицама Југословена у Украјини завели официри који су дошли са Крфа.¹³²

С обзиром да су се В. Гојковић и А. Срб, после изласка из Добровољачког корпуса, нашли на челу јединица тзв. дисидената који су били за федеративну Југославију, и њих двојица су у извештају поднесеном на Крфу марта 1918. приказани „да су они били ставили себи у задатак да васпоставе Југославију федеративног облика, по угледу на тежње и руских револуционара, и старали се да официре из Српске армије у Корпусу, што више опањају код добровољаца“¹³³ Ова тенденциозна тврдња, кад је реч о стварању федеративне Југославије, могла се дословно односити једино на А. Срба, док се

129 АЈ, 80—IV—149; Б. Храбак, *Делатност*, 3—4.

130 Пијемонт 23. и 24. VIII 1915; V. Strugar, *Jugoslavenske socijaldemokratske stranke 1914—1918*, Zagreb 1963, 26.

131 О томе подробно: В. Храбак, *Делатност чланова удружења »Уједињење или Смрт« и Русији 1915—1918. године, Историја XX века, Зборник радова ИДН VII*, Београд 1965, 187—256.

132 Један случај: Архив ЦКСКЈ, Момарска грађа, Сећање учесника октобарске револуције. бр. 13, Никола Алчић, изјава дата у Сарајеву 28. II 1957.

133 Архив Војноисторијског института ЈНА (Београд) пописник X, кут. 43, III, бр. 42/I, извештај пуковника Свет. Ј. Тасовца са О бр. 1636 од 16/29. III 1918.

В. Гојковић тако могао третирати једино зато што је водио дисидентску јединицу (не познавајући њихов стварни положај у батаљону). Контакт са тзв. дисидентима ову двојицу могао је само превести са великосрпске на југословенску позицију. Оно што је ову двојицу упућивало на тзв. дисиденте био је сукоб са српском владом и од 1917. године републиканство.

Кад је реч, међутим, о цивилима међу „црнорукцима“, треба истаћи један изузетак. Херцеговац, иначе руски поданик, Душан Семиз имао је нешто шире југословенске политичке хоризонте, и био је, у лето 1917, за федеративну Југославију, у којој би Босна и Херцеговина уживале аутономан положај. Изузетна појава идеје о федеративном уређењу код Семиза може се објаснити чињеницом: а) да је он родом из Херцеговине, национално мешовите покрајине, коју је окупирали и анектирали Аустро-Угарска, такође држава врло сложена по свом склопу; б) јаким концепцијама о федеративном уређењу у Русији управо од краја пролећа 1917. до болшевичког преузимања власти.¹³⁴

У сваком случају, „црнорукци“ не играју никакву улогу у појави и развијању идеје федеративне Југославије.¹³⁵ Једини федералиста међу њима, Душан Семиз, заступао је тип федерације положене на аутономијама покрајинских целина, што би био резултат утицаја руске средине, а супротно федералистичким идејама младих хрватских и словеначких интелектуалаца тзв. дисидената, који су имали у виду три националне („племенске“) федералне јединице. У свом меморандуму А. Керенском (од 8. августа 1917) Семиз и Срб су тачно установили за војнике тзв. дисиденте да су „уверени републиканци“, који иду за тим да остваре Балканску федеративну републику,¹³⁶ не изјашњавајући се сами притом о томе политичком правцу, коме нису припадали.

ЗАКЉУЧАК

У XIX веку идеал је била национална држава, унитаристички или централистички уређена која би обухватила националну масу. Федеративне државе биле су по правилу вишенационалне. Од револуције 1848—49., кад је озбиљно постављено и питање судбине југословенских народа па до 1914. Федерације су били пројектовани савези да се олакша положај и сачува индивидуалност неких потлачених народа, нарочито ако су живели помешано са другим народима. Федерација која омогућава аутономију националну или при-

¹³⁴ В. Нrabак, *Delatnost članova*, 251—2, 222, 224.

¹³⁵ Исто, 228—9. — Руски емигрант Безјук, који је служио као ранарник у X српском пуку на солунском фронту, кад је крајем јула 1917. приспео у Петроград, пропагирао је идеју о стварању велике словенске федерације (Исто, 226).

¹³⁶ Оправдана је била реакција В. Дедијера и Б. Павићевића кад је део штампе безглаво прежвакао тврдњу о републиканској и федералистичкој оријентацији црнорукаца (*Nova misao* бр. 7/1953, 116; 122).

вредно-географску, требало је још у Отоманском царству да разреши „чвор“ Македоније. У време аустро-немачког притиска на граничне балканске земље, балканска федерација социјалдемократа требало је да ојача бедем балканских народа против империјалиста. Слично је било са Србијом 1914—18, кад је федерација имала да реши не само друго чвориште јужнословенско — Босну и Херцеговину између Срба и Хрвата, него и да ојача фронт против аустро-немачког продора ка Солуну, па и да умањи Аустро-Угарску. И Срби и Хрвати су расути и измешани по разним покрајинама, те би се сви припадници тих народа могли наћи заједно само у удруженој целини. Ови национални услови уз класне интересе њихових буржоазија моделирали су облике и друге услове евентуалних федерација. Федерација је брак из рачуна да се боље и безбедније живи.

Федеративно уређење агитује само за себе, те су Југословени у САД после кратког боравка у тој великој земљи једва могли да замисле да се може стварати какав друкчији државни склоп. У Швајцарској су и Србијанци у избеглиштву били спремни да приме оно што је боље, тим пре ако су нагињали републиканству. У револуционарној Русији федеративна трансформација амалгамисала је све немонархистичке елементе и то и изван Русије, тако да је та револуција била одлучна прекретница у ширењу југословенског федерализма. Кад су большевици преузели власт, код револуционарних Југословена ситнобуржоаска федерација превазилази се у револуционарни унитаризам, док се конзервативни и буржоаски елементи враћају на загребачко-београдски дуализам (Сибир 1918—19). У југословенским земљама Аустро-Угарске, пак, идеја федерализма тада улази у широке масе.

Збивања, и позитивна и негативна, стање на бојиштима и одлучујући договори такође су утицали на одређивање људи, почев већ од пораза руске царске војске и лондонског тајног уговора. Оптимизам је ширио идеје веће државе па и федерализам, док су порази затварали масе у мање, чисто националне целине. Таква расположења су преовладала код радних слојева, док је буржоазија гледала да и лоше ситуације искористи за своје рачуне. У таквим су се околностима јављале и републиканске идеје, помишљало се на референдум, за који су увек биле ситнобуржоаски представници, али против којих су се изражавали припадници буржоазије, ако не у начелу а оно за рефлектиране територије. Буржоаски федералисти обично никад нису напуштали монархију, јер је републиканство важило као последњи степен радикализације.

Антитеза југословенском федерализму није била само унитарна (централистичка) држава Срба, Хрвата и Словенаца, него и „мало решење“ и поступност уједињавања у политичким циљевима српске владе, федерализација Аустро-Угарске али и дуалистичко уређење на југословенском простору, тј. организовање две целине, око Београда и Загреба, које би биле повезане федеративном, конфедеративном или каквом другом везом (персонална унија, реална унија). Двојна држава сложеног типа је облик државног уређења

која буржоазији омогућава асимилацију мањих националних индивидуалитета као и њихово привредно изабљивање, слично централистичком режиму. Буржоазији у једнонационалној држави свакако више одговара унитаризам јер је таква држава ефикасније оруђе, пошто је са одлучивањем у једном парламенту снажнија. Најпознатији дуалисти међу хрватским емигрантским политичарима били су Ф. Супило и А. Трумбић. Ова двојица су се по много чему разликовала, али основица им је била заједничка — одбранити интересе буржоаске Хрватске како од италијанског територијалног захватања тако и од србијанског централизма. Супило је у самом почетку наступио као национални унитариста, али кад се упознао са плановима „србијанских партнера, претворио се у горљивог дуалисту па чак и сепаратисту. Трумбић, умеренији и тактичнији, почео је одмах са дуализмом, али кад је (од 1916) видео да није остварљив, пристао је на децентрализацију која би личила на федерализам. Буржоазија Србије, без обзира на политичке странке (са диференцираним ставовима само код самосталних радикала) била је за унитаризам, да у будућој држави не би морала да дели власт и користи од државе са каквом другом буржоазијом. Владање преко државног центра и апарата требало је да олакша прикупљање средстава за обнову ратом разорене Србије и да смањи степен њеног економског заостајања у односу на прекосавске југословенске земље.

Савезници Србије нису се директније мешали у решавање питања унутрашњег решења, већ зато што оно у току негативних ратних околности и није било непосредно актуелно. Ипак, бринули су се да Србија као држава не ослаби најављеним комбинацијама, јер им је она била потребна као препрека ширењу германског утицаја у југоисточној Европи. То су углавном биле унитарне државе (Француска, царска Русија, Италија), те нису имале много разумевања за федеративан систем. Такво уређење помагали су представници Велике Британије и САД, јер се њиме могло решити и тешко македонско питање, а Италијани су гледали да искористе дилеме како би онемогућили и само стварање југословенске државе.

Код Срба су не само буржоазија Србије него и широке масе народа биле склоне централизму. Антифедерални „менталитет“ Срба настао је као резултат историјских околности, тј. припадност великог процента Срба средњовековним власима сточарима те највећа Османлија и борба с њима. Већ од XV века настаје сеоба влаха из Херцеговине у правцу северозапада, што се само јако повећава надирањем Турака према тим крајевима, јер су Турци депортовали влахе у своје граничне пределе. Крајем XVII века дошло је до пресељавања српских маса у Панонију. У новим областима Срби нису постигли нигде већину становништва, него су свуда, као мањина и дошљаци, били у подређеном положају. Статус пресељених Срба могао се радикално изменити само стварањем такве државе где би се нашли заједно са својим матичним крајевима, и то повезани централистичким уређењем, јер федерални склоп и у измењеним приликама не би морао да битније измени њихов положај. За раз-

лику од Срба, Хрвати, су радо прихватили федерализам, јер је он могао бити модернизовано уређење у коме би се реализовало хрватско државно право, те би федерална јединица представљала вид самоодбране. Македонци и Словенци су такође радо прихватили федеративну државну организацију да би развили своју националну индивидуалност. За босанско-херцеговачке Муслимане федерална Босна могла је значити модернији и безбеднији облик аутономије за коју су се и раније борили. И каснија искуства су показала да да је федерализам једини кључ за решавање југословенског проблема, јер је то једина могућност да се сви припадници односних народа нађу у једној држави, да у великој држави сви добију у економском и културном смислу и да се све односно нације одбране заједничком снагом од претензија суседа.

Док су националне буржоазије свој однос према федерализму подешавале према класним интересима, а сељаштво је у свом кампанилизму било далеко од великих питања државног преуређења и под утицајем свештенства било за монархистичко а тиме и нефедеративно уређење, — главни носиоци идеје федеративне Југославије били су градска ситна буржоазија, радништво и најмлађа генерација интелектуалне омладине. Не треба много објашњавати да федерализам значи демократскији поредак, јер омогућава спуштање власти ближе масама него централизам и обично је у монархијама и степеница ка републици.

Без обзира што идеја федеративне Југославије није ни 1914. била сасвим нова, она није била разрађена. Разни предлози како да се таква заједничка држава уреди нису били резултати истраживања или искуства него израз националног или класног интереса. Најчешће је заступана тројна „племенска“ федерација која не би водила рачуна о постојећим државним границама. Словенци су били заговорници само таквог „тријализма“, хрватској буржоазији је више одговарао дуализам а српској унитаризам. У комбинацијама се могла појавити и држава као чинилац, те је сугерисан црногорски тријализам (Србија, Црна Гора, Хрватска), Крмпотићев квадрилизам (Србија, Црна Гора, Хрватска, Словенија). Прави федералисти нису рачунали на заједницу са више од пет јединица (Супило „костур“ после фебруарске револуције, предлог М. Косића 1915. са петочланом федерацијом: Србија, Црна Гора, Хрватска, Словенија, Војводина). Вишепартитна комбинација са чак осам чланова полазили су од историјско-покрајинског федерализма, за који се сматрало да има предности нарочито у режиму државно-правног провизорија. Супило је почетком 1915. предлагао „централистички“ федерализам, М. Пупин у исто време федерацију мањих привредно-географских целина (кантоналне самоуправе). Трумбић је на крфској конференцији предлагао децентрализацију са широким аутономним овлашћењима у ствари федерацију која би могла бити различитог типа, историјско-покрајинска или кантонална (и у оквиру дуалних заједница). Свуда врло наглашено постављање питање Бугара (као јужнословенске гране, због решења Македоније) добијало је одго-

вор саобразно политичкој „географији“, обично да се паралише бројна предност и државно искуство Србије. Ипак, спој са Бугарима је увек значио примену „више степенице“: ако би заједница између Срба, Хрвата и Словенаца била унитарна, са Бугарима би се ишло у федерацију, ако би прва заједница била федерална друга би била конфедеративна. Освежавана је и стара социјалдемократска идеја о балканској федерацији, а код масона у САД па и у Европи јављала се 1918. идеја о унији или конфедерацији Словена и њима сродних народа, како би западна Европа била ослобођена евентуално експанзије руског болшевизма. Федералисти у Швајцарској су мање инсистирали на „племенској“ федерацији, те су рачунали са самосталном Црном Гором. Историчар Ј. Томић је чак изнео идеју о Словенији и Истри као тампон—држави према Италији и Аустрији.

Поред генезе и развитка идеја, историчар мора да се позабави и могућностима да се конкретне идеје остваре, тј. да се установи животворност и реалност политичких идеја. Без обзира на све противречности и поред негативних остатака непосредно после рата, економске беде, кретања становништва, социјалних покрета итд. режим провизорија у југословенским земљама прилично је одговарао стварности. То је био вид сложене државе, пре свега омогућен федералистичком организацијом Државе СХС око загребачког Народног вијећа СХС, које је спровело федералистичку форму на бившим аустроугарским подручјима. Постоји мишљење да је историјски био реалан само унитаризам, који се и одржао после видовданског устава и да евентуална федерација не би била дугог века него да би гравитирала ка унитаризму. Такво схватање је верзија историјског детерминизма, а можда и научни опуртунизам који не захтева детаљна истраживања и анализе. Полазило се од тога да буржоаски федерализам (чак ни Супилов „скелет“) не предвиђа парламентарно тело са једнаким бројем представника свих федеративних јединица, како би се избегла мајоризација већих јединица, те би ове веће целине наметнуле и преко федералних органа хегемонију, као израз снаге. Историја Краљевине Југославије најбоље показује колико су били трајни и унитаристички облици, јер је видовдански унитаризам већ после седам и по година заменила монарходиктатура, која је требало да буде пуни израз југословенског унитаризма. Она је хрватски корпус сепаратумом (1939) такође замењена државом сложеног типа, па је чак и српска буржоазија тражила пуни „племенски“ федерализам са огромном српском бановином. Ништа нису помогли Пашићево државничко искуство и победнички положај Србије. Чак и неки Срби, на пример војвођански радикали, били су силом централисти, али кад су се прилике колико—толико средиле, у Војводини се због финансијског исцрпљивања и политичког запостављања јавио „пречански фронт“. Федерација је и за стару Југославију била једина алтернатива.

LES IDEES CONCERNANT LA YUGOSLAVIE FEDERATIVE AU COURS DE LA PREMIERE GUERRE MONDIALE

— Résumé —

L'idée d'un Etat yougoslave, dùt-il être fédératif, prit naissance dès le milieu du XIXe siècle, mais elle ne devait pas être élaborée plus avant qu'à partir de 1914. De fait, la Grande guerre allait faire comprendre à la Serbie et aux hommes politiques des régions sudslaves faisant partie de l'Autriche-Hongrie la nécessité de créer un Etat commun, de rassembler toutes les nations dans un seul Etat pour mieux se défendre contre la rapacité des voisins. Les conceptions préconisant un Etat yougoslave complexe (1914—1918) subirent l'influence de la situation géographique et de l'époque, mais aussi des intérêts des diverses couches sociales. Les Yougoslaves installés dans les pays à système fédératif (Etats-Unis, Suisse) insistaient sur le fédéralisme. L'optimisme suscité par l'évolution favorable de la situation sur les théâtres de guerre aidant, les couches sociales non compromises qui misaient sur la victoire de l'Entente et des Etats-Unis avaient élaboré des plans prévoyant également la fondation d'un Etat complexe (fédération, confédération, décentralisation et autonomie). Sans égard à leur obédience politique, les représentants de la bourgeoisie serbe plaidaient essentiellement pour l'unitarisme et le centralisme, afin que la bourgeoisie ne fût pas obligée de partager, dans le nouvel Etat, le pouvoir et les avantages en perspective avec les bourgeoisies des autres régions. Les couches bourgeoises des pays sud-slaves de la Double monarchie étaient fartement imbuës des conceptions d'un Etat dual où les terres ayant appartenu au Royaume puis à l'Empire des Habsbourgs se rassembleraient autour de Zagreb. Mais lors qu'ils comprirent, au printemps 1917, qu'il serait difficile de mettre en place un tel système, ces hommes politiques, conscients par ailleurs des risques de fédéralisation de l'Autriche-Hongrie, acceptèrent la monarchie serbe moyennant la promesse d'une large décentralisation avec les indispensables éléments d'autonomie. Les principaux protagonistes de l'idée d'une Yougoslavie fédérative étaient la petite bourgeoisie urbaine, la classe ouvrière et les jeunes intellectuels. L'antithèse du fédéralisme yougoslave était constituée non seulement par l'Etat unitaire (centralisé), mais aussi par la «petite solution», l'unification graduelle sur la plate-forme des buts politiques du gouvernement serbe, la fédéralisation de l'Autriche-Hongrie et le dualisme que nous avons évoqué en parlant surtout de la bourgeoisie croate. Les alliés de la Serbie ne s'ingéraient pas directement dans les affaires touchant à l'organisation intérieure de la Yougoslavie en devenir, la question n'ayant pas été d'une actualité brûlante pendant les années de guerre. Les Etats-Unis et l'Angleterre soutenaient la formule fédérative par souci d'aider ainsi à la solution de la question macédonienne. Certains théoriciens de Serbie (Slobodan Jovanović) affirmaient que les Serbes n'avaient pas une «mentalité» fédérative. C'était exact car cette attitude était due aux circonstances historiques (appartenance de nombreux Serbes aux «valaques» d'Herzégovine, aux éleveurs de bétail qui s'étaient établis de leur plein gré ou contraints par les Turcs dans les régions du Nord-Ouest; grande migration des Serbes en 1690 dans la Plaine de Pannonie). Ces Serbes qui n'avaient pas réussi à être majoritaires dans ces régions, se trouvaient dans un état de subordination comme minoritaires et immigrants. En conséquence, ils ne pouvaient espérer modifier radicalement leur statut qu'à la faveur de l'unification avec les régions d'origine, c'est-à-dire d'un système centralisé, car les unités fédérées ne promettaient pas d'améliorer foncièrement leur situation.

Les fédéralistes yougoslaves se divisaient en deux groupes: les nouveaux (après la révolution russe de février 1917) et les anciens du début et des premières années de la guerre. Ceux des années 1914—16 étaient des fédéralistes de conviction tandis que les autres, venus plus tard, l'étaient devenus sous la puissante influence de la révolution russe et pour d'autres raisons. La question de l'appartenance des Bulgares à la fédération/confédération relevait également de la «géométrie» politique et procédait du souci de faire échec à la domination de la Serbie. L'idée sociale-démocrate d'une fédération balkanique était

fort répandue aux Etats-Unis avant 1914. Les diverses formes de fédération dépendaient en fait des calculs et des chances de ceux qui les avançaient. La plus fréquentes était celle de la fédération «tribale» comprenant trois unités (Serbie, Croatie, Slovénie). Combinant les Etats existants, il y avait aussi la proposition monténégrine à trois (Serbie, Monténégro, Croatie) et celle de D. Krmpotić à quatre (Serbie, Monténégro, Croatie, Slovénie). Les vrais fédéralistes n'allaient pas au delà de cinq unités («squelette» de Supilo: Serbie, Monténégro, Bosnie—Herzégovine, Croatie, Slovénie). La proposition de M. Kosić (1915) prévoyait une fédération comprenant la Serbie, le Monténégro, la Croatie, la Slovénie et la Voïvodine. La fédération composée des provinces historiques (jusqu'à huit unités), la fédération à système cantonal (critères économique-géographiques), la fédération «centraliste» mais excluant l'union personnelle, ne figuraient qu'exceptionnellement parmi les projets. La Cour monténégrine proposait le système allemand qui devait maintenir les dynasties existantes. Seuls les Serbes, les Croates et les Slovénes participèrent aux concertations des personnalités politiques à Corfou (été 1917) et à Genève (novembre 1918). Les Monténégrins, les Macédoniens et les Musulmans étaient tout simplement ignorés.

D'aucuns estiment qu'en 1918 la seule formule réalisable était celle d'un Etat unitaire (autour de la Serbie). Jusqu'à la Constitution de Vidovdan (28 juin 1921), il y eut, en fait de droit public, une situation provisoire fondée sur le système fédéral né de l'organisation mise en place par le Conseil populaire de Zagreb en novembre 1918. On considérait en effet qu'une éventuelle fédération n'aurait pas tardé à se muer en un Etat unitaire: les fédérations bourgeoises ne possédant pas de corps parlementaire dans lequel les unités fédérées seraient représentées sur la base paritaire, les unités les plus fortes ne manqueraient pas d'imposer leur hégémonie. L'unitarisme tel qu'il émanait de la Constitution de Vidovdan ne devait durer que sept ans et demi. Il fut remplacé en 1929 par la dictature monarchique, pour être réorganisé en 1939 par la création du corpus separatum croate. A la veille de la Deuxième guerre mondiale, le Royaume de Yougoslavie était en passe de se transformer en un Etat de type complexe (fédération).

L'auteur ne mentionne pas toutes les «moutures» des idées fédéralistes. Il se contente d'évoquer les positions prises du côté serbe et par le Conseil yougoslave (ainsi que celles de F. Supilo), de même que la situation aux Etats-Unis et en Suisse. Il laisse de côté la Russie (avec la Sibérie 1918—1919), les sociaux-démocrates et l'idée de fédération balkanique (avec les versions révisées de 1915—1918), le problème de la Macédoine en tant qu'unité autonome, la question de l'affiliation de la Bulgarie, les positions des Alliés et surtout la problématique, par ailleurs fort intéressante, des formes complexes de droit public dans les pays yougoslaves dans le cadre de la Monarchie austro-hongroise.

Bogumil Hrabak

ТОПОНИМИЈА НАСЕЉА У СРЕДЊЕМ СЛИВУ ПЧИЊЕ
(ПЕТ НАСЕЉА)

Села Горњи Старац, Узово, Себрат, Свињиште и Љаник налазе се у средњем сливу реке Пчиње.

Горњи Старац је на падинама Старачке планине. Јовац Хаџи-васиљевић сматра да је ова планина огранак на источној страни громаде Рујна и да га повезује с планином Бејавицом ⁽¹⁾. Остала су села на Рујну и до 1912. године припадала кумановској кази (средоречком колу) ⁽²⁾.

На планини Рујну некада је било веома развијено сточарство, нарочито овчарство. На пространим пашњацима напасали су своја стада и Власи, који су долазили из Македоније. Они су се преко Старачке планине и Бејавице кретали и према Бесној кобили.

Из ових села је у најновијем времену била велика миграција становништва, тако да су углавном остала старачка домаћинства.

ГОРЊИ СТАРАЦ

Ово село се налази на Старачкој планини, у непосредној близини манастира Прохора Пчињског.

Насеље је веома старо, јер се помиње у попису војнука крајем XV века ⁽³⁾. Године 1570. Старац је имао 140 породица и био је највеће дрвенско насеље у врањском кадилуку ⁽⁴⁾.

Село се данас дели на Доњи и Горњи Старац. Доњи Старац је у сливу Јужне Мораве. За њега су раније објављени топонимијски подаци ⁽⁵⁾.

1. Јов. Хаџи-Васиљевић: **Јужна Стара Србија**, књ. друга, Прешевска област, Београд, 1913, стр. 8.

2. Јов. Хаџи-Васиљевић: **Јужна Стара Србија**, књ. прва, Кумановска област, Београд, 1909, стр. 90.

3. Александар Стојановски: **Врањски кадилук у XVI веку**, Врање, 1985, стр. 167.

4. Исто, стр. 42.

5. Момчило Златановић: **Микротопоними Врањске котлине (насеља у сливу Кленичке реке)**, Прилози проучавању језика, Нови Сад, 1980, књ. 16, стр. 42.

Остаци старина потврђују да је овде и у давној прошлости постојало насеље.

У потесу Миращ, на месту где се Мирашки поток улива у Узовску реку, налазе се остаци неког старог насеља (тегуле римског формата и др.). На брду где је гробље сачуване су зидине старог храма Свете Тројице. Уздужни зид делио је цркву на два дела. Прича се да су се у једној просторији молили богу мушкарци, а у другој жене. У Селишту, испод школе, налази се на темеље зграда некадашњег насеља. И на потесу Шопка могу да се виде остаци неког давног насеља (црепуље, делови тоцила и др.). Сматра се да је најстарије српско насеље било на потесу Дољњо село.

У Горњем Старцу су ове махале: *Село, Делиновица, Крагујевци, Лискарци, Чивчије и Дошљаци.*

Најстарија махала је Село. У њој је раније живео и род Крагујевци, али се иселио и основао посебну махалу.

Делиновица је готово расељена махала на Козјаку, изнад манастира. Ту су у пролеће одвајане (дељене) манастирске овце на музнице и јаловице. Отуда је, веле, ово место и добило овакав назив.

Лискарци се тако називају зато што је ту „лискарљива земља“.

У Горњем Старцу живе ови родови: *Џољини, Делиновчани, Чивчије, Крагујевци, Вражиници, Тасићи, Шапорџи и Дошљаци.* Најстарија су прва три рода. Џољини су некада били јака задруга. Од њих воде порекло Џољини (Џоље) у Врању, Доњем Старцу, Бујановцу, Доњем Жапском, Рељану итд. Мисли се да им је колевка неко село у околини Урошевца. Делиновчани и Чивчије раније су радили манастирску земљу (као наполичари). Хаџивасиљевић је за Крагујевце чуо да су пореклом из Крагујевца (6). И за њих се говори да су стари досељеници. Можда је њихов назив у вези с антропонимом Крагуј. Тасићи су досељеници из Врбова (Врањска котлина), Шапорџи живе у махали Дошљаци. Овако се називају јер су „Шопови“, пореклом из Црвеног Града у Врањској Пчињи. Њихов предак је Ђорђа, досељен у другој половини XIX века. Најмлађи досељеници су Дошљаци. Они су из Довезенца у кумановској области, а овамо су дошли преко Алгуње, јер нису могли турској власти да плате порез. Доселио се Димко. Жив је његов унук Александар Димковић (76 г.).

Из Горњег Старца су се иселиле многе породице. У роду Џољини било је после рата 15 домаћинстава, а остала су само три. У Делиновици је још једна кућа. Основну четвороразредну школу у целом селу похађа само једна ученица!

У селу је 50 домова, у којима живи око 80 људи.

Назив становника је *Горњостарчанин и Горњостарчанка*, а ктетит је *горњостарчки*.

Према предању, црква Прохора Пчињског зидана је прво на Старачкој планини, на потесу Дољњо село, близу једног кладенца. Али што мајстори дању сазидају, то нека невидљива а моћна сила ноћу разида и каменове баци у пчињску долину. Предање, потом, каже да се цару Диогену у сну јавио пустињак Прохор Пчињски и рекао му да цркву сагради на оном месту где се појави бели зец, над којим се вије бели орао. Један старац са узвишења Зајчица видео је како је из густих купина поред Пчиње изашао бели зец и то саопштио цару Диогену. По томе старцу је и насеље добило назив.

Аргач м шума. „Биле трле за стоку“. Аргач је ограђен простор за овце.

Артинче с шума и пашњак. Дем. од артина (разорано земљиште).

Базови дол м дол према Мирашу. Због зове (база).

Белутак м потес. Вађен кварцни камен.

Борче с потес и извор. Захватили воду становници некадашњег села Мираша.

Буке ж мн. шума.

Буковић м храстова шума.

Бучало с поток и долина испод махале Село. Постоји „скок“ са којег пада вода и „бучи“.

Ваљавица ж потес поред Пчиње.

Вир м вир.

Вирови м мн. њиве. „Вири се вода“.

Влајчина градина ж извор и башта. На том месту је неки Влајча за време турске власти имао колибу.

Влашка трла ж део испаше на Козјаку који је даван под закуп Власима сточарима.

Вр м узвишење.

Врла њива ж стрмина.

Вуковија ж брдо. Појављивали се вуци.

Габреница ж шума и пашњак. Габреница — место где расте грабова шума.

Голема падина ж шума у падини.

Голѐми дол м дол.

Горачки дол м дол и лепа шума.

Горња падина ж шума и пашњак.

Горња река ж манастирски воћњак поред Пчиње, према Јабланици.

Градиште с веће брдо изнад манастира Прохора Пчињског.

Дебелі рид м велико брдо.

Дејанов вир м вир.

Дзадеје ж мн. истакнуто брдо. Било утврђење.

Длибоки дол м дол.

Дољња падина ж шума у падини.

Дољњо село с шума и њиве испод махале Село.

Зајчица ж мало узвишење.

Здравџица м шума. Расте магијска биљка здравац.
Зелениште с шумовито брдо.
Зло кладанџица м кладенац. „Вақблно место“.
Испосница ж пећина на Козјаку где је живео Прохор Пчињски.

Јасење с потес.
Јединаквица ж поток. „Воду једнако држи — увек“.
Јованова падина ж шума.
Каље с место на брду где је била турска војна посада (до 1912. године.).

Каменџе с камењар.
Каравиљово гумно м њиве и шума. Памти се власник Каравиљ.
Кљунџица ж брдо.
Кочине ж мн. долина. Сељаци су ту раније чували свиње.
Крчан м голет. Некада крчена шума да би се добио пашњак.
Куклина чука ж чука, која личи на куклу (лутку).
Кусо артинџе с мало узвишење. Било кратко („кусо“) разорено земљиште.

Ланике ж мн. њиве и шума. Гајен лан.
Лепа падина ж њиве и шума у падини.
Лојзиште с њиве.
Манастирска чешма ж чесма близу манастира, десно од Пчиње.
Марина чука ж чука.
Мачиште с ливаде изнад Пчиње (на Козјачкој страни). Ту су раније биле појате за манастирске овце.

Мечкин дол м дол.
Мираш м шума и њиве (на граници са с. Узовом). Испресећан је долинама. Некада је на том месту, прича се, било више равничарског земљишта. Наилази се на остатке насеља из римског периода (тугле и др.). У турском попису из 1519. године уписана је мезра (напуштено насеље) под називом *Мирашка* (?). Мираш је словенски антропоним (извед. од мир + аш).

Орловац м чука.
Остри камен м стене на брегу близу манастира, десно од Пчиње.

Пералиште с долина. На једном каменитом месту жене су прале рубље.

Першин дол м дол. Зна се за јабуку под називом перша.
Петрин дол м дол.

Појатиште с шума где су раније биле појате.
Просиште с њиве.

Равниште с равни део на Старачкој планини.
Разички дол м долина.

Рајчина чука ж чука. Неки Рајча је ту имао колибу.
Рамни рид м заравњено брдо.

Река ж њиве поред Пчиње. „Ће оремо у Реку“.

Руђенац м рид, шума.

Свракине њиве ж мн. ливаде и пашњак.

Селиште с њиве и ливаде.

Селска чесма ж чесма у махали Село.

Селско каменче с камењар и шума.

Сипељ м наноси песка и ситног камена испод махале Лискарци.

Старачка планина ж мања планина спроћу Козјака (десно од реке Пчиње).

Старачка кула ж истакнуто узвишење, где се до 1912. године уздизала турска (војна) кула.

Старо гумно с заравњени део на брду близу гробља, где је за време турске власти вршено жито.

Стража ж чукарица. Сељаци су чували стражу од турских војника кад су, у селу биле комите (1904—1912.).

Страмбц м стрмо брдо.

Танка артина ж пашњак.

Тасини колци м мн. шума.

Тепало с стрмо место према селу Претини.

Турски кладанац м кладанац. Захватили су воду турски војници кад су били на Старачкој кули.

Угари м мн. шума.

Царица ж потес изнад махале Делиновице. Мисли се да је назив добивен по цару Диогену.

Цветанке ж мн. њиве. По некадашњем власнику Цветану.

Цветаново лојзе с шума и њиве.

Црешња ж потес.

Црна чука ж чука.

Чукљив дуб м шума. Био велики храст (дуб) са чвргама.

Шијаца ж брдо. „Место личи на шију и главу“.

Шипков дол м дол. Због шипова.

Шопка ж брдо и удолина.

УЗОВО

Узово је заселак у близини Узовске реке, десне притоке Пчиње.

Према предању, ово насеље је веома старо. Имало је некада 200 домова и две цркве.

Узовска река у току лета често пресуши. Али некада, кажу, није било тако. У атару суседног села Себрата находило се велико врело, тако да је једна воденица у реци „млела на шес витла“.

У старом Узову биле су две чувене воденице: једна је припадала Кузману, а друга Узуну.

У Узову живе три рода. Бунџици су давнашњи досељеници с Косова (из вучитрнског краја). Шарковци су пореклом из Брњара (у сливу Јужне Мораве). Они су у османлијско доба били „големи

зулумћари". Појединци из овога рода сачекивали су на путу у Ми-
рашу људе, нападали их и плљачкали. Добили су надимац по томе
што су једном човеку из штале одвели шарено говече. *Врбаџи* су се
доселили из Спанчевца после 1912. године. Назив су добили по по-
тесу Врбе, где су саградили кућу.

Између два светска рата у овом насељу је било 13 домова, али
три фамилије (рода). Шарковци су имали многољудну задругу.

У Узову је сада пет домова. Врбаџи имају једну кућу, а друга
два рода по две. Године 1981. овде је живело 17 становника.

Назив становника је *Узовчанин*, становнице *Узовчанка*, а кте-
тик је *узовски*.

За Узово је Хаџивасиљевић тврдио да му се право значење
не зна (°). Узов може бити „позивање“ (°). Можда је овај топоним
од етнонима *Уз*. Зна се да су *Узи* овде боравили у XI столећу. Мо-
гућно је да је у питању и антропоним + *Уз*.

Бели камен м брдо.

Богданов кладанац м кладенац.

Брњарски дол м дол и поток. Боравили са стоком сељаци из
Брњара (у сливу Јужне Мораве).

Булутов камен м дол. Булутин је буљина.

Врбе ж мн. извор и потес.

Гран м шума и њиве. Гран је врста храста.

Китке ж мн. храстова шума.

Коларова долина ж долина.

Кошариште с брдо и пашњак.

Краљевац м истакнуто брдо и извор.

Кула ж остаци турске зграде близу остатака цркве која је би-
ла посвећена св. Ђорђију и потес око ње.

Мираш м шума и њиве.

Мирашки дол м дол на граници према селима Старцу и Пељин-
цу.

Мирашки пут м стари трговачки пут који је водио преко Ми-
раша. Њиме су Пчињани путовали у Куманова ради трговине.

Племњетина ж њиве, шума, пашњак. Била плевња.

Плочки дол м дол.

Попов угар м њиве и шума.

Преслоп м прелаз преко долине и пашњака.

Равниште с њиве и пашњак.

Селишки кладанбџ м кладенац у Селишту.

Селиште с њиве близу Узовске реке. Прича се да је ту било
некадашње Узово.

Село с шири потес где су Шарковци и Буници.

Скок м стене и шума.

Смрдљив кладанбџ м кладенац. „Фаћа вода жутило“.

Стаменков дол м долина и поток.

8. Јов. Хаџи-Васиљевић: *Јужна Стара Србија, Кумановска област*, стр. 99.
9. *Рјечник хрватскога или српскога језика*, Загреб 1971—1972, дио XX,
стр. 395.

Стојков рид м брдо.

Ђорџо аргина ж шума и њива.

Ђумци м мн. стрмина изнад Црквишта на Црквеном риду.

Узовска река ж река. У најдоњем току, у селу Пељинцу назива се *Тополница*.

Црквени рид м веома пространо брдо са десне стране Узовске реке.

Црквиште с црквинама на Црквеном риду (према Свињишту). Не зна се коме је свецу црква била посвећена. Према предању, црква је пропала у земљу када се у њој венчали кум и кумашинка.

Црквиште с остаци храма који је био посвећен светом Ђорђи, с леве стране Узовске реке. Црква је имала два дела. Обављају се верски обреди.

СЕБРАТ

Себрат је мало село на рујанској коси (слив Узовске реке).

У атару села сачувани су остаци старих насеља. Себрани су приликом орања налазили темеље кућа, грнчарију, „црепурине“ и друго на Селишту, Горњем Брусцу, Црквишту и Шупљем камену.

Почетком XX века Себрат је господарско насеље са 28 домова (10). Бегови су били из Прешевске Моравице. Жито је вршено у месту Обрусцу.

Махале су: *Обрусце*, *Долња мала* и *Горња мала*. Горња мала се назива и *Неравци* (по роду).

Хаџивасиљевић је утврдио да је половина становника овог села из Нерава (у Горњој Пчињи) (11).

У селу је већи број родова. *Неравци*, који се другојачије називају *Бојковци* или *Читаџи* (4к), а који су пореклом из Нерава. *Стошинци* (3к) и *Ђорђинци* или *Мутавџици* (3к), досељени из Злодовца (у Горњој Пчињи). Знају за своје најстарије Ристу и Станисава. Преци ових родова били су чивчије у Себрату, па су се одселили у Трnavу (Прешевска Црна Гора). Тамо су дошли у сукоб с Арбанасима, па су се вратили у Себрат. Једно време после тога живели су у Дулану код Врања. *Шопови* (3к), досељени су још у турско доба из Сурлице (у Горњој Пчињи). *Крстинци* (3к), порекло им је из Спанчевца. *Мићковци* (7к), досељени из Горње Пчиње. Потпуно су се иселили *Анђелковци* и *Стајинци*. Анђелковци су се из Дејанца код Трговишта доселили у Драгуштицу (у Прешевској Моравици), па одатле дошли за чивчије у Себрату.

У Себрату је 1981. године било 148 становника. Домаћинства су претежно старачка. Свега је три ученика у прва четири разреда основне школе.

Назив становника је *Себрачанин*, становнице *Себрачанка*, а ктетик је *себрачки*.

Бела вода ж њиве.

10. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 144.

11. Исто, стр. 144.

Богомски кладанџ м кладенац.

Бука ж пашњак и распадина. Прича се да је овде некада избијала велика вода. „Девет камена могло је да меља“. Зато што је вода из врела односила плодну земљу, Турци су камењем и бетоном испунили шупљину из које је избијала река.

Бучало с место где се састају потоци из Плочког дола и Трњи-ве падине.

Вирина ж њиве и ливаде. „Вире се вода“.

Вирчки с мн. више изворчића.

Вирови м мн. кладенац.

Вратике ж мн. место преко којег води пут за Биљачу.

Габер м пашњак. Габер — граб.

Габерски дол м дол и пашњак.

Горњо Брусие с њиве и ливаде. Некада било насеље.

Гран м извор.

Дзукиште с место где расте биљка дзука — зуква (*Heleocharis*,

H. palustris).

Дла бара ж кладенац и потес.

Дли рид м издужено брдо.

Дубја мн. кладенац.

Жута вода ж запуштен кладенац.

Заједница ж храстова шума.

Јазбине ж мн. шума.

Каље с брдо на граници са с. Лукарцем.

Китке ж мн. њиве и шума.

Корењач м пашњак.

Кош м камењар и удубљење у Габерском долу.

Крајишта с мн. потес према Лукарцу.

Кућетине ж мн. пашњак на Длгом риду. Живели некада Ро-ми из Орванице у Македонији.

Лулин кладанџ м кладенац.

Манастирски пут м остаци колског пута који је ишао од Себрат-та за Претину и даље за манастир Прохор Пчињски.

Медов дол м дол.

Митковски чукар м брдо.

Ораси м мн. извор.

Пералиште с долина.

Плочки дол м дол.

Појишки дол м дол.

Рамњак м њиве на равном месту.

Селиште с потес. Сматра се да је ту био стари Себрат.

Синанова трла ж дол.

Скоруша ж њиве и шума. Расла оскоруша.

Стајина воденица ж воденичиште.

Стара корија ж шума. Тур. кору — шума.

Стари кладанџ м кладенац.

Ступца ж камењар и шума.

Сува врба ж њиве и пашњак.

Трњиџа пади́на ж долина и шири потес.

Ђерлеџац м кладенац, њиве и шума.

Узовска река ж речица. Она почиње од састава Плочког дола и Габерског дола.

Цепотине ж мн. њиве испод махале Обрусце. Цепотине — разорана ледина или утрина.

Цер м шума.

Црквиште с остаци храма. Свети се масло на Ђурђевдан. Тако се назива и оближњи кладенац.

Чешма ж сеоска чесма.

Чешми́че с чесмица.

Чука ж брдо.

Шупљи камен м ливада и пашњак према Новом Селу.

СВИЊИШТЕ

Ово село се налази на падинама Рујна, на граници прешевског и кумановског краја.

Овде је постојало насеље и у давнијој прошлости. Од Црквеног дола до Реке сељаци су откопавали земљане ћупове. На Црквешту се налазе остаци неке цркве. Ј. Хаџивасиљевић је чуо да је храм био посвећен св. Луки⁽¹²⁾. Старо Свињиште било је на месту Старе куће. Село се помиње у једном минеју из 1420. године⁽¹³⁾. У попису из 1570. године постоји у врањском кадилуку мезра Свињиште⁽¹⁴⁾. Није, међутим, поуздано да је она била на месту где је ово насеље. Свињиште је, свакако, припадало суседном кадилуку.

На основу харачког списка из 1868. године, Ј. Хаџивасиљевић је закључио да је у то време у овом селу било до сто мушких глава које су порез плаћале⁽¹⁵⁾.

После 1878. године у Свињиште су као мухаџари досељени Албанци (11 кућа) из Масурице⁽¹⁶⁾. Од њих је остао микротопоним Арнаутско њивче.

До 1912. године Свињиште је било господарско село. Бегови су били: Шевкија и Муса из Жујинца, Рамиз и Ајдин из Ораовице; и др.

Свињиште се дели на два дела: *Горњо Свињиште* и *Долњо Свињиште*.

Почетком XX века у селу су живела три рода: *Дубовци*, *Топузовци* и *Вукови* (*Вуковци*). Дубовци су најстарији род. Њих је некада било 15 кућа. Међутим, године 1907. постојало је само пет дубовских домова⁽¹⁷⁾. Они су много страдали од качака Русте из суседног Буштрања, па су морали да напуштају завичај. Топузовци су

12. Исто, стр. 144.

13. Исто, стр. 261.

14. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 182.

15. Јов. Хаџивасиљевић, нав. дело, стр. 261—262.

16. Исто, стр. 260—261.

17. Исто, стр. 262.

живели у три куће (¹⁸). Вукови су имали једну кућу и били су ско-
рашњи досељеници из Куштице (у сливу Јужне Мораве) (¹⁹).

Одселила су се сва три рода. Остаци дубовских кућа су у Дол
њом Свињишту. Топузовци су се вратили у Претину, из које су и
потицали, па се одатле расељавали. Има их и у Марковцу.

У селу сада живе родови који су се доселили око 1912. године
Досељеници из Лукарца, а и из других села, раније су овде имали
колибе и трле.

У Д. Свињишту су ови родови: *Керавци* (5 к, из Спанчевца)
Деда-Јаћимови (3 к, из Лукарца), *Доротејци* (3 к, из Претине)
Манићи (3 к, из Лукарца), *Деда-Ђорђинци* (1 к, из Лукарца), *Мар-*
цанци (1 к, из Спанчевца) и *Богдановићи* (1 к), који су се доселили
из Узова после другог светског рата. У Г. Свињишту живе ови
родови: *Седмаци* (5 к, из Лукарца), *Пармаци* или *Прмаци* (5 к, из
Спанчевца), *Дбмчини* (2 к, из Лукарца), *Јањини* (4 к, из Лукарца),
Цепци (1 к, из Куштице), *Баба-Васкини* (1 к, из Доњег Старца),
Читац (1 к, из Доњег Старца), и *Чољаци* (1 к, из Лукарца). Седмаци
се овако називају зато што их је било седморо браће. Пармак је на-
димак. Тур. пармак — летва за ограду. Чољаци су овај надимак
добили због тога што је један њихов предак био чољ (није имао
прсте у обе руке).

У наше доба из Свињишта су се иселили ови родови: *Тонини*,
Баба-Стеванини и *Кирици*. Исељавали су се и други родови. Од
Марцанаца, нпр., остала је само једна кућа. Јов. Трифуноски, ме-
ђутим, наводи да је из Спанчевца у Свињиште прешло око десет
марцанских породица²⁰.

Број домаћинства је 37, У селу је 208 становника, (1981).

Назив становника је *Свињишчанин*, становнице *Свињишчанка*,
а ктетик је *свињишки*.

Према предању, овде су некада расли многи велики храстови
(дубови). По њима је, можда, и најстарији српски род добио назив
Дубовци. Говори се о томе како су некада овде чуване манастир-
ске свиње, па је по томе и село овако прозвано. Такође је чиње-
ница да су многи сељаци из околних насеља овде имали своје
колибе и кочине.

Арнаутско њивче с њиве.

Бели камен м извор и пашњак. „Појимо краве на Бели камен“.

Бело каменче с место где је вађен кварц.

Врла путина ж путања која иде из Д. Свињишта до основне
школе — прелазећи преко стрмог („врлог“) земљишта. Хаџиваси-
љевић је погрешно записао да је Врла путина поток.

Врбица ж извор.

Градиште с брдо на граници између Свињишта и Љаника.

Гумниште с њиве и шума. Кад је село било господарско, ту
се вршило жито.

18. Исто, стр. 261.

19. Исто, стр. 261.

20. Јов. Ф. Трифуноски: *Врањска котлина*, књ. II, Скопје, 1963, стр. 21.

Длге њиве ж мн. њиве.

Јединка ж њиве. Информатор каже да су се раније њиве називале *Ајдинка* (по имену бега Ајдина).

Јеленова глава ж пространо брдо. Сељаци казују да је на врху брда била нека плоча са нацртаном главом јелена.

Калџина колиба ж њиве.

Карљевац м истакнуто брдо на граници Себрата и Свињишта. Чује се и *Краљевац*.

Коњарник м поток.

Корџа ж шума. Тур. кору — шума.

Лукарски дол м дол и њиве.

Међин чукар м брдо на граници између Свињишта и Љаника.

Орлова крушка ж утрина.

Перљиште с кладенац. Памти се кад су жене прале рубље.

Пикавске колибе ж мн. пашњак на граници Свињишта и Узова. Пикавци су род из Спанчевца. Пикавац — човек малог раста.

Пладниште с место на Јеленовој глави где пладнује стока.

Појиште с састав трију потока и појило за стоку.

Расадник м њиве.

Река ж речица у Свињишту која се улива у Узовску реку. Чине је три потока: Студени кладанџ, поток из Црвенцијског рида и поток из Горњег Свињишта. Састав је Појиште.

Смрдљиво кладанче с кладенац у месту Старе куће.

Старе куће ж. мн. њиве и ливаде.

Студени кладанџ м кладенац и поток.

Тепало с њиве на стрмини.

Топузова колиба ж њиве.

Тукашов кладанџ м извор.

Црквени дол м дол и извор у њему. „Донеси воду од Црквени дол“.

Црвенцијски рид м пашњак.

Црквиште с зидине од цркве на сеоском гробљу.

Чаталија ж ливаде. Тур. чаталли — рачваст.

Шарени камен м њиве.

Шопска путина ж путања која води од Пикавских колиба до места Старе куће.

ЉАНИК

Сеоце на падини Рујна, на самој граници прешевског и кумановскога краја.

И у прошлости је овде било насеље. На потесу Рупе људи су наилазили на темеље кућа, на грнце и ћупове. У месту Старе колибе ископаване су људске кости. На Тумби, пак, виде се остаци неке цркве.

Љаник је до 1912. године био господарско село. Земљу су држали бегови („господари“) из Жујинца и Стрезовца (у Прешевској Моравици), а сељаци су је обрађивали као чивчије.

Махале су две: *Село* и *Росуља*. Старија је прва.

У махали Село живе досељеници из Пчиње: *Денковићи* (4 к, из Јабланице), *Димковићи* (3 к, из Јабланице), *Петровци* (3 к, из Петровца) и *Митићи* (1 к, из Магленца). Денковићи и Димковићи, који су у крвном сродству, доселили су се у Љаник у другој половини XIX века. Из рода Денковићи је познати вајар Љубомир Денковић.

Махала Росуља основана је након ослобођења од турске власти. У њој живе два рода: *Башелци* (4 к, из Доњег Старца) и *Тасићи* (1 к, из Шапранца у сливу Пчиње).

Одселили су се: *Младеновићи*, *Трајковићи*, *Стојановићи*, *Стојљковићи* и *Борђевићи*.

У Љанику је 16 домова. У насељу живи 65 људи (1981).

Назив становника је *Љаничанин*, становнице *Љаничанка*, а ктетик је *љанички*.

Мисли се да је село добило овај назив по пчеларнику (уљанику), који се налазио у ограђеном простору на Кућишту. Одржавали су га калуђери из манастира Прохора Пчињског. Ово насеље је, иначе, одувек било познато по пчелама. У шупљинама стена Каменигица људи су, и у давнини хватали ројеве пчела.

Баба-Китина њива ж њива.

Боз м кладенац и поток. — *Боз*, — зова.

Бачевиште с пашњак и шума.

Бели брег м брег.

Врла путина ж путања која води од Крајисовог рида до речице.

Вучи камен м пашњак и пролаз. Сељаци раније чекали вукове.

Голѐми дол м речица, десна притока Узовске реке.

Градџште с брдо и камењар.

Демиров камен м пашњак.

Длги рид м пашњак.

Длибко долче с дол и извор. „Донеси воду из Длибоко долче“.

Ђубриште с пашњак.

Каменигица ж стене.

Крајисов рид м брдо.

Кратко долче с извор и појиште.

Купина ж извор.

Кућиште с простор у селу где се свети масло и где је капела.

Лџе ж мн. извор.

Лојзиште с њиве и шума.

Љанички рид м пространи пашњак.

Међин чукар м брдо на граници са Свињиштем.

Мејаница ж поток.

Модра глава ж чука и пашњак.

Осоје с шума у осоју.

Пискуљива њива ж њива.

Постѐља ж пространи пашњак.

Прѐслоп м прелаз између два брда на путу за село Пељинце

Присоје с пашњак.
 Рамњак м равно место у шуми.
 Руње ж мн. њиве.
 Селски кладанџ м кладенац.
 Солшите с њиве. Крмљене („солене“) овце.
 Старе колибе ж мн. њиве.
 Старо гумно с ливаде. Вршено жито за време турске власти.
 Стошино кладџиче с извор.
 Тџика артина ж пашњак.
 Трн м пашњак.
 Трњак м шума и камење.
 Тумба ж узвишење. Тумба на латинском језику означава
 гроб и надгробни споменик, а на аромунском дијалекту брежуљак.
 Турска њива ж пашњак.
 Чешма ж чесма.
 Чука ж чука.
 Чукар м брдо.
 Широка артица ж шума и пашњак.

Момчило Златанович

ТОПОНИМИЈА ПОСЕЛКОВ В СРЕДНЕМ СЛИЈАНИИ ПЧИНИ
(ПЯТЬ ПОСЕЛКОВ)

— Р е з ю м е —

Деревни Горни Старац, Узово, Себрат, Свиниште и Лјаник находятся на крайнем юге Сербии, в среднем слиянии реки Пчини.

Автор даёт данные об этих деревнях (географическое положение, остатки старины, родов, и др.).

Записаны гидроними и ороними на территории деревенских земель.

ЗВЕЗДАНО НЕБО ОД ВРАЊА ДО БЕОГРАДА

Градитељ хидроцентрале Вучје код Лесковца, велики љубитељ Врања и околине, професор Ђорђе Станојевић (1858 — 1921) описао је све појединости звезданог неба на ширини од Врања до Београда. За Врање није познавао географске координате. Из једног писма професору Кости Алковићу (1836 — 1910) дознајемо да је Станојевић желео да сам одреди географску ширину Врања. Није успео. За Врање користио се податком из генералштабних карата аустријске војске и тако одредио хоризонт и зенит за Врање.

Ђорђе Станојевић је предавао физику и механику на Војној академији у Београду (1887—1895) и на Београдском универзитету (1895 — 1921). Био је декан Филозофског факултета и ректор Универзитета у Београду. У земљи је више познат као градитељ — власник хидроцентрала (Вучје, Ниш, Ужице и др.), него научник. У науци није урадио много и поред веома добрих услова. Некако, Станојевића је више интересовала пракса и популаризација науке. Као физичар инсталира први ренген апарат у Капетан-Мишином здању (1898) и врши преглед болесника. Више је ангажован на популарисању науке, што показује и израда звезданог неба од Врања до Београда.

Као студент Природно-математичког одсека Филозофског факултета Станојевић је веома вредан. Пуно је учио, испите полагао у одређеним роковима и добијао максимално одличне оцене. У „слободном времену“ Станојевић је читао страну литературу из физике, астрономије и природних наука уопште. Имао је чврсту жељу, да ван обавезних часова, учења и испита потпуно усаврши и што више дозна из области астрономије и физике. Вероватно, да је то био и кључни тренутак, да себе по завршетку студија определи у правцу ових наука, на којем ће добити веома угледне и светски признате резултате (Станојевићеве радови из астрофизике објављени у *Comptes Rendus* Париске академије наука).

У овим настојањима, атмосфери интензивног читања и увида у научну литературу, Станојевић је увек помишљао да нешто и сам уради, допринесе, објави и целу ствар учини доступном сваком

Србину. Тако, у току треће године студија (1879/80 школска година) Станојевић интензивно ради на изради астрономске карте неба над Србијом. Овај подухват је започео још при крају друге године студија, да би га окончао марта 1880. године.

Професор Борђе М. Станојевић 1858—1921.

Када је израдио астрономску карту и за исту написао одговарајући текст, Станојевић се обратио ректору Велике школе са молбом да се његов труд стручно оцени, „јер има намеру да се астрономским наукама посвети“¹ и предложи за одговарајућу награду „чиме би у неколико био потпомогнут за даљи рад у тој науци“. Допис студента треће године Ђорђа Станојевића дословно у препису гласи.²

¹ Курзив је наш.

² АС, ВШ, 1880, 29.

Господину Ректору Велике школе

О в д е

Поред Вашег и онако великог посла усуђујем се да Вас замолим да ово неколико редака прочитате. Бавећи се од дуже времена астрономијом, кад сам се осетио доста сигуран, израдио сам у својим слободним часовима ову карту „Звездано небо независне Србије“, па хотећи чути суд стручних људи од мене о том мом раду, подносим Вам у прилогу под ././ речену карту, да је дате коме од Г. Г. професора, да прегледају и свој суд о њој изреку. Можда нисам подесио начин за то, али желећи, да израније своју погрешку (ако је буде) поправам и да израније добијем знаке, по којима ћу се управљати у даљем раду у тој науци, одважих се на тај пут. — Што се тиче Г. оценилаца ради њиова оријентисања наводим да сам узео за Београд геогр(афску) шир(ину) у место $44^{\circ}50'15''$ округлао број 45° и за Врање узео најјужнију тачку наше Кнежевине, пошто нема израчунаог броја, узео сам по генералној Аустријској карти $42^{\circ}32'37''$ (округло $42\ 1/2^{\circ}$) и према томе одредио хоризонат и зенит за Београд и Врању.³

Уз карту, а у прилогу под ././ подносим и спис истога назива, коме је циљ, да изложи укратко садање знање о звездама и објасни саму карту. Израдио сам га надајући, се да ћу имати прилике да га штампам заједно са картом, којом би приликом тек била постигнута права моја циљ.

Можда ћу бити и сувише слободан ако Вас још једном замолим да по свршеној оцени предложите Г. Министру просвете и црквених дела да се тај мој рад (ако уопште заслужује) награди према заслуги, чиме би у неколико био потпомогнут за даљи рад у тој науци.

Надајући се, да нећу овим ни Вама ни Г. Г. оцениоцима бити на досади остајем

с особитим поштов(ањем)

9. Март 1880. год.
У Београду

Ђ. М. Станојевић
филос(оф) III год.
Одсека прир(одно)-математ(ичког)

Имајући у виду да на Великој школи астрономске науке још нису биле заступљене, то овај рад студента Станојевића има посебно значење. Потсетимо се, да је астрономија на Великој школи уведена као заједнички предмет са метеорологијом (*астрономија са метеорологијом*) тек 1880. године *Законом о изменама и допунама о устројству Велике школе*, а први професор овог предмета Милан Недуљковић (1857 — 1950) постављен је 21. октобра 1884. за суплента,

³ Према данашњим подацима, Београд (Калемегдан) има географску ширину $44^{\circ}49'17''$, а Врање $42^{\circ}33'18''$.

а од 1886. године за професора.⁴ Поменимо овом приликом да је Београд *Астрономско-метеоролошку опсерваторију* добио пет година после објављивања Станојевићеве књиге, тачније 1. јула 1887. Опсерваторија је била смештена у приватној кући на југозападном Врачару, а од 1. маја 1891. у згради на западном Врачару специјално зиданој по пројектима Димитрија Лека.⁵

Ето, тако је Станојевић озбиљно кренуо у тајне астрономије и ако Србија тада није имала организовану астрономску службу, а у народу се појавило свега неколико астрономских књижица из којих је тај исти народ могао нешто подробије да дозна, махом популарним језиком написано.⁶

Израдом ове „звездане карте“, Станојевић студент себе усмерава у правцу астрономских наука и наговештава да ће се овом науком бавити. Усмерење, избор уже области на студијама природно-математичких наука на Природно-математичком одсеку Филозофског факултета Велике школе није постојало. Студент је завршавао студије са општим образовањем у природним наукама. Преко семинарских радова, светосавских темата, области за професорски испит или израдом оваквих радова, као што је карта звезданог неба, — кандидат се опредељивао и извршио избор уже струке. Према томе, можемо закључити да је Станојевић веома рано и на време усмерио себе према астрономским наукама, не напуштајући и интезивне студије физике.

После расправе у Академском савету, који је прихватио *Карту* студента Станојевића, ректор Велике школе професор Стојан Марковић (1833 — 1903) обавештава министра просвете о ђачком раду Ђорђа Станојевића. „Господине Министре, Г. Ђорђе М. Станојевић, филозоф III год. природно-математичког одсека, израдио је /1 карту „Звездано небо независне Србије“, а под /2 спис истог назива, коме је циљ да изложи укратко знање о звездама и објасни сваку врсту.

По молби његовој ја сам замолио господина Љубомира Клерића професора и господина Милана Андоновића учитеља велике школе, да прегледају овај рад и поднесу о њему свој реферат. Г. Г. референти нашли су да треба овај рад наградити и добру вољу подстаћи, како би се даље па и успешније бавио са овом науком.

Па како велика школа нема за ову циљ сретстава част ми је, Господине министре, спровести вам ове радове заједно са рефератом на вашу оцену и решење. Ректор велике школе Стојан Марковић (Н^о 194, 27. март 1880. у Београду).⁷

⁴ *Тридесетогодишњица Природно-математичког факултета Универзитета у Београду 1947—1977, Београд 1980, стр. 166.* Погледати такође и књигу *Зборник закона и уредаба, Универзитет у Београду, Београд 1967.*

⁵ *Погледати Стогодишњица Опсерваторије у Београду 1887.—1987, Београд 1986, стр. 14, као и М. Недељковић: Извештај Опсерваторије и метеоролошких стација 1908.—1909, Београд 1909, стр. 52.*

⁶ Нпр. Гаврило Поповић, *Астрономија или наука о звездама*, Београд 1850, стр. 48; Ђорђе Натшевић, *Астрономија*, Нови Сад 1880, стр. 124.

⁷ АЦ, VIII — 1880, 29 и АС, МПС — 1882., Ф. VIII, 787.

Како међу професорима није било астронома, јер се тада астрономија није предавала на Великој школи, то је ректор С. Марковић био присиљен да замоли професора Љубомира Клерића (професор механике) и Милана Андоновића (професор геодезије) да дају своје мишљење и оцене Станојевићево дело.

Референти су детаљно прегледали Станојевићев рад и дали позитивно и похвално мишљење о *Звезданом небу независне Србије*. Према изгледу њиховог реферата, утврдили смо да је оцену — мишљење саставио и писао суплент Милан Андоновић (1849 — 1926), а професор Љубомир Клерић (1844—1910) је само потписао реферат. Ово је по нашем мишљењу, потпуно на свом месту, јер је једино Милан Андоновић био позван да оцени Станојевићев рад из агрономије.⁸ Професор Љ. Клерић о тим стварима као рударски инжењер, — који је случајно, стицајем околности неразвијеног научног живота у Србији, постао професор Велике школе и предавао механику (!?) све до *Закона о универзитету* (1905), — није знао довољно, „дословно ни словца“ из саме Станојевићеве *Карте* и пропратног текста.⁹

У реферату дословно пише: „Господине Ректоре, част нам је доставити Вам, да смо карту — „Звездано небо независне Србије“ од г. Ђ Станојевића слушаоца природно-математичког одсека, коју сте нам на преглед дали, подробно прегледали и о овоме раду подносимо Вам следећи реферат.

Карта је ова израђена добро а сравњавана са звезданим небом у природи, показала су да је она и прилично тачно израђена, разуме се уколико се то од једне слике, која је са природном сликом налик, тражити може.

На нашу, напомену, како би добро било кад би се уз ову карту природно, популарно написао објашњавајући текст, те да се у виду једне књижице заједно са картом разашље свима учитељима и учитељицама по нашој отаџбини, решио се г. Станојевић и поред карте поднео нам је и поменути текст, који Вам заједно с картом под./ а уз овај реферат подносимо.

Текст је написан начином, који ће по нашем мишљењу одговарати цели за коју је, а на име да се интересовање за природом што боље подстакне код оних људи, који су се примили узвишенога задатка да наш подмладак упуте и спреме за даљи рад, а осим тога да се и сами обазру по народу где је који, те да прибирају из народних уста назоре и мишљења о природним појавама па и о звезданом небу — јер звезде које нам сваке ведре ноћи над теменом тако лепо сијају, нису могле неинтересовати и наш и онако бистар народ, па ће се бар овим путем ако буде добре воље, временом моћи прибрати материјала, који би при писању историје могао корисно да се упо-

⁸ Проф. Милан Андоновић, наш најпознатији професор геодезије, студирао је геодезију у Минхену и са тих студија понео веома добра знања из астрономије. Верујемо, да су ово и разлози што је Андоновић писао добре уџбенике из космографије.

⁹ О професору Љ. Клерићу видети нашу књигу Драган Трифуновић: *Моделовање у делу Михаила Петровића*, Београд 1976., стр. 398.

треби на то, те да се покаже у којој је мери и наш народ те ванземалске појаве пратио, па и какво мишљење у разним временима о њима имао.

Подносећи Вам Господине ректоре овај реферат о поменутој карти и спису г. Ђ. Станојевића, ми смо мишљења да треба наградом од 20 дуката добру вољу поменутог а ђака велике школе подпомоћи, те да се и даље па и успешније бави са овом од наука, која је као што Лаплас каже: „Le depot de ces hautes connaissances“¹⁰ — и која као таква, поставља човека у стање да може задовољно да узвикне „les delices des êtres pensans“¹¹.

Молећи Вас Господине да примите уверења нашег особитог уважења остајемо

С поштовањем Љубомир Клерић, Милан Андоновић, 20. III 1896. год. у Београду“.¹²

Очигледно да референти сматрају да је Ђорђе Станојевић написао „књигу за народ“, те је предлажу „учитељима, учитељкама по нашој отаџбини“, како би ђаци и народ упознали што више елемената из астрономије. Препорука референата да учитељи бележе што народ говори „о природним појавама на земљи и небу“ и тако „временом моћи прибрати материјал, који би при писању историје могао корисно да се употреби...“, — има дубоке корене ка изучавању научног фолклора, слично оном који је спровео још 1801. године Атанасије Стојковић у својим познатим „фисикакама“, а у новије време астроном — аматер правник Ненад Јанковић својом књигом.¹³ Овде се свакако крије и жеља ка сакупљању стручне терминологије. Вероватно, да су професори Клерић и Андоновић били подстакнути Станојевићевим узвиком о терминологији у астрономији: „Оћемо ли се ми ослонити на казивања једне бабе и то примити у науку?“, те предлажу да се учитељи, осим тога и сами обазру по народу где је који, те да прибирају из народних уста назоре и мишљења о природним појавама“. Сигурно је Станојевић својим текстом утицао на референте да и они овај захтев изнесу. Ево, шта Станојевић пише „Тога ради би замолио од своје стране пријатеље ове науке нарочито г. г. учитеље који с народом највише долазе у додир, да збирају, тачно бележе и износе на јавност називе звезда, означајући још свуда пред имена и звезду означену на карти грчким именом“.

Како је Ђорђе Станојевић у свом радном веку у више случајева писао *прве радове* из науке и технике на српском језику, то се он очигледно сусрео са веома озбиљним проблемима стручне терминологије. Практично, веома често увидео је двоје изразе који се у нашем језику по први пут јављају. При овом раду Станојевић је био на страну Вука и одбацивао све клепанице и „силом наше речи“

¹⁰ „Депо свих високих сазнања“

¹¹ „Блаженство мислећих бића“

¹² АС, МПС—1882, ф. VIII, 787.

¹³ Н. Јанковић: *Астрономија у предањима, обичајима и умотворинама Срба*, Српска академија наука, *Српски етнографски зборник* књ. LXXIII, Живот и обичаји народни књ. 28, Београд 1951. стр. 200.

478 АСТРОНОМИЈА

НАУКА О ЗВЕЗДАМА.

ПОСРБИЈУ

РЕДОВНИЙ ЧЛЕНЪ
ДРУЖТВА СРБСКЕ СЛОВЕСНОСТИ
ГАВРИЛЪ ПОНОВИЦЪ,
АРХИМАНИТЪ.

МЕДАЛО ДРУЖТВО СРБСКЕ СЛОВЕСНОСТИ.

У БЕОГРАДУ.

ОПИСНИНА ПЕЧАТЪ КИТАПСТВА СРБСКОГ.
1850.

6357 ИГЕ ЗА ШКОЛУ И НАРОД.
СРБСКА ОСМА.

ПОЧЕТНИЦЕ ПРИРОДНИХ НАУКА.

АСТРОНОМИЈА.

ОД

Ј. ЛОКИЕРА,
ЧЛАНА КР. ДРУШТВА У ЛОНДОНУ.

О НЕМАЧКОГ ПРЕВО
ДР. Ђ. НАТОШЕВИЋ.

СА 47 СЛИКА.

Stare Moutahat
НОВИ САД
ИЗДАЊЕ ШТАМПАРИЈЕ А. ПАЈЕВИЋА.
1880.

Насловне стране наших првих, посебно објављених књига из астрономије

за стручне изразе. У Предговору своје књиге *Звездано небо независне Србије* Станојевић износи свој став о стручној терминологији у астрономији критикујући наша два писца астрономије Ђорђа НАТОШЕВИЋА (1821—1887)¹⁴ и Јована Драгошевића (1836—1915). „Популарисање астрономије иде само донекле, — пише Ђ. Станојевић, — јер, кад дође до назива, који су у тој науци општи за све народе, који кад би се исказали другим речима не би имали ону праву јачину смисла, онда престаје даље популарисање. С тога сам задржао све називе, који су у опште примљени, међутим сам их свуда где је требало растумачио, како не би сама ствар од своје вредности изгубила, а наизменичним употребљавањем њиовим хтео сам да сваки читалац упамти и српски и страни назив.

Најтеже ми је било са српским називима звезда. Наш народ има по свој прилици имена за све веће звезде, но она су у њему и

¹⁴ *Астрономија* од Н. Локиера члана Кр. друштва у Лондону; с немачког превео др Ђ. НАТОШЕВИЋ са 47 слика, „Књиге за школу и народ“, св. 8 — „Почетнице природних наука“, издање Штампарије А. Пајевића, Нови Сад 1880, стр. XV + 124, ил 16^о.

остала, она нису још ушла у књижевност. Неки наши писци¹⁵ покушали су, да крсте неке звезде српским именима можда и против саме природе и таквим називима, које неће одговорити цели. Шта више један назива неку звезду једним именом а други истим именом сасвим другу звезду.¹⁶ Из тога само видимо да неки називи о звездама у нашем народу постоје и морају постојати али нисмо на чисто које име припада којој звезди. Тако на пр. г. Ђ. Натопшевић у свом преводу „Астрономије“ назива „Вега“ (у „Лири“) „Лазаркином“ или „Видовачом“ позивајући за „сведока“ једну бабу која му тако казиваше¹⁷. Оћемо ли се ми ослонити на казивања једне бабе и то примити у науку? — Из тих узрока нисам ни називао звезде српским именима (осим 2 — 3 за које сам био сигуран) док се тачна терминологија звезда из народа не покупи, него сам задржао имена која су у науци примљена¹⁸.

Министар просвете Стојан Бошковић (1833—1908) прихватио је мишљење професора Љ. Клерића, М. Андоновића као референата о рукопису *Карте* Ђорђа Станојевића и 10. априла 1880. донео одлуку да се Станојевићева *Карта* са текстом штампа. Према приложеном реферату професора Велике школе г. г. Клерића и Андоновића наређујем да се ова *Карта звезданог неба независне Србије* заједно са текстом за потребу наших средњих школа, као и учитеља основних школа штампа о државном трошку у 1.500 егз(емпла-ра), а писцу г. Станојевићу да се у име хонорара изда двестотине (200) динара.

О овоме да се државна штампарија и писац извести, с тим да овај сам има држати коректуру.

10. април 1880. год.

Ст. Бошковић¹⁹

Убрзо је уследио и допис штампарији. „Управи државне штампарије. Приложена под *А. Карта звезданог неба независне Србије*, заједно са текстом, шаље се Управи државне штампарије, да је оно у 1.500 екземплара печата за потребу наших средњих школа, као и учитеља основних школа, а писцу исте г. Ђорђу Станојевићу ученику III године Филозофског факулета природно-математичког одсека у нашој великој школи да изда у име хонорара две стотине (200) динара која ће се сума у цену карте урачунати.

¹⁵ Г. Драгашевић у својој карти „Звездано небо како се види из Београда“ и Г. Ђ. Натопшевић у свом преводу „Астрономија“ од Н. Локијера (белешка Ђ. М. Станојевића).

¹⁶ Г. Драгашевић назива „Алдебарана“ (α у Бик) „волујарком“ а г. Натопшевић истим именом зове „Сиријуса“ (α у Великом псу). Тако и „плејаде“ назива г. Драгашевић „влашићима“ а г. Натопшевић „хиљаде“ зове тим именом (белешка Ђ. М. Станојевића).

¹⁷ Ђ. Натопшевић дословно пише (стр. 95 у β 219): „Осим ових знакова имају јасније звезде прве и друге класе још и своја сопствена имена, тако нпр. α Lugal зове се Вега наша Лазаркиња, ил' Видовача, уз коју стоје три косовске војводе Милош, Милан и Иван, а иза њих Југ и Југовићи (како, ми једна баба казиваше)...“

¹⁸ *Звездано небо независне Србије*, Београд 1882, стр. VII—VIII.

¹⁹ АС, МПс, Ф VIII п. 787/1882 (концепт).

Писац ће сам држати коректуру.²⁰

Покажимо једну занимљиву рачуницу око издавања ове књиге. Станојевићева књига је коштала 1 динар, односно 1.500 динара укупни тираж, те одатле једноставан закључак, да је аутор за израду књижице *Звездано небо независне Србије* са картом добио новчану надокнаду од 13,3% вредности целог тиража. Ово је, свакако, био добар хонорар за младог Станојевића, студента.

ЗВЕЗДАНО НЕБО

НЕЗАВИСНЕ СРБИЈЕ

оа
Ђ. М. СТАНОЈЕВИЋА

са једном звезданом картом

и
22 слике у тексту.

У БЕОГРАДУ

КРАЉЕВСКО-СРПСКА ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА

1882

Изглед насловне стране књиге Звездано небо независне Србије из 1882. године

Станојевићева књига имала је наслов *Звездано небо независне Србије* и објављена је 1882. године. Била је сигурно брзо расута, а данас је веома ретка књига, а поседовање њене карте неба представља данас читаво мало благо. Књига је оштампана лепом ћирилицом ситнијим слогом на VIII + 59 + 3 страница формата мале осмине. Књига садржи 22 слике у тексту (клише на линорезу) и једном звезданом картом формата 43,5 X 41,5 цм веома лепо технички изграђена са подоста орнаментике и вињета. На карти је наштампано: „По Др-у Брунсу израдио Ђ. М. Станојевић“. Напоменимо да је

²⁰. Исто (концент).

Станојевићев предговор овој књизи датиран читаве две године пре њеног објављивања „На сретање 1880. год. у Београду“²¹.

При изради ове књиге Ђорђе Станојевић се користи страним изворима и тиме поново потврдио сву озбиљност студирања на Филозофском факултету у Београду.

Тако се служио подацима из Брунсовог Атласа²², Зигмундове књиге *Кроз свет звезда или чуда висине*²³ и Фламарионове *Популарне астрономије*²⁴, што указује да је Станојевић користио најновију литературу. На два—три места наводио је и другу литературу, као Норман Лукијерову *Астрономију*²⁵ или Бриове *Маглине*²⁶. Материјале из ових књига Станојевић успешно препричава и доводи свој текст у добар експозитиван облик, бежећи од „посрбљавања“ и ниске тривијалности.

У овој краткој астрономији неба које се види над Србијом 80-тих година прошлог века Станојевић је, као што смо навели, цитирао наше раденике на овом пољу науке Ђорђа Натошевића и Јована Драгашевића. Посебно се запажа да се Станојевић користио најновијим стручним часописима као што је *Illustrirte Zeitung (Leipzig)* за 1878. годину или колекција *Bibliothèque Utile* за 1880. годину (Vol. XLIII).

Избор литературе и коришћење новијих радова у стручној литератури, указује нам да је Станојевић био упознат са најновијим радовима у науци, да их је читао, пратио и редовито додавао свој став и мишљење, критику и пуноличних допуна. Колико је свезака напунио млади Станојевић читајући страну литературу! Из углава Београда 80-тих година прошлог века пратити овакву литературу и имати такав научно-истраживачки метод, стварно је данас пријатна чињеница која сама за себе пуно говори о студенту Ђорђу М. Станојевићу, сину неготинског трговца Милоша и мајке Јуле.

Шта садржи и како је изложена материја у овој Станојевићевој књизи? Дакако, прави увид добијамо ако погледамо изворну материју и установимо степен Станојевићеве експозитарности. И поред навођења Зигмундове и Фламарионове књиге²⁷, Станојевић се придржава Брунса²⁸ и према Брунсовом Атласу излаже текст *Звездано небо независне Србије са картом*²⁹.

²¹ Према Календару за просту 1886. годину то је 2. март 1880.

²² Karl Bruhns: *Atlas de Astronomie nebst erläuterndem Texte*, 1872.

²³ Ferdinand Sigmund: *Durch die Sternwelt oded die Wunder des Himmelsraumes*, 1880.

²⁴ Camille Flammarion: *L'Astronomie Populaire*, 1880.

²⁵ J. Norman Lockyer: *Elementary Lessons in Astronomy*, London 1877.

²⁶ M. Briot: *Les Nebuleuses, Bibl. Utile* (Vol. XLIII).

²⁷ Наведено под 23 и 24.

²⁸ Наведено под 22.

²⁹ Мој драги пријатељ Леонид Ефилович Маустров из Института за историју наука АН СССР (Москва) уступио ми је Брунов Атлас на увид и анализу. У жалости за изгубљеним пријатељем, остајем му вечито захвалан на сарадњи.

Књига има десет поглавља:

I ЗВЕЗДЕ УОПШТЕ

II АСТРОНОМСКА ПОДЕЛА НЕБА

III БРОЈ, ДАЉИНА И ПОДЕЛА ЗВЕЗДА ПО ВЕЛИЧИНИ;
ЗВЕЗДАНЕ КАРТЕ

IV ЗВЕЗДАНА ЈАТА И ЊИХОВЕ ЗВЕЗДЕ

V ПРОМЕНА ЗВЕЗДАНОГ НЕБА У СЉЕД ПРЕЦЕСИЈЕ, НУ-
ТАЦИЈЕ, АБЕРАЦИЈЕ И РЕФРАКЦИЈЕ

VI ПРАВО КРЕТАЊЕ ЗВЕЗДА

VII ПРОМЕЊИВЕ И НОВЕ ЗВЕЗДЕ

VIII ДВОГУБЕ ЗВЕЗДЕ

IX ЗВЕЗДАНЕ ГОМИЛЕ И МАГЛИНЕ

X МЛЕЧНИ ПУТ

Писана је веома доступним стилем и разумљивим језиком са стручном терминологијом која је у целости прихватљива и не збуњује читаоца. Од најелементарнијих појава на небу, до анализе великих (алфа) — звезда и њихових својстава, Станојевић плете причу о звезданом небу. Текст је пун едукације и слободно се добија утисак, да се из ове књиге може добити основно знање о звездама. Свакако, да овде има првенствену заслугу Брунсов *Атлас* али и Станојевићев допринос није ништа мањи.

Предговор књиге је писан у просветитељском духу, одмерено и намерно, да ојача жељу ка знањима о звездама. Станојевић је био свестан мисије коју има ова књига. Знао је добро да су се сујеверја о Природи тако закорила у народу нашем, да писати књигу о звездама је чин одважности, херојства. Кроз питања Станојевић и програмира своја излагања у тексту о звезданој карти над Србијом. "... откуд долазе те звезде, које се на истоку рађају; куд иду оне што на западу залазе? Шта бива дању од звезда, које ноћу видимо, шта су те многе светле тачке, које се указују на сваком крају неба? Да нису то прости украси или, као што наш један песник вели, кандила, која су за небесни свод утврђена, или су то тела огромне величине и велике сјајности? Да ли је то њиова светлост или су је од кога позајмили? Да ли су оне само неколико миља иза регијона облака или су на неизмерној даљини од нас? Можемо ли измерити њиову даљину, дознати њиову масу? По ком закону бивају њиова кретања, можемо ли их израчунати?"³⁰

Предговор овај књижици значајан је и по томе, што је Станојевић веома рано, као студент III године Природно-математичког одсека Филозофског факултета прокламовао своје „вјерују“ у чину популарисања научних достигнућа. Директно подстакнут уверењем да је наш човек прихватио творца као ствараоца свеколике Природе и тако „заостао са својим размишљањем и истраживањем“, наш јунак исказује своја начела. "Ништа није грешније него знати неку истину а не хтети је казати и другоме, који је не зна и у свом

³⁰ Б. Станојевић: наведено, стр. V — VI.

незнању лута тамо амо, машајући се често и за највећу погрешку. Зар је мало људи у нашем народу, који и дан данас сматрају овај сунчани систем као нешто у шта не треба дирати и због те бојазни далеко заостали у тој грани природне науке. Ни за једну ствар у природи не ће дете пре упитати него за сунце, месец, звезде. Па и ако *најпре* за њи пита опет, како изгледа добија *најпосле* одговора, пошто је дознало пре за многе ствари, за које је после питало. Да ли за то, што је морало да чека док се наука усаврша, па да му одговори? Не, него је мало њих, који би му умели одговорити. За то треба да се трудимо да најпре сазнамо оно шта најпре и питамо, а то се може постићи само изучавањем природних наука а међу њима и науке о свету, који је око нас, о сунцу, месецу и звездама, који нам свет изгледа најзагонетнији, ма да је прост закон природни. У књижици која је пред вама ставио сам себи у задатак, да изнесем нашој читалачкој публици (која је на жалост врло мала) и свакоме ко се интересује, садање стање науке о звездама, а колико сам то могао постићи, нека сам читалац пресуди.³¹

Садржај Станојевићеве књижице упоређивали смо са текстовима из савремене литературе. Установили смо да поред савременог језика (Станојевић је веома рано одбацио наш архаичан стручни језик, који је владао до 90-тих година прошлог века)³², књижица садржи потпуно тачне податке о звездама и свим показатељима о небу над Србијом. Овде ћемо изложити два примера оригиналног Станојевићевог тумачења, како би се стекао увид у речено о овој *Карти*.

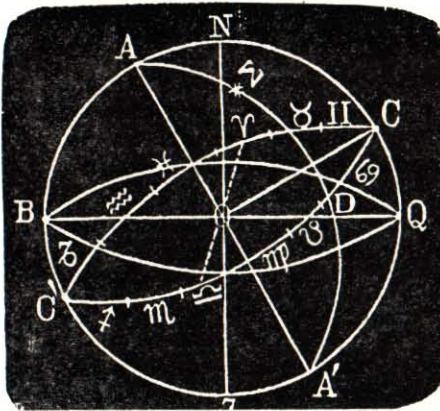
Када излаже астрономску поделу неба, што то веома добро методички чини, Станојевић не заборавља да дефинише сваки нови уведени појам. Његова дефиниција није „чисто научна“. Она је морала најпре за Станојевића да буде разумна за сваког, па тек онда ићи на научни апарат. Ево примера за еклиптику. „Има још један, трећи начин, по коме се може одредити положај једне звезде и то у односу на еклиптику или раван сунчеве путање и њене *углове*. Шта је еклиптика. Кад пазимо на ток наше дневне звезде, сунца, видећемо да оно с дана на дан заузима друго место међу осталим звездама, и тек после дугог времена, — пише Станојевић, — после једне читаве године дође на исто место на небу. Тај привидни пут сунца зове се *сунчева путања* или *еклиптика*. Она са екватором заклапа угао од 23°28' што се зове *косина еклиптике*. . . Еклиптика је подељена на 12 делова сваки од по 30° и ти се делови зову *звездане слике животињског круга* или *Зодијак*, јер на сваку ту поделу пада од прилике једно звездано јато и то овим редом.“³³

Друго. Тумачење да је свако небеско тело одређено са поларним координатама у односу на три равни. Из досад реченога јасно излази, да су равнине, које пролазе кроз највеће кругове екватора и еклиптике са равнином хоризонта, три основне равнине у астро-

³¹ Истр. стр. VI — VII.

³² На пример, радови Емилијана Јосимовића, Димитрија Стојановића, Стевана Здравковића и др.

³³ Ђ. Станојевић: наведено, стр. 12 — 13.

1) Рибе,	бележе се	знаком	♈
2) Ован	бележи се	»	♉
3) Бик	»	»	♊
4) Близнаци	бележе се	»	♋
4) Рак	бележи се	знаком	♋
6) Лав	»	»	♌
7) Девојка	»	»	♍
8) Теразије	»	»	♎
9) Скорпија	»	»	♏
10) Стрелац	»	»	♐
11) Козерог	»	»	♑
12) Водолија	»	»	♒

Факсимил оригиналног Станојевићевог цртежа за тумачење еклиптике и Зодијака, као и оригиналан попис Зодијака са знацима.

номији, на које се односе сва посматрања места у светском простору; Они чиниоци, помоћу којих се одређује положај неке тачке у простору, у односу ма које од помунутих трију равни, зову се *поларне координате*. Тако *деклинација* и *ректасцензија* су пролазне координате у односу на екваторску раван; *висина* и *азимут* у односу на хоризонталну раван, а *дужина* и *ширина* су поларне координате у односу на еклиптику. *Кад су дате обе координате у односу ма које равни, може се тачно одредити положај и место звезде.* Примера

ИМЕ ЗВЕЗДЕ	РЕКТАЦЕНЗИЈА	ДЕКЛИНАЦИЈА
Северњача	1ч. 14м. 23.416с.	+ 88° 39' 49.93
Капела	5 7 45.128	+ 45 52 21.69
Б у штапц.	5 25 49.515	- 0 23 25.36
Сиријус	6 39 48.964	- 16 33 4.96
Кастор	7 26 52.714	+ 32 9 7.80
Процијон	7 32 58.073	+ 5 32 0.07
Полукс	7 37 54.602	+ 28 19 0.65
Регул	10 1 55.599	+ 12 33 28.43
Арктур	14 10 8.566	+ 19 48 48.31
Вега	18 32 50.493	+ 38 40 18.50

Координате неколико звезда у односу на екваторску раван

ради да наведемо координате за неколико звезда израчунате у односу на екваторску раван“.³²

Уверен да је Природа стално отворена Књига науке која ће се вечито читати, Станојевић и завршава своја излагања.“ На први поглед изгледа нам, кад смо одговорили на сва питања у предговору, да смо врло много и можемо рећи доста дознали о звезданом свету у коме је и наша планета један део. Ал кад дубље у ствар загледамо, и видимо да смо оставили многе ствари и недотакнуте, многа и многа питања и не постављена и кад само помислимо шта би још требало дознати и испитати у тој бесконачности васељене, о чему још тачна обрачуна дати, онда морамо с мирном савешћу рећи да не знамо много. Јер смемо ли ми, кад нашим дурбинима ништа више иза звезда не видимо, да закључимо да зајиста више ништа и нема? Можемо ли рећи да даљих планета иза Нептуна нема кад их нисмо могли открити? Да ли је он први или последњи комад који се од сунца откинуо у васељењу?... Сва та и још многа питања остају без одговора и ми морамо признати да поред свега овога што знамо о грађи и величини сунчаног система опет знамо врло мало.

Али не треба клонуту духом, не треба мислити да смо зајиста дошли на границу нашега познавања, најзад не треба губити из вида наду да ће човек усавршавањем својих апарата достићи још даље, да ће још велики део васељене отргнути из таме незнања и изнети на поље чисте науке и закона. Јер *Птоломеј* у старом веку никад није могао ни сањати да ће човек икада моћи дознати оно, што сад зна.“³⁵

Дубоко звучи чињеница да је на крају осме деценије прошлог века студент Филозофског факултета писао научне прилоге за тада најугледнији часопис *Просветни гласник* (орган министарства просвете и црквених дела) и књиге као што је она *Звездано небо независне Србије*. Да ли данашњи однос Школе према младости дозвољава ове могућности? Да ли је у ондашњој Србији био тако неразвијен научни свет, да би кључне ствари из науке писао један студент? Да ли би се нашао барем један професор на свеукупним расутиим универзитетима наше отаџбине, који би данас подржао једног студента на почетку III године студија који жели да објави књигу из науке?

Младост Ђорђа Станојевића, његове студије у Београду и на страни, откривају нам нове просторе савремености, која би у много чему могла да се угледа на вредног и паметног студента. Верујемо, да су то били разлози зашто смо се и нешто шире задржали на животу и студијама младог Ђорђа Станојевића.

³⁴ Исто, стр. 15 — 16.

³⁵ Наведено, стр. 59.

LA VOUTE CELESTE
DE VRANJE A BELGRADE

— RESUME —

La carte astronomique de la voute céleste de Serbie, de Vranje à Belgrade, datant de 1882 est étudiée ici en totalité. Cette carte ainsi que le texte explicatif qui l'accompagne sont dûs à notre célèbre astro-physicien Đorđe Stanojević (1858—1921). Stanojević, qui a étudié à Belgrade et pendant un certain temps à l'Observatoire d'astrophysique de Paris chez le professeur J. Jansen a dressé cette carte avec la plus grande précision en définissant et en expliquant chaque phénomène céleste.

Il a montré les valeurs numériques (citons les coordonnées célestes par exemple) sous forme de tableaux et à la lumière de nos connaissances actuelles, celles-ci se sont avérées exactes.

Ce travail scientifique qui remonte à 1882 occupe une place importante dans l'histoire des sciences astronomiques chez les Serbes.

Dragan Trifunović

П Р И Л О З И

Борислав Андрејевић

ИЗ ИСТОРИЈЕ МАНАСТИРА ПРОХОРА ПЧИЊСКОГ

На левој обали реке Пчиње, у подножју планине Козјак, недалеко од Врања, а у атару бујановачког села Горњег Старца, у амбијенту карактеристичном за средњовековне сакралне објекте, смештен је манастир Прохор Пчињски.

Првобитна црква подигнута је у XI веку¹. По очуваном народном предању, цркву је подигао и манастир основао византијски цар Роман IV Диоген (1067—1071) на молбу старца Прохора, каснијег свеца, кога је будући цар срео *у лову на Козјаку* и коме тада Прохор прорекао да ће ускоро постати цар. На месту њиховог сусрета Диоген је подигао цркву и сместио мошти Прохора Пчињског².

Непуне три деценије од оснивања манастира, после катастрофалног византијског пораза од Селџука код Манцикерта 1071. године и завршетка владавине цара Романа IV Диогена, Прохор Пчињски нашао се у вртлогу рата, а могуће и краће време у власти Рашке државе. Ојачана Дукла у доба краља Бодина (1082—1101) је, на рачун ослабљене Византије, проширила своју власт над Рашком и Босном. Краљ Бодин је поставио за жупана Рашке свога дворјанина Вукана. Жупан Вукан је, ратујући против византијског цара Алексија и Комнина (1078—1118), продро, преко Косова, у области Скопља и Тетова и у подручје Врања³. Ова освајања Вукан је остварио, према византијским изворима, 1093. и 1094. године. Ратовао је против Византије и 1106. године, а умро је после 1112. г.

У доба великог жупана српског Стевана Немање (1166—1196) манастир је био у саставу Србије. Ратујући са Византијом, Немања је између 1180. и 1190. године проширио своју државу и на област

¹ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Бгд., 1950, 269.

² С. Поповић, *Путовање по новој Србији*, Бгд., 1950, 531—556.

³ *Византијски извори*, књ. III, Бгд., 1966, 388.

Ниша, Мораве, Врања, Призрена и оба Полога⁴. Битком на Морави 1190. године, када је Немања био поражен од византијског цара Исака II Анђела, поменуте области су на краће време поново припале Византији. Доласком Стефана Првовенчаног (1196—1221) ове области су наново српске. Међутим, у изворима тога времена манастир се не помиње. Непозната је његова судбина и у доба краља Уроша I (1243—1276), када Србија постаје веома активна у спољној политици и када су Скопље и Прилеп привремено били српски.

Доласком краља Милутина (1282—1321) на српски престо манастир Прохор Пчињски доживљава велике промене и полет. Судећи по Милутиновим освајањима, како наводи његов биограф, започетим у пролеће 1282. године, када „... узе у почетку доласка (на престо) оба Полога са њиховим градовима и са обласћу и град славни Скопље, потом Овче поље, Злетово и Пијанец“⁵, тада је и врањска област била српска. Манастир је, дакле, већ од 1282. године био у саставу Милутинове Србије. И мада извори тога доба не сведоче о обнови манастирске цркве, конзерваторски радови на њој и археолошка истраживања из 1983. године то доказују. Уклањањем малтера са источног дела нове цркве, откривена је Милутинова грађевина и на њеном северном зиду уграђена опека са урезаним записом „Сава“⁶. Ради се највероватније о архиепископу српском Сави, који доласком из Хиландара најпре „... би постављен епископом у славном граду Призрену“⁷, а потом изабран за архиепископа српског, Сава III (1309—1316). Иста опека са именом Сава уграђена је и на зиду Милутинове цркве Богородице Љевишке, средишту призренског епископата. Познато је да је Сава, по повратку из Хиландара, при изради живописа у Богородици Љевишкој, а касније и у јужној капели св. Стефана у Жичи⁸. Није ли Сава и у Прохору и пре живописа на Богородици Љевишкој обавио исте послове? Уосталом, манастир је уписан у Карловачки родослов из 1503. године, у коме је међу ктиторске цркве Милутинове, забележено да краљ „сагради и цркву Пшинском Прохору“⁹.

Биограф краља Милутина архиепископ Данило II истиче огромну ктиторску и грађевинску делатност српског владара у изградњи сакралних објеката. По њему Милутин „поче зидати мноштво светих цркава“, а многе „старе обнови и укрепи“¹⁰. Милутин је подигао или обновио „40 цркава“¹¹. Многобројни Милутинови ктитор-

⁴ В. Боровић, *Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног, Светосавски зборник*, књ. 2, Извори, посебна издања СКА, Бгд., 1939, 31.

⁵ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Ј. Мирковић, СКЗ Београд, 1935, 82.

⁶ Б. Делјанин, *Истраживачки радови у 1983. г. у манастиру Прохору Пчињском, Гласник Друштва конзерватора Србије*, св. 8, Бгд., 1984, 42.

⁷ Архиепископ Данило II, *Животи краљева*. . . 246.

⁸ *Историја српског народа* књ. I, Бгд., 480—481.

⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, I одељење, Споменици српском језику, књ. XVI, Сремски Карловци, СКА, 1927, 420.

¹⁰ Архиепископ Данило II, *Животи краљева*. . . 112.

¹¹ *Историја српског народа*, књ. I, Бгд., 1981, 465.

ски подухвати имали су материјалну подлогу у великим финансијама Краљевства, омогућеним приходима од рударства и трговине.

Током владе цара Душана (1331—1355) манастир се не помиње. Жупу Врање држао је царев властелин, жупан Маљушат Багаш¹¹. У области Врања цар Душан је постављао и кефалије — своје изасланике са неограниченим овлашћењима у повереним им областима. Ове локалне кефалије постављане су у граничним областима у суседству „грчких земаља“¹².

Прохор Пчињски
(снимак: Јована Шурдуловића)

У другој половини XIV века жупу Врање са манастиром Прохором Пчињским, припојио је властелин Влатко Паскачић својим областима Ингошту, Прешеву и Славишту, којима је управљао од 1365—1371. године са титулом добијеном од цара Уроша (1355—1371) — „севастократор све српске земље“¹³.

Врање и остали крајеви севастократора Влатка, после његове смрти 1371. године, није наследио његов малолетни син кесар Угље-

¹¹ М. Радоичић, *Феудална породица Багаш из Врања (XIV и почетак XV), Врањски гласник I*, 1965, 19—23.

¹² А. Соловјев, *Повеља краља Душана о манастиру св. Николе у Врању. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. VII, Бгд., 1927, 109.

¹³ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Бгд., 1975, 75.

ша, већ су ушле у састав области у Источној Македонији, којима су управљали синови деспота Дејана — деспот Јован Драгаш (умро око 1378) и господин Константин. Њихова мајка Теодора-Евдокија (као монахиња) је сестра цара Душана, а браћа Драгаш последњи изданци лозе Немањића. Константинова ћерка — Јелена Драгаш је удата за византијског цара Михајла II Палеолога (1391—1423), а њени синови Јован VIII (1423—1449) и Константин XI Драгаш (1449—1453) су задњи византијски цареви. Драгаша су у својој области ковали и новац и имали знатне приходе од рудника у Кратову и Злетову. У састав њихове феудалне државе улазио је и манастир Прохор Пчињски. То потврђује и повеља из 1381. године, којом „царица Евдокија и господин Костадин“¹⁴ дарују Хилендару архијевачко властелинство, а у којој се наводи и село Бујановац, на граници жупа Врања и Прешева. Вредан је пажње и податак по коме су у Поменику Прохора Пчињског (XV век) пописани сви чланови породице Драгаш, одмах иза Немањића — Дејан, Евдокија, Јевросима, Вукосава, Драгаш и Константин¹⁵. Извори не кажу о интервенцијама у доба Драгаша у комплексу манастира или на живопису. Даља археолошка истраживања и конзерваторски радови на цркви и сликарству даће конкретније резултате.

Драгаша су већ после Маричке битке 1371. године постали турски вазали. Господин Константин Драгаш погинуо је, учествујући уз султана Бајазита I, у бици на Ровинама у Румунији 1394. године. Турски извори га наводе као „бег Костадин“. Везујући се за то име Ј. Хаџивасиљевић указује на остатке „Костадинов града“ у атару села Крушевице (Кршевица), на десној страни пута из Врања у Пчињски манастир, за који сматра да је град Константина Драгаша¹⁶.

Погибијом Константина Драгаша његове области у Источној Македонији потпале су под власт Турака, изузев Врања, Иногошта и Прешева, којима је после 1394. године управљао кесар Угљеша Влатковић, син Влатка Паскочића, кога су браћа Драгаш уклонили због малолетства још 1371. године. Угљеша је 1405. године наведене крајеве „придружио деспоту Стефану“¹⁷, чиме се деспотовина Србија проширила ка југу и у области манастира Прохора Пчињског. Могуће је да је манастир страдао почетком 1412. године, када је султан Муса, продирући из Софије преко планине Чемерника, упао у област кесара Угљеше, опустошивши и крајеве око Врања¹⁸.

¹⁴ Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Бгд., 1912, 448.

¹⁵ Ст. Новаковић, *Пчињски поменик, Споменик СКА 29*, Бгд., 1895.

¹⁶ Ј. Хаџивасиљевић, *Драгаш и Константин Дејановић и њихова држава*, Просветни гласник — службени лист министарства просвете и црквених послова краљевине Србије, Бгд., 1902, свеске за март, април и мај, стр. 448. — Код Крушевице на узвишењу Кула откривен је дардански град, в. И. Микулчић, М. Јовановић, *Хелинистички опшидум из Кршевице, Врањски гласн. IV*, 1968.

¹⁷ *Историја српског народа*, књ. II, Бгд., 1982, 115.

¹⁸ Л. Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII в.* Бгд. 1936, 93.

Угљеша Влатковић управљао је овим областима и после смрти деспота Стевана Лазаревића 1427. године. На то указује податак да је Стеванов биограф Константин Филозоф напустио 1427. године Београд, који је ушао у састав Угарске, и „отишао кесару Угљешу у врањски крај“¹⁹. Где је тада делао овај познати српски средњовековни књижевник? Можда је био и у Прохору Пчињском, познатом и по књижевној делатности његових монаха. На жалост, недостатак сигурнијих података не даје елементе за таква разматрања.

Област кесара Угљеше је вероватно после 1428. године била у власти Турака, а са њом и манастир Прохор Пчињски²⁰.

Извори о манастиру турског периода XV века веома су штурни. Недостају поузданија обавештења о његовом евентуалном страдању током првих деценија турског ропства. Први помен потиче из 1483. године, када је неки Петар даривао манастиру мермерни купељ²¹. Извори ћуте о раздобљу дужем од пола века. Раздобљу успостављања турске власти, које није могло протећи у миру. Није ли тада манастир био напуштен?

У истој деценији, из које потиче помен о даривању, црква је била и живописана. На зиду старе цркве, поред осталог, било је записано: „... храм светог... оца Прохора Пчињског пописа се в лето 6997 (1489) и плати Марин попа Радоне син“²². Живопис је завршен тачно на 100 година од косовске битке. Могуће да је то учињено поводом те годишњице, за Србе изузетно значајне, нарочито у периоду турске власти. Указује на то и народно предање. По њему је кнез Лазар доградио део код улаза у цркву, а пре косовске битке овде је и војску причестио²³. Живописан је тада (1489) и лик кнеза Лазара²⁴.

Турски извори — пописни дефтери Врањског кадилука — не наводе Пчињски манастир током прве половине XVI века. Није забележен 1519. г., када је обављен први турски попис Врањског кадилука, а такође ни у следећа два турска дефтера из 1527—1528. и 1530—1531. године²⁵. Прве, а и једине досад познате податке из турских извора о манастиру даје пописни дефтер Врањског кадилука из 1570. године. То што није обухваћен претходним пописима, своди се на претпоставку да је био ослобођен турских феудалних обавеза²⁶. Пописом од 1570. године уписан је као „село манастира Светог оца, друго име Пчиња“ и улазио је у састав поседа двојице турских спахија „Мехмеда, сина Солака Алије и Алије, сина Јекуба“.

¹⁹ Д. Богдановић, *Нова седишта књижевне делатности, Историја српског народа*, књ. II, Бгд., 1982, 331.

²⁰ *Историја српског народа*, књ. II, Бгд. 1982., 222.

²¹ П. Гагулић, *Манастир Прохор Пчињски*, Ниш, 1965, 59.

²² Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Бгд., 1982, 112.

²³ А. Јовановић, *Пчиња, Гласник СУД*, Бгд. 1881, књ. 59, 318—45.

²⁴ П. Гагулић, *Манастир Прохор Пчињски*, 28.

²⁵ О. Зиројевић, *Сумарни преглед Врањског пашалука 1530/31, Врањски гласник* IV, 1968, 418.

²⁶ А. Стојановски, *Врањски кадилук у XVI в.*, Врање, 1985, 186.

У манастиру је пописано „15 калуђера: Сава, Симон, Илија, Серафон, Тодосин, Јестатије, Васиљ, Мехтарион, Пахомир, Мисаил, Дмитар, Мирон, Васиљ, Матеј Аврић и Стефан“²⁷. Обавезе према господарима манастир је давао у натури: пшеницу, мешано жито, сочиво, мед, орахе и ширу, а плаћао је порезу на: поврће, грожђе, сено, траву, пет воденица и једну ваљавицу. Наведене обавезе указују да је манастир располагао значајним газдинством очуваним из предтурског периода. Штури турски извор не казује ништа о објектима унутар порте (цркви, капелама, конацима). Податак о броју калуђера (15) из овог извора, идентичан је са бројем у једном млађем запису, вероватно из XVIII века²⁸. То наводи на тврдњу да је у турском периоду манастир имао недовољно житеља у односу на своје велико газдинство или пак, да је њихов број био ограничен.

Према наведеним годинама рушења и обнављања манастира код П. Пајкића²⁹, веће поправке на цркви изведене су и 1589. године. Та обнова пада на 200 годишњицу косовске битке. После живописања цркве 1489. следи сада и њена обнова 1589. године. Стиче се утисак да је манастир са народом врањског краја, и на овај начин у доба Турака, допринио сећању на косовску битку и несрећној погибији српског кнеза Лазара.

Током првих деценија XVII века неки сачувани црквени предмети, вредни као изузетне уметничке резбарије, једини су документи овог периода о делатности и животу Пчињског манастира. Манастир је 1605/6. године украсио цркву столом у дуборезу, рад мајстора Стојка из Оровице, како је урезано на столу³⁰. Нешто касније, 1608/9. године, мајстор резбар Стефан израдио је у дуборезу олтарске двери Прохора Пчињског, које се, заједно са поменутиим столом, чувају у скопском Археолошком музеју. И коначно, изгледа, да је исти мајстор израдио и дуборезни крст са Распећем, вероватно 1609. године, који се чува у манастиру Прохора Пчињског.³¹ Олтарске двери и дуборезни крст делови су старог, сада непостојећег, иконостаса.

Пчињски манастир је доживљавао тешке дане за време аустро-турског рата 1689—1690. године. Продор Аустријанаца преко Ниша до Скопља био је потпомогнут и Карпошевим антитурским устанком 1689. око Кратова и Куманова, а снажно се одразио и у област Пчиње. Пораз Аустријанаца јануара 1690. године код Качаника, омогућио је брзи повратак Турака у изгубљене делове Македоније и јужне Србије, уз страховита насиља, пљачке и уништења. Тада је свакако страдао и Пчињски манастир, мада конкретнијих података нема.

²⁷ А. Стојановски, нав. дело, 186.

²⁸ П. Гагулић, Манастир Прохор Пчињски, Ниш, 1965, 52, 73.

²⁹ П. Пајкић, Иконе манастира св. Прохора Пчињског, Врањски гласник VI, 1970, 315, напомена 3.

³⁰ М. Ђоровић—Љубинковић, Средњовековни дуборез у источним областима Југославије, Бгд. 1965, 83. Овај стол Т. Вукановић датира у 1505/6. г. (Т. Вукановић, Дуборез манастира Прохора Пчињског из XVI—XVII века, Врањски гласник VII, 1971, 78).

³¹ Т. Вукановић, Врањски гласник, VII, 87.

Манастир се последњи пут у XVII веку помиње 1698. године за време игумана Илариона³².

Из XVIII века о Пчињском манастиру сачувано је неколико вредних записа. Тако је 1725. године у манастиру боравио „митрополит Скопља и Врања“, одакле је узео на читање једну књигу³³. Новембра 1748. године на манастирској књизи је оставио запис ђак Никола³⁴, а следеће 1749. у манастир је дошао јеромонах Димитрије Дечански³⁵. Средином шесте деценије манастир је, изгледа, страдао од земљотреса. На једној манастирској књизи очевидац је о томе записао: „Да се зна, каде паде порта манастирска, кад се земља тресе месеца фефрара ден 15. 1755.“³⁶

Из XVIII века сачуван и један запис о писању црквене књиге у манастиру. У запису се, поред осталог наводи:

„... Видех ја, окајани и последњи од осталих, монах Акакије цркве Пшињског манастира, да око месец дана оскудеваше у песмама божјим, пређох у ревност и ни од кога понуђен, написах ову књигу грубим словима и приложих цркви светога Прохора Пшињског“³⁷...

Ово је први, до сада познати, запис о писању књиге у манастиру. Овде су писане и преписиване књиге, највероватније, и пре XVIII века, али нису сачуване. У честим страдањима манастира, у пожарима и пљачкама, нарочито у првој половини XIX века, нестале су многе црквене вредности, па и рукописне књиге.

Значајна улога Пчињског манастира у ослободилачкој борби XIX века на југу Србије, а посебно у врањском крају, изражена је, не само у верском већ и у друштвеном, културном, а изнад свега у националном погледу. Манастири у Србији, међу којима и „Свети отац Пшињски“, како истиче Вук Караџић пред први српски устанак „били су прави и једини стубови и чувари закона ршћанскога и имена Српскога“³⁸. Манастир је то остваривао на народним зборовима о црквеној слави, 19. октобра, окупљајући људе врањског краја, са народним старешинама, на договоре и припреме за акције против Турака. Први српски устанак наишао је на значајан одјек и у врањском крају. Припреме су вршене и у Пчињском манастиру. Но, покрет се одразио на мањи део врањског кадилука, а Карађорђева помоћ није пристизала, нарочито не после каменичког слома 1809. године. По окончању првог и завршетку другог српског устанка, Турци су на југу Србије чинили велика насиља. По Ј. Хаџивасиљевићу, и Пчињски манастир је 1817. године много страдао од Турака³⁹.

³² В. Петковић, Преглед цркава српског народа, Бгд., 1950, 269. стр. 66—67, 157, 162. и 187.

³³ - ³⁶ Е. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. II, Бгд., 1983,

³⁷ Љ. Стојановић, Стари српски записи. . . књ. II, 1983, 416.

³⁸ Вук Караџић, Даница, Забавник за 1827, Беч, 1827, 102.

³⁹ Ј. Хаџивасиљевић, Свети Прохор Пчињски и његов манастир, Годишњица Н. Чупића, књ. XX, Бгд., 1900, 83.

Између 1835. и 1839. године кнез Милош је из Србије помогао у новцу и књигама Пчињски манастир⁴⁰, а неке калуђере позивао је на учење и усавршавање у српске манастире.

У пролеће 1841. године, за време великог устанка у крајевима око Ниша, Лесковца, Врања, кумановске Пчиње и другим деловима Србије, и Пчињски манастир је био један од организатора. Изгледа да је, по угушењу устанка, манастир страдао од Турака, а много старе црквене књиге уништене⁴¹. Нешто касније, 1843—1844. године, када је дошло до разрачунавања између Арбанаса и Турака, познатог под именом буна Дервиш-Цара, страдао је веома много врањски и кумановски крај. Порушена је тада врањска црква и оштећен Пчињски манастир, а из Врања је, пред Арбанасима, побегао и Хусеин паша⁴².

За време ослободилачких српско-турских ратова 1876—78. Пчињски манастир је био један од центара устанка Срба против Турака. У последњим данима рата, 1. фебруара 1878. године ослобођен је Бујановац, а 2. фебруара манастир Прохор Пчињски, Прешево и Трговиште⁴³. Три дана касније рат је завршен примирјем, а Берлинским конгресом остало је да се одлучи о судбини манастира.

Берлинским конгресом, августа 1878. године, Пчињски манастир је остао у власти Турака. Ушао је у састав прешевске казе косовског вилајета. Од 1905. године, оснивањем нахије Бујановац, био је у њеном саставу све до краја турске власти у овим крајевима 1912.⁴⁴

Током XIX и почетком XX века манастирски комплекс је сасвим обновљен. Подигнути су сви конаци и нова црква. Најпре је 1832. г. подигнут „поп Нешин конак“. Следећи, „Врањски конак“, грађен је од 1854. до 1862. године. Крајем XIX века подигнут је конак „Митрополија“, а 1891. године конак „попа Јефтимија Марковића“. Црква је обновљена 1898, а дограђивана је и после 1902. године.

Манастир је у XIX веку био значајан културно-просветни центар, не само врањског краја, већ и читаве јужне Србије. У њему је постојала црквена основна школа и школа за преписивање књига, као и зографска радионица за израду икона. Према подацима Ј. Хаџивасиљевића⁴⁵, манастир је поседовао и неку врсту ручне штампарије са словима изрезаним на дашчицама за штампање црквених књига.

На почетку овог века до 1912. године, манастир је наставио са активним учешћем у акцијама за прикључење Србији помажући акције српских комитских чета против Турака у прешевској и ку-

⁴⁰ *Историја српског народа*, књ. V, Бгд., 1981, 147.

⁴¹ П. Гагулић, *Манастир Прохор Пчињски*, 71.

⁴² *Историја српског народа*, књ. V, Бгд., 1981, 247.

⁴³ Н. Илић, *Ослобођење јужне Србије 1876—1878*, Бгд., 1977, 172—173.

⁴⁴ С. Ризај, *Модерна османлијска власт у врањској и прешевској кази*, Врањски гласник, VII, 1971, 103.

⁴⁵ Ј. Хаџивасиљевић, *Свети Прохор Пчињски*, *Годишњица Н. Чупића XX*, 1900, 85.

мановској кази. Комитске акције Срба биле су многобројне у периоду од 1904. до 1908. године. Биле су уперене против насиља турских представника власти, против башибозучких пљачкања, а такође и против бугарских комитских чета, које су терорисале српске сељаке. Пчињски манастир је наново постао један од центара борбе против Турака. У манастиру постоји спомен плоча са именима четворице палих српских бораца против Турака у овом периоду.

Октобра 1912., у првом балканском рату, манастир је, после 484. године, ослобођен од Турака и коначно ушао у састав Србије.

Само три године касније, октобра 1915., када су га у првом светском рату бугарски окупатори освојили, манастир је поново страдао. Био је опљачкан и паљен. Игумана манастира и два свештеника Бугари су убили и њихова тела спалили на Рујну. Од 1915. до 1918. године манастиром су управљали бугарски свештеници.

И у другом светском рату манастир је био под бугарском окупацијом. Такође је био пљачкан и уништаван. Од 1943. године, када је народноослободилачки покрет ојачао, на терену Козјака и око манастира створена је слободна територија на којој је делао Други јужноморавски народноослободилачки партизански одред. Други батаљон овог одреда упао је 9. јула 1943. године у манастир и заробио три бугарска полицајца⁴⁶. У јесен, 26. октобра 1943. године, партизани поменутог одреда напали су „казнену експедицију бугарске војске“⁴⁷, која је дошла у Пчињски манастир. Том приликом су убијена девет бугарских војника⁴⁸. После ове борбе, у манастиру је „19. новембра 1943. године формиран Први косовски батаљон НОВЈ“⁴⁹,

При крају народноослободилачког рата у Пчињском манастиру одржано је 2. августа 1944. године, на годишњицу Илинденског устанка, Прво заседање АСНОМ-а — Антифашистичког Собрања народно ослобођења Македоније. На заседању су делегирана 122 представника из 32 насељена места Македоније, и то: 14 из Скопља, по 9 из Битоља и Прилепа, по 8 из Велеса и Куманова, 6 из Штипа, по 5 из Кавадарца, Неготино, Охрида и Ресна, 4 из Ђевђелије, по 3 из Богданца, Гостивара, Крушева и Струмице, по 2 из Галичника, Деббра, Кичева, Костура, Кратова, Маврова, Петрича, Струге и Тетова и по један из Берова, Брода, Винице, Кочана, Криве Паланке, Кукуша, Прохора Пчињског и Светог Николе. Заседању су присуствовали: делегат ЦККПЈ и Врховног штаба НОБ Светозар Вукмановић — Темпо, делегација Главног штаба Србије, шефови војних мисија при главном штабу НОВ и др.

⁴⁶ А. Трајковић, **Свитање над Моравом**, Врање у НОБ 1941 — 1944. године, Бгд., 1976, 133.

⁴⁷ Исто, 145.

⁴⁸ С. Јовић, Ж. Атанасковић, **Битке и бојеви**, Источна и јужна Србија и Косово 1804 — 1944, Ниш, 1983, 200.

⁴⁹ Спомен плоча у манастиру, постављена 10. новембра 1983. године од Општинског одбора СУБНОР-а Приштина.

АСНОС се, по жељи македонског народа, конституисао као највише законодавно и извршно тело Македоније. Он је усвојио одлуке Другог заседања АВНОЈ-а и Прокламацију уједињења Македоније са новом Федеративном Југославијом, као равноправни члан. Тиме су ударени темељи македонске државности.

Заседање АСНОМ-а одржано је у великој просторији, која се налази у североисточном делу новијег конака подигнутог 1913. године. Ова просторија, са клупама, столом и столицама, представља аутентичну салу у којој су заседали делегати. Крај ње налази се још једна мања просторија са изложбеним експонатима, који документују збивања на заседању. Обе ове просторије представљају „Меморијални музеј првог заседања АСНОМ-а“, који је свечано отворен 2. августа 1969. године.

Пчињски манастир је 23. септембра 1950. стављен под заштиту закона, а 7. априла 1979. г. Скупштина Србије прогласила га је културним добром од изузетног значаја.

LE MONASTÈRE PROHOR PČINJSKI — APERÇU HISTORIQUE

— Résumé —

Le monastère est situé au pied du Mont Kozjak, dans la vallée de Pčinja, non loin de Vranje. Selon la tradition, il aurait été fondé à XIe siècle par l'empereur byzantin Romain Diogène (1067—1071). Rares sont les sources à faire état du monastère avant la fin du XIIIe siècle. Entre 1180 et 1190 il fit probablement partie de la Serbie de Stevan Nemanja. Les travaux de reconstruction et les fouilles archéologiques (1983) révèlent que le roi serbe Milutin (1282—1321) procéda à sa reconstruction au début du XIVe siècle. L'enlèvement de la couche de mortier du mur Est de l'église a fait apparaître, gravée dans la brique, l'inscription »Sava« qui concerne manifestement l'archevêque serbe Sava III (1309—1316). C'est lui qui s'occupait, sur l'ordre du roi Milutin, de l'édification et de la reconstruction des fondations royales, en particulier des monastères de Bogorodica Ljeviška et Prohor Pčinjski. Le temple n'est pas mentionné dans les sources de l'époque des empereurs serbes Dušan et Uroš, en dépit du fait qu'il entrait dans la composition de l'empire. Après 1371, il faisait partie de la région de Dragaš car la charte de 1381 par laquelle Konstantin Dragaš et sa mère l'impératrice Evdokija faisaient des dons au Mont Athos, mentionne le village de Bujanovac, non loin de l'emplacement du sanctuaire. A partir de 1405, le monastère se trouvera dans la Despotie serbe de Stefan Lazarević, pour tomber, après sa mort en 1427, sous la domination des Turcs.

Les sources turques ne fournissent qu'une seule fois des données sur le monastère: lors du recensement effectué en 1570. Le monastère était alors placé sous l'autorité de deux spahis turcs et comptait quinze moines. Il payait tribut en nature et en espèces. Le montant de ces charges atteste la force économique du monastère. De fait, l'église fut reconstruite dès 1589. Il fut fortement endommagé pendant la guerre austro-turque de 1689—1690. Pendant le XVIIIe siècle on y écrivit et recopia des livres liturgiques. Tout au long du XIXe siècle, le monastère déploya une intense activité dans le cadre de la lutte des Serbes contre les Turcs, ce qui lui valut d'être ravagé à plusieurs reprises par les Ottomans. De fait, les sources indiquent qu'il fut incendié et démolé en 1817,

1841, 1843—44, 1876—78. En février 1878, il fut libéré de l'autorité turque, mais il fut décidé au Congrès de Berlin que celle-ci serait rétablie. Le monastère fut définitivement libéré au terme de la Première guerre balkanique en 1912. Les Bulgares le ravagèrent au cours de la Première guerre mondiale.

Pendant la Deuxième guerre mondiale, il subira de nouveau l'occupation bulgare. A partir de 1943, avec le renforcement du Mouvement de libération nationale, le monastère se trouve en territoire libéré. La Première session de l'Assemblée antifasciste de libération nationale de Macédoine qui y eut lieu le 2 août 1944, donna naissance à l'Assemblée nationale de Macédoine.

En 1979 le Monastère a été classé bien culturel d'une importance exceptionnelle pour la Serbie.

B. Andrejević

Мр МИЛИЦА ВОДРОЖИЋ

ИЛЕГАЛНА АКТИВНОСТ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ У ОКУПИРАНИМ ГРАДОВИМА СРБИЈЕ

ДИВЕРЗАНТСКЕ И САБОТАЖНЕ АКЦИЈЕ

У Београду, као и у другим градовима Србије, организоване су многобројне саботаже и диверзије. Њихов циљ је био да са отежа, успори или чак онемогући производња и разним облицима отпора смањи ефекат окупаторско-квислиншких мера на успостављању „реда и мира“. Њима се настојало да се онемогући и отежа планска експлоатација привредних и других богатстава земље.

Радници београдске трикотаже „Моравија“ подстицани јаком партијском организацијом су у пакете стављали оштећене чарапе као исправне. Они су такође честим кварењем машина изазивали застоје у производњи. У исто време радници београдске фабрике обуће „Бостон“ су саботирали производњу на тај начин што су смишљено и плански кварили машине и продужавали потребно време за њихове оправке.¹ У фабрици мотора у Раковици „сипан је песак у моторе. Ниједан нови мотор у току рата није изашао из ове фабрике“. Био је онеспособљен и један број резервних машина које су биле смештене у магацине фабрике. „Свако је у свом одељењу имао задатак да са тих машина поскида извесне делове и да их негде побаци. Скидани су најважнији делови машина, те су исте остале потпуно онеспособљене за рад. Пасиван однос према раду била је општа појава“.²

Пошто су саботаже у Београду вршене на све стране, привреда је на махове била паралисана. И у фабрици Владе Илића, која је производила најбоље штофове, вршене су саботаже. Власник фабрике Влада Илић је направио уговор с Немцима о испоруци за немачку војску. Чим су за то сазнали, радници су ступили у акцију. Они су у одељењу апретуре унели једну киселину која је деловала зарађује на тканине. Свега неколико дана после изласка из апретуре штофови су се распадали. Узроке распадања је испитивала

¹ Душан Гвозденовић, *Отпор становништва у градовима и другим местима Србије, Ужичка република*, 2, 411 и *Исти, Отпор становништва окупираних Србије 1941—1944*, магистарски рад, Београд 1974, 163—164.

² Милица Рајчевић, *Акције београдских илегалца у периоду 1941—1942. године*, *Гласник Историјског архива Београда*, Београд 1962, 3, 12—13.

екипа стручњака из Немачке. Сумња је пала да се саботажа изводи у одељењу за фарбање. Дошло је до хапшења и испитивања. Касније, када су биле упропашћене „хиљаде и хиљаде метара штофа, установљено је место саботаже, али никога нису могли открити и ухапсити“.³

Несумњиво је да су наведене илегалне акције, саботаже и диверзије које су извођене у Београду имале великог политичког и моралног подстрека за јачање ослободилачког покрета. Оне су уносиле несигурност у редове окупатора и њихових сарадника. Илија Прица истиче: „Пасиван однос према раду широко је примењиван. Рад на тзв. фушерацијама, тј. на изради предмета за личне потребе и изношење таквих предмета из фабрика спонтано је прихватала већина радника“.⁴

У предузећу „Икарус“ у Земуну биле су организоване многобројне саботаже. Вршене су исправке на техничким цртежима, тако да су поједини алати израђивани много дуже но обично. Вршене су и такве саботаже у којима су произвођени делови који су били неисправни и морали се бацити. У предузећу „Икарус“ чланови партијске организације су у мазалице машина и мотора сипали струготине од шмиргла и метала. Због тога је долазило до паљења мотора и заривавања лежишта, па су машине морале да иду на оправку које су трајале и по неколико дана. Немци су били приморани да појачају фабричку полицију, али су саботаже на машинама и даље извођене.⁵ Ђорђе Кларић је навео да у „Икарусу“ поред сипања металних струготина и шмиргла у мазалице: „Саботаже су извођене и на тај начин што су машине померане са свог постоља. Кварење алата и машина била је скоро свакодневна појава. Из фабрике је често изношен алат иако су стражари на капији претресали раднике. Слична ситуација је била и у „Телеоптику“, где су варени прецизни инструменти намењени немачкој авијацији. Саботаже су вршене и у другим фабрикама“.⁶

Захваљујући томе што се једна група ударника увукла на аеродром оштећен је транспортер за асфалтирање писте, па су радovi потпуно обустављени две недеље. Металски радник и комуниста Јанко Фогл је радио на аеродрому пошто је „стекао поверење свих механичара и несметано проверавао сваки авион. Том приликом он је вршио веће или мање саботаже. Једнога дана приликом прегледа авиона, он је у бензински резервоар убацио мало песка. Услед квара авион се морао да спусти, при чему је знатно оштећен. Анализом је касније утврђена саботажа, али се кривац није могао

3 Воја Лековић, *До одласка из Београда, Устанак народа Југославије* (даље УНЈ), 1941, к-2, 13—14.

4 Илија Прица, *Рад партијске организације Индустије мотора у Београду 1941. године, 1941—1942.* у сведочењима учесника НОБ, к-3, 506.

5 Жарко Атанацковић, *Земун и околина у рату и револуцији*, Београд, 1962, 77.

6 Ђорђе Кларић, *Из рада Скоја у Земуну 1941, 1941—1942.* у сведочењима учесника НОБ, к-6, 178.

пронаћи.⁷ Радници запослени у фабрици авиона „Змај“ су свакодневно износили муницију и бомбе. Група диверзаната је једнога дана одлучила да однесе и један авионски митраљез и предала га касније партизанима.⁸

Авионски инструменти су произвођени у фабрици „Телеоптик“. Свакога месеца према плану у фабрици је требало произвести 100 стерохоризоната за контролу лета по магли. Пошто је Партија организовала систематске саботаже, план је редовно подбацивао, тако да се месечно израђивало 20—25 таквих инструмената међу којима је било и неисправних. Септембра 1941. у „Телеоптику“ је стигло 2.000 стерохоризоната на поправку и ревизију. Комунисти, скојевци и остали радници су из њих вадили нове и убацивали старе делове. Због изведених саботажа авиони су опет падали.⁹ На истом месту Атанацковић наводи да су у јесен комунисти и скојевци новог насеља организовали у „Луфтханзи“ и аеродрому неколико акција. Они су систематски крали и односили алат и други материјал и бацали га у оближње канале. Такође су извршили саботажу на једном „Дорниее“, па се авион при слетању поломио.

Најзначајнија акција у Ваљеву изведена је непосредно пред почетак оружаног устанка. У њој је учествовала група ваљевских скојеваца, која је из фабрике „Вистад“ извукла пуна кола муниције и ручних бомби и пребацила у село Ђурђевац, одакле су снабдевани партизани. У више наврата се организује изношење бомби и муниције.¹⁰ Средином августа 1941. група од 16 радника по директиви Месног комитета се после посла задржала дуже у фабрици „Вистад“ под изговором да ће чистити машине. „Одмах по изласку осталих радника из хале група је већ припремљени песак сасула у машине и пустила их у рад, а затим напустила фабрику. Песак је зарипао и онеспособио их за производњу. По извршеној диверзији 14 другова, учесника саботаже, ступила је у партизански одред.“¹¹

Радници су саботирали производњу и у Српској фабрици стакла у Параћину. Они су производили много мање но пре рата, а често су изводили и саботаже. Због назови „квара“ често је долазило до заустављања рада у фабрици. „Ишло се још и даље, па су радници често у пећи бацали гвожђе, а оно је највећи непријатељ стакла, тако да се некад морала бацати и цела шаржа из пећи.“¹² Илегалне акције су извођене и у Борском руднику, Ртњу, Костолцу,

7 Ж. Атанацковић, н. д., 78.

8 Драган Рајнић Рајнпрехт, *Земун 1941.* године, 1941—1942. у сведочењима учесника НОБ, к-9, и Исто у УНЈ 1941., к-3, 597—598.

9 Ж. Атанацковић, н. д., 78. Упор. Радоје Голубовић Марко, *Рад моје партијске организације у Земуну*, 40 година, *Зборник сећања*, к-5, 296.

10 Милан Борковић, *Акције и саботаже антифашистичке омладине у Србији 1941.*, 1941—1942. у сведочењима учесника НОБ, к-8, 341—348, Зоран Јоксимовић, *Хронологија, Гласник бр. 6*, 1971, 97—101, Живорад Гајић, *О раду партијске организације у ваљевском крају 1941.*, 1941—1942. у сведочењима учесника НОБ, к-6, 268, *Ваљево град устанка*, Београд 1967, 317.

11 Ж. Гајић, н. д., 269.

12 Миодраг Паскучи, *Српска фабрика стакла Параћин*, Београд 1959, 16.

Кленовику, Сењском руднику, Равној Реци, Сисевцу и Ресави,¹³ као и рудницима Мачкатици и Бело Поље.¹⁴

Под утицајем КПЈ радници су у исто време организовали привредне саботаже у фабрици дувана, цепали цигарет папира у одељењу за производњу, износили цигарете из фабрике и предавали их као прилог народноослободилачком фонду. Да би се онемогућило испуњење плана производње, организовано је изостајање радника са посла. Од 1.100 колико их је било запослено изостајало је по 150 до 200 њих.¹⁵ Иако су комесари управа настојали да на разне начине присиле раднике да обавезно долазе сваког дана на посао, они су се правдали болешћу и недостатком животних намирница за које су морали да иду у села да их набаве. Под утицајем комуниста и у Пејићевој ливници се неквалитетно радило, изучавана марксистичка литература, указивано на циљеве НОР-а и за њега скупљана материјална помоћ. Ову активност су партијци, скојевци и њихови симпатизери организовали и у насељима у којима су становали. Радници су сипањем воде у калупе за ливење и сипањем песка производили неквалитетан лив и повећавали шкарт. Они су такође ломили калупе за ливење.¹⁶ Преко чланова КПЈ и у Ристићевој фабрици се политички деловало. Активисти ове фабрике су одржавали везу са низом села, из којих су добијали новчане прилоге и животне намирнице које су дељене угроженим породицама. Чланови КПЈ и Скоја из ове фабрике су настојали да одврате раднике да не одлазе на рад у Немачку.¹⁷ Колико је покрет у Нишу био велики, може се закључити по томе што су радници и активисти имали своје упориште и у немачкој радионици за оправку оружја тзв. петој бази из које су износили оружје и муницију, међу њима и неколико аутомата. И у ову радионицу је уношен пропагандни материјал и прикупљани прилози у новцу и материјалу за НОП.¹⁸

Под утицајем руководства КПЈ и Скоја радници и остале присталице НОП-а су настојали да у нишким фабрикама успоре производњу. Радници-активисти покрета су и даље вршили ситније саботаже, изостајали са посла симулирајући код лекара болест. Они су растурали и уништавали потрошни материјал, а понекад из фабрике износили и по 200 кг ексера и 50 кг калаја дневно. Немци су покушали да уведу ред разним објавама и саопштењима у којима су претили радницима: „Ко обустави рад у намери да би тиме оште-

13 О томе видети више рукопис Милице Бодрожих, **Радничка класа Србије 1941—1945**, 565—573.

14 Радомир Константиновић, **Црна Трава и Црнотравци**, Лесковац 1968, Милivoје Перовић, **Јужна Србија**, Београд, 1961, 228, и Љубомир Трајковић, **НОП у Белом Пољу код Сурдулице**, 1941—1942. у сведочењима учесника НОБ, к-23, 417—418.

15. **Ниш у вихору ослободилачког рата**, Нови Сад, 1968, 191. Упор. **Фабрика дувана Ниш 1885—1957**, Београд 1957, 23—24.

16 **Ниш у вихору ослободилачког рата**, 194—195.

17 Исто, 195—196.

18 Исто, 196—197.

тио интересе немачке окупације, ко отуђује раднике од рада... врши завођење ради обустављања рада... биће осуђен на смрт".¹⁹ Ни ове претње као и разна саслушања радника у циљу да се утврди да ли се ради о техничкој грешци или квару на машинама нису помогла. Било је и неколико већих саботажа, због којих је за дуже време била онемогућена нормална производња у појединим одељењима фабрика и радионица. Такође је за непријатеља био важан проблем изостајања радника са посла, а који он није могао да реши у току целог периода окупације.

Активисти-радници у фабрици Мике Станковића Куце су изводили саботаже на разбојима и у одељењима апретуре, тако да се производња знатно смањила. Радници су пре почетка радног времена долазили и мрсили основу на разбојима. Кидали су основе и секли комаде за време операције дораде, робе, тако да је она излазила фелерична. На појединим разбојима, по Перовићу, производња је опала са 40 на 10 метара дневно.²⁰ Стога је више радника позивано на одговорност.

Саботаже и диверзије се интензивно настављају и 1942. године. Скоро свакодневна појава била је ломљење алата и саботирање производње у свим земунским предузећима. Сматра се да се у „Луфтханзи“ окупатору носила дневно штету 200.000, док је недељна износила и преко милион динара. Комунисти и скојевци су организовали сипање отрова у пиће намењено за извоз у Немачку и на источни фронт.²¹

Радници „Икаруса“ су били и даље врло активни. Бранко Плећаш, металски радник и диверзант, уз помоћ другова успео је да оштети четири авионска мотора типа „Бристол-Бленхајм“. Он је такође дуго и тајно припремао акцију уништења усташког „првенца“. На аеродрому је усташком „првенцу“ приликом полетања била приређена мала свечаност. Међутим, после два сата лета пилоти су јавили да је мотор у квару па им је наређено да се спусте на аеродром. Приликом слетања авион је упропашћен јер су му сломљена елиса и крила. Узроци овог удеса никад се нису открили.²²

У „Икарусу“ су саботаже организоване плански и систематски. Активисти су на својим састанцима подносили извештаје колико је машина оштећено и онеспособљено за рад. „Принцип је био да се у току дана више уништи но што се произведе. На пример онај који је радио на плех машини по норми, требало је да исече 50 „штрафти“. Он је исечао 100, а више од половине морало се бацити у шкарт, јер су биле неисправних димензија“.²³

Да би и тешки авиони могли да користе земунски аеродром, почетком 1942. године власти су ужурбано почеле да бетонирају

19 Исто, 365.

20 Миливоје Перовић, **Лесковац у рату и револуцији**, Лесковац, 1968, 164.

21 Ж. Атанацковић, н. д., 80.

22 Исто, 107—108. и Ђорђе Кларић, **Фрагменти из рада Скоја у Земуну 1942.** Године, 1941—1942. у сведочењима учесника НОВ, к-23, 276.

23. Ђ. Кларић, **Фрагменти из рада Скоја**, 276.

писту. Био је доведен багер из Немачке и постављен на обали Дунава близу земунске електричне централе. Багер је требало да товари шодер из шлепова у камионе. У близини багера, на обали, су се налазила три железничка вагона. У њима је била инсталирана војна радионица коју су непрестано чували немачки војници. Три земунска ударника су добила задатак да исеку гумено платно на транспортеру багера да би на тај начин онемогућили његов рад. Једне фебруарске ноћи три ударника су извршила постављени задатак. Захваљујући томе радови на писти су били обустављени 12 дана.²⁴

У радионицама Аутокоманде радници су и поред свега терора и претњи почели организовано да саботирају и скупљају прилоге за породице оних радника који су отишли у партизане, а касније и за борце НОВЈ. Такође су организовали и саботаже разних врста. У почетку су са предумишљеним нехатом уносили пометњу у ток пословања и изазивали застој у раду. То су остварили погрешним нарудбинама при требовању резервних делова „и за употребљиве делове су тражили замену, а набавке су трајале и по два месеца“. Касније су организоване крађе специјалних делова који су бацани у ватру и на други начин уништавани. Тако је, нпр., организованим радом украдено и изнето 2.000 кг месинга. Једном приликом је у дреерају био исечен главни погонски каиш тако да је рад био онемогућен за неколико дана. У лежаје главног електричног мотора су другом приликом били убачени рпиљци од гвожђа, тако да је дошло до застоја у раду. Такође је организовано сечење гума на оправљеним колима, тако да су се оне после десетак километара вожње цепале и пуцале. Радници су у резервоаре аутомобила који су слати на фронт сипали шећер. Маchine су издржавале прву вожњу, док их не утоваре у вагоне, али на фронту мотори нису могли да се упале, јер се шећер запече и запуши спроводнике. Грешка се могла да пронађе једино анализом бензина. И жице на акумулаторима су везиване за супротне полове, па су сијалице брзо прегоревале. У децембру 1942. године неко је потказао родољубиве раднике па је више њих било ухапшено, а девет је било стрељано. Али су радници наставили да и даље изводе акције, тако да је после 2—3 дана цилиндер био потпуно зарибан јер су по савету радника и немачки шофери сипали ситну шмирглу. Због несташице бронзе по савету једног радника бронза за кочнице је мешана са алуминијумом, али се та легура при топлоти шири, па се кочница стално загревала и због проширених кочница при каснијим вожњама пуцале су осовине и зупчаници.²⁵

У појединим београдским предузећима почетком 1942. године радници су извршили више саботажа. На складишту погонског материјала Шел на Чукарици радници су сипали џакове шећера у бензин, па су на тај начин онемогућавали или знатно отежавали

24 Радивоје Голубовић Марко, *Из рада партијске организације у Земуну* 1942. године, 1941—1942. у сведочењима учесника НОБ, к-14, 332.

25 Двадесети октобар, бр. 13, 21. III 1945, 4.

употребу погонског горива за моторна возила. Крајем децембра радници фабрике „Дунав“ су организовали обуставу рада и добили извесне уступке као повећање плата и др.²⁶

У лесковачким текстилним фабрикама су последњих месеци 1942. године учестале саботаже радника, које су организовали чланови КПЈ. По налогу Партије један радник је по завршетку рада ставио у машину парче гвожђа. Машина је за више дана била онеспособљена за рад. Власти су ухапсиле тог радника, али је он после неколико дана због недостатка доказа био пуштен. У कुделјари фабрике Мике Станковића Куце један радник је убацивањем парчади гвожђа поломио зупчанике на више машина. Иако је управник фабрике предузео опсежне мере да би пронашао извршиоца саботаже, у томе није успео.²⁹ Комунисти су 4. X 1942. године у фабрици Мике Станковића онеспособили парни котло. Због тога фабрика није радила месец дана. Касније је онеспособљено неколико разбоја и пумпа з адвод воде и парни котло.²⁹ Радници су свакодневно сипали песак у лагере. Врло озбиљна саботажа је била убацивање ђубрета у „смесу“ која је служила као сировина за 15—20 дана, за које време фабрика није могла да ради.³⁰

Радници су наставили и током 1943. године да изводе саботаже. Када су комунисти „Телеоптика“ у Земуну обавестили Градски комитет да они у фабрици производе двогледе за немачку војску, он је донео одлуку да се организује саботажа производње и масовно изношење двогледа из фабрике. И поред јаке контроле Немаца, радници су „крали“ и износили двогледе. Један ударник је једне вечери пустио сирену за ваздушну узбуну, па су сви у фабрици потрчали према склоништу, међу њима и вратари. Тада је један од организатора акције зграбио џак са 52 двогледа и изнео на улицу. Ускоро су партизани добили преко 150 двогледа из фабрике „Телеоптик“.³¹ По налогу Среског комитета партијска организација „Икаруса“ је добила задатак да набави струг партијској организацији у Белегишу, што је она остварила. На њему је израђивано ново оружје за сремске партизане.³² У лето 1943. године по налогу Градског комитета породицама чланова Партије, Скоја и симпатизера подељено је 2.500 фалсификованих бонова за шећер. Они су у радњама чији су власници били углавном Немци узели око 7.000 кг шећера и предали га у сабирне пунктове одакле су шећер одвезли болницама на слободној територији Срема. Ускоро је установљено да су бонови били фалсификовани, али се прави актери нису утврдили.³³

26 Јован Марјановић, *Лесковац у рату*, 293. и Димитрије Кулић, *Како смо то учинили*, Београд, 1958, 119.

29. Исто.

30 Исто.

31 Ж. Атанацковић, н. д., 151.

32 Исто.

33 Исто.

ОНЕСПОСОБЉАВАЊЕ ЖЕЛЕЗНИЧКИХ УРЕЂАЈА И ПОСТРОЈЕЊА

Врло успешно су биле организоване саботаже на железници „Комунисти и симпатизери Београдске железнице дали су у томе велики удео. Њихова главна парола била је песак у сваки лагер. Мењао се намерно ред вожње, тако да уместо да се возови укрсте на станици, они су се сударали на прузи. Вршене су исправке депеша. Уместо Ц вагона, шаљу се Д вагони. Наиме, вагони упућени, нпр., за Ниш одлазили су у Ужице. Погрешно су и картиране локомотиве. Није изостала ни припрема експлозива у ложионицама, тако да је безброј локомотива експлодирао. Све је то уносило општи хаос у саобраћај и доводило до лудила непријатеља³⁴. Од посебно великог значаја је било организовање онеспособљавање окретнице. Ову акцију је организовала партијска организација која је учила њен значај. Захваљујући оштећењу окретнице у ложионичкој хали је остало 10—15 локомотива за око осам дана. Локомотиве су биле тада неопходне непријатељу ради превоза транспорта према југу и натраг.³⁵

И радници Краљева, којих је било много, преко 2.000 (у фабрикама вагона и авиона) у односу на укупно око 12.000 становника су организовали илегалне акције. Железничари су ноћу између 14. и 15. VIII 1941. године уз помоћ рибничке партизанске чете учествовали у истовару три вагона оружја и муниције (око 800 сандука).³⁶ Захваљујући организованом раду железничара возови су каснили, а композиције теретних вагона су погрешно формиране или су поједини вагони затурани на споредне колосеке. У лежишта осовина је сипан песак.³⁷

У Железничкој радионици у Нишу под утицајем Мије Станимировића и других комуниста почело се са ситнијим саботажама: одуговлачењем са оправкама вагона и локомотива, ломљењем алата, стављањем песка у уље за подмазивање осовина итд. Утицај Парта, стављањем песка у уље за подмазивање осовина итд. Утицај је тије је све више растао и саботаже су се спроводиле све организоване. У радионици су се све чешће појављивали леци, пароле и прогласи, а комунистичка организација је све више јачала.³⁸ Железничка радионица у Нишу која је запошљавала преко 2.000 радника имала је јаку партијску и скојевску организацију. Оне су организовале саботаже по одељењима радионица, које су се састојале у сипању песка и шмиргл папира у лежишта машина алатљика, локомотива и вагона у циљу онеспособљавања возила. Организовано се радило на разбијању арматура на локомотивама које су долазиле на оп-

34 М. Рајковић, н. д., 12.

35 Исто, 12—13.

36 Добривоје Говедарица, **Железничари Краљева**, 36—38 и Петар Милашиновић, Радмила Прнић, **Из устанничких дана у селу Рибници код Краљева, 1941—1942.** у сведочењима учесника НОБ, к-5, 426.

37 Коча Јончић, **Краљевачки октобар 1941**, Београд 1971, 143.

38 Јанко Симеуновић, **Народни херој Мија Станимировић Душко**, Развитак, бр. 3, 1962, 28.

равку. У одељењу стругаре се непрестано радило на одшрафљивању важних делова са локомотива и њиховом бацању. У теретној колоници радници су сипали песак у мазалице кола, ломили шрафове, лимене делове при сечењу упропашћивали грађевински материјал и др. Из одељења алатнице скојевци су износили товатну маст за подмазивање оружја. У алатници су радници такође палили брeнер. Ломљени су системски осигурачи и прекидачи. Због тога често поједине машине нису могле да раде, јер таквих делова није било у магацину. Партијске и скојевске организације су непрестано усавршавале методе саботаже и постепено изводиле крупније акције. Једном приликом када је око 20 локомотива било спремљено за одлазак из фабрике у лежиште лагера су убачене струготине. Ова акција као и остале су организоване под руководством КПЈ. Такође су сечене и онеспособљаване напојне цеви на локомотивама. Непријатељи су поједине раднике позивали на одговорност и изводили их пред суд, али ништа нису могли да открију. Чланови КПЈ и Скоја су успели да упропасте трансформатор, тако што су у трафо уље сипали воду. У извештају ОК КПЈ за Ниш од 25. VII 1941. године ПК КПЈ за Србију се поред осталог каже: „У Железничкој радионици и Ристићевој фабрици се врше саботаже на стројевима итд“.³⁹

Један електричар је у електро одељењу упропастио електро мотор, тако што је пумпом на унутрашње намотаје електромотора убацио сумпорну киселину. Мотор је пробио услед тога што је дошло до труљења изолације. Али комисија која је то прегледала није могла да утврди узрок неисправности. Када је приликом једне диверзије исклизнуо воз, била је онеспособљена дизалица, тако што је код ње дошло до заривавања лежишта. У Железничкој и Московској радионици као и у Ложионици у Нишу се радило на изради алата за потребе диверзантских акција (цевастих кључева и шрафцигера за демонтажање железничке пруге). За потребе НОП-а активисти су износили ситан алат. Када су ишли на пробну возњу, машинисти и лојачи локомотива су износили и крупан алат. За изношење алата је знао чувар капије, али тајну није одао.⁴⁰ Стругари — омладинци су такође покварили струг за обраду осовинских бандажа за локомотиве, а он је био једини те врсте у Србији. Струг је скоро увек био у квару, јер је његова оправка била веома тешка. После пада крова ковачнице организовано је саботирање његове оправке. Систематски је ломљена грађа и њомеложена ватра за загревавање просторија иако је то због оскудице грађе било најстрожије забрањено. Одуговлачило се са оправком ковачнице иако је она била основно одељење за оправку железничких возила. За партизане у одредима и њихове породице партијска и скојевска организа-

39 Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа (даље ЗБ. НОР), I/20, 1, 9.

40 Ниш у вихору ослободилачког рата, 176—178.

ција је систематски радила на прикупљању материјалне помоћи у новцу, санитарском материјалу и намирницама.⁴¹

И у Мостовској радионици, у којој је радило 690 радника, утврђене су саботаже. Захваљујући планском и систематском раду била је проширена и ојачана мрежа активиста у радионици. Чланови МК КПЈ за Ниш Миодраг Станимировић, а од октобра 1941. године Александар Стевановић Зуба су усмеравали рад у овој радионици. Ради онеспособљавања за саобраћај радници су сипали песак у биксле теретних и путничких вагона. У Мостовској радионици су израђивани трокраки бодљикави јежеви за бушење гума моторних возила. Када је на путевима било највише немачких возила, јежеви су разбацивани по друмовима, а пошто су били сакривени у прабини, саботажа је потпуно успела.⁴² У овој радионици у одељењу браварнице и ковачнице су израђивани и кључеви за одшрафљивање и демонтирање шина на железничким пругама, које су користили са осталим алатом борци Озренског, Топличког и Сврљичког НОП одреда. Радници ове радионице су извели и низ других акција као: ломљење циркулара за сечење гвожђа и машина за штанцовање и сечење лима, прегоревanje трансмисионог мотора у одељењу браварнице, одуговлачење са транспортовањем мостовске конструкције за савски мост и др. У ковачници је био онеспособљен велики мотор за месец и по дана на тај начин што је један радник убацивањем парчади гвожђа изазвао паљење мотора, па су намотаји били пресечени. У одељењу ливнице је крајем септембра 1941. године исечен велики погонски каиш. Пошто је била онеспособљена вентилација у целој главној хали, ливница је престала са радом. Учеснике на демонтажи Управа Радионице је предала суду. Они су се изговарали да им је каиш био неопходан за израду обуће, јер су били без ње. На тај начин је партијска организација успела да се ова саботажа окарактерише као крађа, а не привредна саботажа.⁴³ У свим одељењима Мостовске радионице се неквалитетно радило, повећавао се шкарт и расипао материјал. Захваљујући систематском раду чланова КПЈ и њихових симпатизера нарочито крајем 1941. и почетком 1942. године су повећане саботаже. Секретар партијске ћелије Боривоје Николић се посебно истакао у организовању ових акција. Он је имао много заслуга што је знатан број радника правилно усмераван и на разне начине могао ослободилачку борбу.⁴⁴ И у Ложионици „Црвени крст“ су под руководством КПЈ извођене планске саботаже. Локомотиве су без разлога задржаване дуго на оправци, које су тако лоше обављане да су се често дога-

41 Исто, 181. У Радионици је такође ширен и читан пропагандни материјал (леци, билтен, радио вести и друго) који је издавала Партија. Сматра се да је материјал читало око 450 до 500 људи. Исто.

42 Ђорђе Стаменковић, *Железничари Ниша у радничком покрету и револуцији 1918—1945*, Ниш 1962, 128.

43 Исто, 147—148. Упор. *Ниш у вихору ослободилачког рата, 187.*

44 Ниш у вихору ослободилачког рата, 187—188.

ђали дефекти на отвореним пругама. Радници су се изговарали да су машине старе и дотрајале.⁴⁵

Немци су настојали да се што пре оправи мост на Ибру, јер им је пруга према Скопљу била од великог значаја. И поред свих настојања у томе се није успело до раног пролећа 1942. године јер су због јаке зиме радови тек тада били завршени. Преласком Немаца и на ратишту у Африци приморали су их да све више користе пругу Београд—Краљево—Скопље. У циљу што бржег превлачења ратног материјала према Скопљу, а даље за Солун Немци су у Ложионицу Краљева довели велики број разних локомотива и модерно опремљени помоћни воз за рашчишћавање/железничких удеса, као и покретну радионицу. Такође су довели преко 200 немачких војника и радника разних врста и стручњака за радове на железници. Пред тога сваких 15 дана смењивале су се у Краљеву групе браварских радника из Ложионица у Краљеву. Сви радови како вуча возова тако и у раду у Ложионици су се обављали уз стално присуство Немаца. У то време у Краљеву се стално осећала оскудица прехранбених производа које радници нису могли да набаве за неколико хиљада тадашњих динара, колико је обично износила просечна месечна плата запослених у Ложионици, у толико пре што су сељаци тада избегавали да продају намирнице за динаре већ су их више давали у замену за индустријске и друге производе као обућу, одећу, петролеум, ексер, боју, гуму, карбид и др. Радници су настојали да се снабдеју тим артиклима у магацинима и ложионичким радионицама, те су правили од поцинкованог лима и бакарних цевчица карабитске лампе, које су тражене на селу, од бакарних шипки и цеви су у фабрици у Дедини производили плави камен неопходан сељацима за винограде, а неки су кришом износили гумена црева и гумирано платно које им је служило за пенцетирање обуће. Нарочито је значајно да су радници, не само из потребе за огревом већ из свести да не треба окупатору да дозволи да искористи велике количине чувеног шлеског каменог угља, свакодневно кришом износили у торбама и корпама у којима су доносили храну тако да га је убрзо нестало. Истовремено су поједине машиновође, ложачи, као и друго возно и саобраћајно особље ноћу при задржавању војних транспорта у малим станицама насилно отварају вагоне и из њих вадили разне прехранбене производе, веш и цокуле намењене окупаторским војницима, а изузетно и лако наоружање и муницију. Све ово је рађено не само из нужде, већ и са циљем да се нашкоди окупатору, па је он то квалификовао као саботаже. Стога су ухваћени извршиоци оваквих аката најчешће најстрожије кажњавани стрељањем. Међутим, број ухваћених у односу на извршене акције је незнатан, јер су радници саботирали врло спретно. Недостатак резервних делова, материјала, горива и друго често је прекидао ако и за кратко саобраћај на пругама које су ишле из

45 Ђ. Стаменковић, н. д., 131.

Краљева, што је имало не малог одраза на ефикасност окупаторског деловања и његов укупан положај на фронту.⁴⁶

Илегалне акције у Ложионици су извођене под паролом: „Саботирај, али строго води рачуна да нико од наших људи не настрада“, па су се саботаже захваљујући природи посла свакодневно дешавале. Тако су једном приликом, захваљујући раду дежурног пословође и нашег радника, три локомотиве остале ван саобраћаја на колосецима лепезастог облика, јер је дошло до закрчења левог и десног колосека поред шупе, који су морали да буду слободни. Иако су Немци дигли велику узбуну, три локомотиве су неколико дана биле „заробљене“ на колосецима, а кривац за то се није могао да пронађе мада су локомотиве хитно требале да се укључе у саобраћај. Отезало се такође са оправком локомотива које су не једном вршене по више месеци, а често су оне нарочито серије 26 остајале на прузи у дефекту услед топљења лежаја кретне полуге. Слично се догађало и са тзв. лежајем које се налива уљем за подмазивање осовинских рукаваца у које је смештено вучно јастуче испод кога је лим са неколико опруга од получеличне жице. Услед недовољног подмазивања у вожњи, лежај се загреје и истопи, тако да локомотива остаје у квару, али се кривац не зна пошто се саботира на другом осовинском лежају, а не на оном који је био поправљен. Често су биле свакодневне пробне вожње до Матарушке Бање, не само за локомотиве код којих је извршено преливање неког осовинског лежаја већ и за оне код којих је извршен само прекид лежаја. Обављањем непотребних пробних вожњи могли су да размене мишљења о разним збивањима у земљи.⁴⁷

Саботаже су биле помоћу специјалних хемикалија у облику калупа пераћег сапуна, које су стављане у воду тендера локомотива, а после убацивања у парни котао, она изазива пенушање и узбуркавање воде и паре, што доводи до оштећења парног и разводног механизма и пуцања тзв. перли на водогрејним цевима, а самим тим до квара локомотиве. После истовременог стављања ове хемикалије у већи број локомотива, Немци су дигли велику узбуну тражећи извршиоца саботаже због чега се једно време престало са овим начином саботирања. Железничко особље није хтело да оправља ни мање кварове на локомотивама правдајући се недостатком одговарајућег алата. На то су се нарочито изговарали радници који су долазили на испомоћ у Краљево из Крушевца и Ужица, остављајући на прузи локомотиве у квару. Понекад су за то постојали и објективни разлози јер радници нису били довољно оспособљени за оправке локомотива нормалног и уског колосека, а то им је добро дошло да и намерно изазивају застоје у саобраћају. Тако је један машиновођа изазвао у по бела дана велики судар возова на станици Драгобраћа на прузи према Крагујевцу у тунелу „Вучковица“. Те-

46 Д. Говедарица, н. д., 48—50.

47 Исто, 50—52. Зна се да је саботажа на осовинским лежајевима нарочито много вршио поред низа краљевачких бравара, бравар Миладин Вукадиновић. Исто, 52.

ретни воз је при јаком нагибу пуном снагом прелетео станицу Драгобраћа и директно удара на излазној скретници у воз пун немачких војника и друге ратне опреме који је долазио из Крагујевца. а вукле су га две локомотиве. Том приликом све три локомотиве биле су тешко оштећене, као и пруга а многи вагони су уништени. Машиновођа воза је том приликом изгубио живот.⁴⁸

Железничари београдске ложионице су током ослободилачког рата извели низ саботажа. Међу њима се нарочито истицао машиновођа београдске ложионице Хусеин Мливић, родом из Босанског Брода. Он је саботирао заустављањем транспортних и других возова, у станицама, као и међустаничним просторијама, уништавао је парне котлове, подметао пожаре у вагоне с муницијом итд. Нарочито је био вешт у успоравању транспорта трупа и матријала на тај начин што је притезао кретне полуге, опуштањем заптивача на цилиндрима, горењем казана итд. Тако је 17. V 1943. године изазвао кочење саобраћаја за више од два часа, што је за окупатора била велика штета у време пребацивања трупа на Балкану. Због тога је био кажњен новчаном казном и строгим укором. Због учесталих саботажа окупатор је саставио листу саботера за стрељање. Међу њима је био и Мливић. Али захваљујући заузимању шефа ложионице, сви окривљени су „као неповерљиви“ били премештени у Краљево, где су наставили и даље да саботирају. Међу њима се и даље истицао Мливић.⁴⁹

Борба од 17. XII 1944. године пишући о фабрици вагона у Краљеву истакла да су Немци највећи број машина пребацили за Немачку. Такође се тврдило: „Али радници су најважније делове демолирали и посакривали код својих кућа“, што је касније много помогло бржој обнови железничког саобраћаја у ослобођеној земљи.

ИЗАЗИВАЊЕ ПОЖАРА

Радници Београда су учествовали у паљењу великог броја гаража. Тако се у Масариковој улици налазила велика гаража „Краслер“ у којој су Немци оправљали своје луксузне аутомобиле. У гаражи није постојала партијска организација, али је било више скојеваца и симпатизера. У њој је радио скојевац Адолф Неквасил, шегрт од 17 година, који се истицао својом вредношћу и храброшћу. Неквасил је узео на себе да организује паљење гараже, пошто је добио запаљиве пилуле. Он се 27. јула затворио у гаражи и поставио пилуле на запаљиву материју. Ускоро је букнуо пожар и захватио гаражу. Адолф није излазио из гараже, мада је убрзо стигла полиција и почела да лупа на врата. Пошто се бојао да ће жандарми и ватрогасци угасити пожар Адолф није хтео да отвори. Ипак, су жандарми и ватрогасци провалили у гаражу и почели да

48 Исто, 52—53.

49 Двадесети октобар, бр. 14, 9. III 1945, 4.

гасе пожар. Адолфа Неквасила су ухватили агенти, одвели су га у логор и стрељали на Бањици 15. VIII 1941. год.⁵⁰

Међутим, несумњиво је да је највећа саботажа извршена 27. јула око 21,35 час. у гаражи Форд у Гробљанској улици. Сматра се да је тада уништено 19 војних аутомобила и оштећено 10 приватних аутобуса. У овој акцији су учествовали диверзанти са Чукарице запослени у Индустрији мотора у Раковици, Заводу за израду новчаница и Државној маркарници. Немачка полицијска служба у вези с овим је забележила у свом извештају: „Ноћу 27. VII 1941. у Београду је потпуно изгорела радионица за оправке, складиште резервних делова и једна гаража нашег аутомобилског парка 533. Сем залиха материјала, гума и горива уништено је 19 војних теретних аутомобила, 10 приватних аутобуса јако су оштећени“.⁵¹ Тих дана била је запаљена и вулканизерска радионица која се налазила на углу улица Влајковићеве и Косовске. Радионица је била приватна. Поред плота радионице се налазило много немачких гума и неколико буради бензина. После свестраног упознавања са могућношћу извођења акције, она је плански изведена тако да је пожар трајао целу ноћ. Сматра се да се у радионици налазило око хиљаду аутомобилских гума поред више буради бензина.⁵² Није нам намера да износимо све акције паљења тих дана у Београду⁵³, али треба истаћи да су 8. VIII 1941. године два скојевца подметнули експлозив и упалили столарску радионицу „Глобус“ у Гарашаниној улици бр. 47. У радионици је израђиван скупоецени намештај искључиво за окупатора. У пожару је радионица до темеља изгорела са огромном количином материјала, као и готовог намештаја спремног за транспорт у Немачку.⁵⁴

Партијска ћелија шећеране на Чукарици је после првих успешних акција донела врло смелу одлуку да се запали суседно слагалиште бензина. Хемичари су направили једно хемијско једињење. То је била течност која се при додиру с ваздухом сама палила. Пробе са течношћу су показивале добре резултате. За извршење задатака се јавио један млад радник. Организовано је дежурство да пожар не би захватио раднике у касарни на спавању. Међутим, Немци су на време открили пожар и угасили га. Приликом прозивке

50 В. Лековић, н. д., 12—13 и М. Рајковић, н. д., 15.

51 Зб. НОР, I/1, Упор. НОР Београда 1941—1944. у сећањима учесника, редактор Богдан Лецић, Београд 1974, 15. М. Борковић, **НОП на Чукарици, Чукарица, Раднички покрет и НОБ**, Београд 1972, 426, **Београд у рату и револуцији 1941—1945**, Београд, 1971, 72. и Тома Расулић, **Хроника Звездаре, Записи о НОБ у Београду на подручју Звездаре 1941—1944**. године, Београд 1971, 252—256.

52 М. Рајчевић, н. д., 16.

53 Вид. о њима више М. Бодрожић, наведени рукопис 544—545.

54 В. Лековић, н. д., 14.

радника и службеника установљено је да једног радника, који је извршио акцију нема. Он је преко сигурних веза отишао у одред.⁵⁵

Скојевци и омладинци Вождовца, међу којима је било и младих радника и шегрта, истакли су се у паљењу окупаторске штампе, што су радили скоро сви активни у граду,⁵⁶ затим у паљењу немачког стоваришта грађевинског материјала на углу улице Франше д'Епера и Бокелске, у коме су се налазиле највећим делом готове конструкције за војне монтажне бараке. У овој акцији је нешто материјала уништено и изгорело, али су Немци успели да локализују пожар. Сви учесници акције су се извукли.⁵⁷ Активисти са Вождовца су организовали паљење великог стоваришта хране. Акција је у потпуности успела. Сви учесници акције су се спасили иако је на улазу у стовариште стајао немачки стражар.⁵⁸

У извођењу пожара нарочито се истакао Михаило Вукша, металски радник — секретар партијске ћелије у фабрици „Икарус“. Он је помоћу сумпорне киселине, која када дође у додир са мешавином шећера и шалитре изазива високу температуру са пламеном, полио одређене окупаторске објекте. По налогу партијске организације Вукша је запалио слагалиште кожа у Караматијевој улици. Акција је у потпуности успела и том приликом било је запаљено преко 20 вагона коже и магацин.⁵⁹ Вукша је организовао и курс на коме је присутне упознао са начином производње и употребе овог „оружја“.

Фабрика „Авала“ је одмах после окупације почела да производи свилу за падобране и светлеће бомбе. Шегрти, чланови скојевске организације, који су радили у фабрици су тражили начина да онемогуће производњу. И поред врло строге контроле, они су успели да изиграју стражу и поставе запаљиву мину. Кад је дошло до пожара, полиција је убрзо интервенисала. Али ватра и вода ватрогасаца су упропастиле сав резервни материјал у магацину, кога је било за рад више од године дана. Према извесним подацима после кратког времена фабрика је престала са радом. Машине су биле пребачене за Београд, а од фабрике је направљен магацин за немачку војску.⁶⁰

55 Ј. Раичевић, Ђ. Ђурашковић, **Шест деценија шећераме 1898—1958**, Београд, 1958, 142. У шећерани на Чукарици је крајем лета 1941. била формирана илегална партизанска чета у чијем саставу је било 40 људи распоређених у три вода. Поред осталих задатака чета је имала и војне задатке у случају да дође до партизанског напада на Чукарицу. Чета је чак извршила једну смотру код основне школе на Бановом брду. Исто.

56 Никола Аврамовић, **Организација КПЈ грађевинских радника на Вождовцу, НОП Београда 1941—1944.** у сећањима учесника, 192—193.

57 Бранислав Недељковић, **Борба омладине Вождовца 1941.** године, 1941—1942. сведочењима учесника НОБ, к-4, 419—420.

58 Исто, 420.

59 Ж. Атанацковић, н.д., 74—76, Ђ. Кларић, **Из рада Скоја у Земуну 1941, 1941—1942.** у сведочењима учесника НОБ, к-6, 177. и Драган Рајнић, **Земун 1941, 128.**

60 Ђ. Кларић, н.д., 177—178.

Радник комуниста који је радио код немачке команде за прикупљање авионских делова, авионских бомби и противавионске муниције је једног дана убацио запаљиву смесу у сандук са муницијом. Иста се налазила преко пута аеродрома у подземним склопницама бивше фабрике „Рогожарски“. Приликом детонације која је била страховита стубови од армираног бетона постављени на улазу у складиште су одбачени на око 300 метара. У ваздух је отишло 20 авионских бомби од по 200 кг заједно са немачким стражаром, док су прозори са околних зграда поиспадали. Један ударник комуниста је тих дана запалио приколицу којом су превожени домаћи Немци на посао на аеродром, док је други на аеродрому запалио цистерну са бензином.⁶¹

Септембра 1941. године Драган Рајнић Рајнпрехт је истим средством као и Вукша запалио фабрику авиона „Змај“ у чијим просторијама су се налазиле велике количине демонтираних авиона бивше југословенске војске, спакованих у сандуке и спремних за одношење у Немачку. Рајнић је убацио запаљиву смесу у неколико сандука са прецизним инструментима. После седам часова дошло је до експлозије. Иако је ватра била угашена, изгорела је и оштећена знатна количина материјала. Због ове саботаже Немци су ухапсили око 30 радника, али пошто они ништа нису знали о акцији, ускоро су пуштени из затвора. Пропао је и њихов покушај да нешто сазнају о овој диверзији преко једног убаченог агента.⁶² На истом месту Рајнић наводи да је један ударник који је радио на земунском аеродрому код немачке војске покушао да Вукшиним запаљивим средством запали складиште авионског бензина. Пошто је немачка стража брзо интервенисала, бензин није изгорео, али је пумпа за избацавање бензина из цистерне била потпуно уништена. У фабрици Дохналек је новембра 1941. године рађена кожа за капуте немачких официра. Један усташки симпатизер је радио код казана за кување коже. Једног тренутка кад се он удаљио од казана, комунисти су у њему повисили температуру тако да је изгорело око 500 кожа.⁶³ Два ударника су успела да запале магацин фабрике вунених тканина на Тошином бунару. Том приликом је изгорело око 20 вагона крпа и вуне, а кров магацина је одлетео у ваздух.⁶⁴

ОСЛОБАЂАЊЕ ИСТАКНУТИХ АКТИВИСТА НОП-а И АТЕНТАТИ НА НЕПРИЈАТЕЉА

Од великог значаја је ослобађање секретара ПК КПЈ за Србију и члана Политбироа КПЈ, 29. VII 1941. године из болнице у Видинској улици. У овој акцији је учествовало око 50—60 чланова КПЈ и Скоја, а један од предводника је био обалски радник и истакнути револуционар Ивица Девчић. Од коликог је великог

61 Ж. Атанацковић, н. д., 79. Упор. Ђ. Кларић, н. д., 178. и Д. Рајнић, н. д., 594.

62 Д. Рајнић, н. д., 594 и Исто у УНЈ 1941, к-3, 129 и Ж. Атанацковић, н. д., 79.

63 Радивоје Голубовић, Партијска организација руководилац ослободилачког покрета у Земуну, 40 година, к-5, 296.

64 Ж. Атанацковић, н. д., 108 и Ђ. Кларић, Фрагменти из рада Скоја, 276.

значаја била ова акција, најлакше је закључити по томе што је Главни штаб НОПО Југославије о њој писао у првом броју Билтена поред осталог следеће: „Изражавамо нашу похвалу групи партизана која је 27. јула 1941. (треба да стоји 29. јула — М. Б) упала у београдску болницу и спасла из канџи Гестапоа једног руководиоца народног борца. Ова партизанска група показала је не само примерну храброст већ и умешност“.⁶⁵ Ударници Београда, међу којима је било и радника су учествовали у ослобађању Иванке Муачевић-Николић са Гинеколошког одељења Опште Државне болнице у Београду 25. I 1941. године. Она и њено дете су били пребачени у сигуран илегални стан у Београду.⁶⁶

Родољубиви грађани Београда, међу којима су били и радници, од јула до децембра 1941. године извршили су 32 атентата и још 15 покушаја атентата. Поред осталих у овим акцијама су убијени познати агенти Специјалне полиције: Виктор Томић, Петар Симић и Милош Бајић.⁶⁷ Нарочито је значајна акција на хотел Парк у Нишу, када је погинуло или рањено десетак немачких официра.⁶⁸ Од коликог је великог значаја била ова акција, види се по томе што је о њој писао и Билтен Главног штаба НОП одреда Југославије у свом броју од 10. VIII 1941. године. У њему је наведено да је у нападу на официрски дом у Нишу погинуло или рањено „око 30 виших и нижих официра немачке армије“.

По налогу Окружног комитета секретар МК КПЈ за Београд Јелена Ђетковић је дала налог да се изврше припреме за извођење атентата на Ђорђа Космајца, поднаредника полицијског агента Управе града Београда, једног од најозлоглашенијих агената београдске полиције, који се истакао у прогањању комуниста како пре рата, тако и за време окупације. За извршење атентата била је формирана посебна ударна група у чији састав су ушли: један браварски радник, један обућарски радник, један кројачки радник и један чиновник приправник у поштанској штедионици. Атентат на Космајца и Залада завршио се успешно и они су убијени, а квислиншка штампа је њихову сахрану пропратила дугачким коментарима.⁶⁹ У Земуну су у току целе НОБ извођени атентати на противнике НОП-а,⁷⁰ као и у осталим градовима Србије.

РАСТУРАЊЕ ЛЕТАКА, ИСПИСИВАЊЕ ПАРОЛА И СИМБОЛА НОП-а

Радници су несумњиво учествовали са члановима КПЈ и Скоја у писању парола по граду. Тако је члан КПЈ из партијске ћелије у Индустији мотора, Илија Прица, јулских дана 1941. године

65 Зб. НОР, I/1, 32. О спасавању А. Ранковића вид. и Ј. Марјановић, н. д., 121—124.

66 М. Борковић, **НОП на Чукарици 1941—1942**, 449—450.

67 Д. Гвозденовић, н. д., 410.

68 Ј. Симеоновић, н. д., 28.

69 Ј. Марјановић, Београд, 213. и Јовичић Стеван, **Из рада партијске организације Београда, НОП Београда 1941—1944**, 14.

70 Вид. о томе опширније Ж. Атанацковић, н. д., 153—156.

исписао паролу преко целог надвожњака у Раковици.⁷¹ И у Земуну су одлучно бојкотоване немачко-ушашке наредбе, манифестације и приредбе. Свакодневно су цепани окупаторски огласи и леци. Организовано је растурање партијских летака, прогласа, „Вести“, као и писање ослободилачких парола.

Крајем маја и почетком јуна 1941. године у фабрици „Зорка“ у Шапцу преко личних веза је оформљена група чији је задатак био да растура летке. Њоме је руководио Витомир Лолић, члан Скоја.⁷²

Радничка класа Београда, вођена Комунистичком партијом и Скојем је наставила и током 1942. да изводи илегалне акције и узнемирава непријатеља. Чланови Партије и Скоја првих месеци 1942. године су се истакли у растурању летака, Билтена Врховног штаба и другог пропагандног материјала међу присталицама ослободилачке борбе. Тако је партијска организација Индустрије мотора у Раковици средином јануара на свим улицама у Раковици организовала лепљење плаката којима се популарисао СССР, КПЈ и НОП у Југославији. Пошто се тешко долазило до штампарског материјала у Индустрији мотора је одређена група чланова КПЈ и Скоја била задужена да слуша вести савезничких радио-станица. Они су изјутра по доласку на посао обавештавали одређене активисте о ситуацији на фронтима у свету и у Југославији.⁷³

У другој половини 1942. године у Железничкој радионици у Нишу се и даље ширио пропагандни материјал, исписиване антифашистичке пароле и др. Непријатељ, да би спречио ову активност, коју је осећао, вршио је честе блокаде и претресе. У кругу Мостовске радионице је чак радила илегална „техника“ која је веома позитивно утицала на расположење радника према ослободилачком покрету. Када је била откривена „техника“, било је ухашшено неколико радника Мостовске радионице, али то није поколебало активисте у овој радионици, јер су они убрзо пуштени.⁷⁴

И у Лесковцу је било организовано исписивање и лепљење парола по граду и фабрикама. Истовремено су растурани прогласи и леци. У томе се нарочито истицао актив у фабрици Мике Станковића Куце. Радници сваке смене су налазили на машинама летке. Радници металског предузећа „Монтафон“ су израдили гвоздене шаблоне са паролама „Живео СССР“ које су скојевке у лето

71 Ј. Марјановић, н. д., 89 и М. Борковић, НОП на Чукарици, 425.

72 Организована је такође крађа оружја и његово изношење, као и динамита и штапина из „Зорке“. Оружје је изношено неколико пута. Прикупљан је и санитарски материјал и његово слање у одред. Радници су такође скупљали оловне цеви одређених димензија за прављење бомби. **Грађа за историју Партије и покрета у Шапцу, Подриње**, бр. 2 за 1954, 45. **Хемијска индустрија „Зорка“ Шабац 1938—1974, 1978.** Упор. М. Борковић, **Акције и саботаже антифашистичке омладине у Србији 1941, 1941—1942.** у сведочењима учесника НОВ, к-8, 347.

73 М. Борковић, **НОП на Чукарици 1941—1942**, 449.

74 Ниш у вихору ослободилачког рата, 360—361.

причвршћивале на дрвене нануле. Тако су пароле „Живео СССР“ отискиване у врућем асфалу.⁷⁵

ОМЕТАЊЕ ДРУМСКОГ И ТЕЛЕФОНСКО-ТЕЛЕГРАФСКОГ САОБРАЋАЈА

Као и у осталим градовима Србије, и у Београду и Земуну су учесници диверзантских група свакодневно од августа до краја 1941. године наносили штету окупаторским аутомобилима помоћу тзв. „јежева“ (трокраких и четворокраких зубаца) који су илегално произвођени у неким радионицама. У овом масовном начину извођења саботажа писао је шеф немачке окупационе управе у Србији 6. VIII 1941. године. Он у свом извештају каже: „Нов начин комунистичке саботаже у Београду и даљој околини — бацају се по друмовима трокраки 7 цм дугачки ексери, до сада јављено 22 оштећене гуме“.⁷⁶ По директиви Ивице Девчића, радника обалца, један активиста је просуо читав цак „јежева“ на друму Београд — Обреновац. И на другим путевима београдски ударници су масовно сипали „јежеве“ тако да су гуме у великом броју почеле да пуцају.⁷⁷ Ударне групе, у којима је несумњиво било и радника, обављале су диверзантске акције сечења телефонско-телеграфских линија и стубова.⁷⁸

Михаило Вукша, металски радник и секретар партијске ћелије у фабрици „Икарус“, као партивођа у свом предузећу био је иницијатор да се приступи изради четворокраких и трокраких „јежева“ који су бацани између Земуна и Батајнице на понтонском мосту. Радници су сами разбацивали клинце при повратку са посла кроз ногавице, или су их на одређеним местима предавали активистима, који су их ноћу бацали по мосту и улицама Земуна. Пошто су саботаже са клинцима биле толико раширене, Немци су августа 1941. године организовали читаве рације по предузећима и радионицама у циљу да открију произвођаче. Командант Шуц полиције у „Икарусу“ је претио да ће бити поопштрене мере контроле, да ће извршиоци саботажних акција бити стрељани, а у најблажем случају отерани у концентрационе логоре. Једно време био је чак забрањен прелазак пешке преко понтонског моста. Стога је народ морао да се пребацује преко реке чамцима и малим бродовима. Али због великог закашњавања радника Београда на посао опет се морао дозволити прелазак преко понтонског моста. Поред „Икаруса“ „јежеви“ су израђивани и у Горњем граду у радионицама Раде Маринковића, Мишкелића, Стрижића и др. Клинци су нарочито растурани на друму Земун-Батајница.⁷⁹

75 М. Перовић, **Лесковац у рату**, 166 и Хранислав Ракић, **Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја у 1941.**, Лесковачки зборник, I, 1961, 86.

76 Зб. НОР, I/1, 359.

77 М. Борковић, **НОП на Чукарици**, 1941—1942, 429.

78 Д. Гвозденовић, **Отпор становништва у градовима**, 415.

79 Д. Рајнић, н. д., 597 и Исто у УНЈ 1941, к-3, 132—133 и Ж. Атанацковић, н. д., 76—77. Упор. Ђ. Кларић, н. д., 175.

Ђорђе Кларић у цитираном раду наводи да су „јежеви“ потапани у уље да би после пробијања гуме под притиском ваздуха лакше исклизнули из ње. На тај начин би се ослободио отвор кроз који је ваздух нагло излазио напоље. Да не би били примећени, „јежеви“ су дању увијани у новине. Нарочито добре резултате „јежеви“ су показивали приликом кретања возила у колони, јер је због бушења гума на једном или више возила долазило до поремећаја кретања читаве колоне.⁸⁰

Од првих дана борбе сечење телефонско-телеграфских стубова и линија било је масовно. У акцијама су несумњиво учествовали и радници, док су предњачили чланови КПЈ, Скоја и симпатизери. Наоружани тестерама, клештима и секирама из Земуна су излазиле читаве екипе људи на комуникацију Београд-Загреб, на деоницу Земун-Батајница и ту до неко доба ноћи секли стубове и жице.⁸¹

ПОМОЋ НОП-у

Присталице ослободилачке борбе међу којима су се посебно истицали радници су пружали новчану, санитарску и другу материјалну помоћ партизанима. Тако располажемо подацима за шећерану на Чукарици да: „Организација прикупљања помоћи за народно-ослободилачки покрет функционисала је у највећој тајности. Сваки повереник је имао око себе одређени број другова. Редовне прилоге за НОБ-у давани су у току 1941. и почетком 1942. године 74 радника и службеника, или скоро половина запослених фабрике шећера. Да би се очувала конспирација, а да би у исто време било и неке евиденције, повереници су, уместо имена бележили бројеве, али касније је то постало опасно, па је помоћ давана у „четири ока“.⁸² Поред пружања помоћи у новцу, крајем 1941. отпочело је прикупљање шпиритуса и вате за рањенике. Шпиритус су радници узимали из фабрике и „преко везе“ га слали тамо где је он био неопходан. До вате се долазило на лекарски рецепт. Она је такође узимана из лабораторије.⁸³

И радници Ниша су као и других градова пружали помоћ НОБ. Они су одлазили код лекара симулирајући болест и добијене лекове уступали борцима партизанских одреда.⁸⁴ У скупљању помоћи за партизанске одреде су се истакли и лесковачки радници као и разне занатлије, а посебно обућари и кројачи овога града.⁸⁵ По Перовићу, при текстилној фабрици Мике Станковића Куце је постојао женски актив који се истакао у прикупљању прилога и неколико пута их предавао Бабичком партизанском одреду.⁸⁶ Међу радницима Прокуп-

80 Ђ. Кларић, н. д., 175—176.

81 Ж. Атанацковић, н. д., 80—81. Упор. Ђ. Кларић, н. д., 176.

82 Ј. Раичевић, Ђ. Ђурашковић, н. д., 142—143.

83 Исто, 143—144.

84 Ђ. Стаменковић, н. д., 131.

85 Светозар Крстић и Бошко Крстић, **Народноослободилачки одбори у лесковачком округу 1941**, УНЈ 1941, к-6, 171—175.

86 Д. Кулић, **Како смо то учинили**, Београд, 1958, 119.

ља који су радили на преради лискуна су скупљани прилози за помоћ партизанима.⁸⁷

*
* *
*

И на основу изнетих података се види да је илегална активност радничке класе Србије била велика и да су радници испунили очекивања своје авангарде радећи на смањењу производње и изводећи успешне саботаже и диверзије. Разним облицима отпора непријатељима је наносена знатна материјална штета, подбацивани су планови производње у фабрикама, возови су често каснили, био је поремећен систем непријатељских веза, а непријатељ се осећао свуда несугурним, јер га је свуда вребала смрт. Код непријатеља се стварала психоза страха и неизвесности. Радници, као и остали напредни људи у градовима скупљали су помоћ јединицама НОВЈ и породицама партизана.

ILEGAL ACTIVITY WORKING CLASS IN THE TOWNS OF SERBIA

S u m m a r y

In the paper analyses diferent form ilegal activitu labour class of Serbia which wos big. It is poited out on diversionary and sabotage activity, than unable railway objects and equipments, set fire, burning down garages and another objects. There are words about liberation famous activists Movmment of National Liberation, carrying aut attempts on the life od occupator oficers and the soldiers and their colaboratores, distribute leaflets, writing out slogans and simbols Movmment of national Liberation. Because of that an atmosphere of uncertity and fear is created the enemy and there is also a failure in production plans in factories. Workers too participate in gatherint help units National Liberation army of Yugoslavia and partisans' family.

Mr Malica Bodrožić

⁸⁷ Слободан Несторовић, *Под Хисаром*, Београд, 1972, 262—284. Упор. Милица Бодрожић, *Илегална активност радничке класе у окупираним градовима југа Србије 1941—1944*, Лесковачки зборник, XX, Лесковац, 1980, 135.

МИОДРАГ МИТРОВИЋ

ПИСМО ЕВДОКИЈЕ ЈОВАНОВИЋ ИЗ СКОПСКОГ ЗАТВОРА

Евдокија Јовановић, тетка Дока, или како је још за време рата названа Партизанска мајка, ово писмо упутила је из затвора пријатељу — сведоку на суђењу, у знак захвалности на датим исказима пред судом, како сама каже, који су помогли ослобађању из затвора сина Константина Јовановића Бекана.

Тетка Дока ухапшена је са сином Беканом на Нову годину 1942. год. У ноћи између првог и другог јануара бугаска полиција предвођена обласним полицајским начелником Балканским блокирала је кућу у којој је на преноћишту био Славко Пешић Готован, политички комесар Врањског НОП одреда. Славко је убијен, при покушају бекства а тетка Дока са сином Беканом, после претреса ухапшена. У кући су остала два нејака детета — синови Слободан и Јовица Јовановић.

Убрзо су бугарски фашисти тетка Доку из Врања пребацили у скопски полицијски затвор. У истражном затвору Дока је била подвргнута страховитим батинама од стране окупаторске полиције не би ли преко ње успела да открије партизанску организацију, јер су по свему судећи имала индиције да је Славко Пешић припадник партизанског одреда. Када се показало да батинама не могу сломити Евдокију, бугарски фашисти су прибегли чупању ноктију са њених ногу. Но, ни то није помогло. Евдокија није проговорила о партизанима, нити је признала своју сарадњу са њима. Једномесечно малтретирање за бугарске фашисте се показало неуспешно. Најзад је тетка Дока са гангреном на ногама пребачена из полицијског затвора у женски затвор Кале.

На суђењу је изведена тетка Дока са сином Беканом и другим партизанима 17. априла 1942. год. Оно се могло обавити у Скопљу али су се Бугари намерно одлучили за Врање са циљем застрашивања народа, с обзиром на то да су били заинтересовани да га изведу као знак демонстрације силе и моћи бугарске фашистичке царевине. Сви Врањанци Стојан Трајановић, Стојадин Станковић Дирла,¹ Петар

¹ Стојан Трајановић, командант Врањског НОП одреда, и борац Стојадин Станковић Дирла ухапшени су 20. новембра 1941. год. у селу Корбевцу. На овом суђењу због недостатка доказа да су „шумкари“ — партизани ослобођени су. Стојадин Станковић је пуштен на слободу, а Стојан Трајановић

Драги prijatelju,
 Jako sam se iznenadilo, kad sam došao
 u Zagreb po sužet, od one ne sretnosti
 se moje malih zagrebačkih, koji su nam
 sretnim tako velikom svetom došli. No
 kako je uspejalo bilo na uštimost onih
 koji su nas pozdravali, koliko uzbudi
 u očima onih što su nas gledali, a koliko
 kao prijatelja prema onima koji su nas bo-
 žili. ~~Kako su mi prijatelji uštimali~~
 gudo u rezane u moje crke i od onoga
 sam se pouzdao da stvarno svojim prij-
 jelima od mrdim prijatelja. Jedan od
 mojih najbližih prijatelja si mi.
 Zagrebački prijatelj mi je u stvarci
 onaj, koji mi ne govori o tome već
 onoga kada mi je najpotrebniji kaže
 mi se u znu i jednom došao da mi
 je prijatelj. Ovaj odgovor pred sudom
 bio je odričan i dokazao je došli

што ми се бар који ослобodio. И оштр,
 по није важно, јер ми у том случају немо-
 гу до одређених 15 год. Које су ми доде-
 вене. Када биде ми поново месеци, на
 до те се срушити оба дебели зидови
 кадо те сузнујући кацији који су око
 вама поново добрих и поштених
 људи, правих синова ~~пароде~~. Најбо-
 ље биде најбољи празник и ми бело-
~~ти прослављати сви заједно зајед-~~
 но са мојом миом децом која су се ф
 остављено са ми себи, - и са вама
 моји драги пријатељи. Имам још
 једну драгу за ~~ваше~~, ^{ваше} откоји до се
 појавиће ово деце, и поштомите им у све-
 ту и поштомите поштомите.

Добро које све ми киними небу никади
 забораваити и још сам вам из света
 срца благодарно. Благодарни све зрако-
 нице и пријатеље и вине све нити поздрав-
 ливо и све, поштомите најбоље своје деце.
 27-IV-1942 год. Љубав.

Трајковић Шоте, Стојадин Јањић Дине,² Чеда Стајић Плави,³ тетка Дока и син Кокан у четири часа ујутро одведени су у затворску ковачницу и оковани у ланце, а онда уз пратњу полиције пребачени на железничку станицу Скопље, а одатле возом за Врање.

У Врању на железничкој станици сачекала их је, једна десетина бугарских полицајаца. Заробљеници уз пратњу полиције су прошли старим путем до касарне посматрани од сељака, који су напуштали посао на њивама да би видели бугарску „представу“. Од касарне пратњи се придружило још десетак бугарских војника више ради демонстрације силе но из потребе да се сачувају од бекства оковани заробљеници.

Бугарска полиција је чак и гонила људе на улице да виде затворенике, боље рећи силу и моћ бугарског царства. То је од народа прозрено. Врањанци су знали да је то срачунато за њихово застрашивање, да знају шта их чека ако крену и они у борбу против такве силе. На њиховим лицима се могао приметити осмех. И тетка Дока је схватила осмех Врањанаца те каже: „Колико је осмеха било на устима оних који су нас поздрављали!“. Данашње улице: Немањина, Душанова, Саве Ковачевића и Петог конгреса биле су пуне народа. Оковани затвореници, уз звекет ланаца од турске калдрме, вођени су кроз шпалир.

Трећег дана суђења, 17. априла, оковани у препуну салу издани су пред војни суд: мајка Дока и син Бекан, Чеда Стајић Плави и Јањић Стојадин Дине.

Партијска организација није оставила своје борце без помоћи. Припремљени су сведоци, а и доста је пара дато још у Скопљу судијама војног суда за ослобађање осамнаесто годишњег Константина Јовановића Бекана.⁴

На суду бугарски полицијски агенти нису успели доказати кривице многих међу оптуженима, па ни Константина Јовановића.

је враћен у затвор на чекање извршење смртне пресуде. Наиме, Стојан Трајановић је у одсутности октобра 1941. од окупаторског суда осуђен на смртну казну због учествовања — вођења партизанског напада на рудник антимона у Малом Трнавцу 22. септембра 1941. године.

² Врањанци — партизани Стојадин Јањић Дине, борац Бабичког НОП одреда, заробљен је 12. априла 1942. у Пољаници код Крушеве Главе, а Петар Трајковић Шоте, борац Јабланичког НОП одреда, заробљен је новембра 1941. год. Обојица су оптужени по члану 2. и 16. Закона о заштити државре (Бугарски) као „шумкари“ — партизани, али та оптужница није доказана. Оптужени су се бранили да су били у Недићевој Србији ради посла, а како нису успели да се запосле, враћали су се кући, када су ухапшени. Због недоказане оптужнице војни суд их није осудио јер прекршај који су начинили спадао је у надлежност цивилног суда.

³ Чеда Стајић Плави, секретар МК КПЈ за Врање, ухапшен је у Врању децембра 1941. год. На суђењу није доказано да је радио на рушењу бугарског царства, те је и он упућен на цивилни суд. У затвору је остао до 22. јуна 1942. год. Стрелан је на месту Корубе изнад Врања као члан ОК КПЈ за Врање 7. септембра 1943. год. од бугарских фашиста.

⁴ Константин Јовановић Бекан, скојевац од октобра 1939., постаје борац II јужноморавског партизанског одреда марта 1943. год. а 13. децембра исте године погинуо је у сукобу са Бугарима у селу Лопардинцу.

Нису доказали да су „шумкари“ — партизани, да су се борили за разбијање бугарске царевине, те је суд био принуђен да неке упути на цивилни суд, неке ослободи, а једино је доказана кривица Евдокије Јовановић, прикривање партизана, и за то кажњена са 15 година робије. Њен син Константин Јовановић Бекан је ослобођен.

По завршеном суђењу уз поновљену шетњу врањским улицама сви су враћени у скопски затвор. Одатле тетка Дока пише писмо из кога избија велика љубав према свом народу и партизанима, будућим ослободиоцима, као и убеђење у скорашњи долазак слободе за коју по њој не треба чекати ни петнаест месеци. Сва фашистичка бугарска малтретирања нису могла да је поколебају. Напротив, постала је убеђенија у исправност борбе и победе: „Када ће пукнути ланци којим су оковани толико добрих и поштених људи, правих синова народа“, када ће доћи слобода.

LETTRE D'EVDOKIJIA JOVANOVIĆ ENVOYÉE LE 27 AVRIL 1942 DE LA
PRISON DE SKOPLJE

— Résumé —

Il s'agit de la lettre qu'Evdokija, tante Doka ou »mère partisane« comme on l'appelait à cause de l'aide qu'elle apportait aux partisans, écrit dans la prison de Skoplje. Evdokija Jovanović et son fils Konstantin dit Bekan, membre des Jeunesses communistes, avaient été arrêtés dans la nuit du 1er au 2 janvier 1942 par les occupants bulgares qui avaient fait irruption dans leur maison. Ceux-ci avaient tué à cette occasion le commissaire politique du Détachement de partisans de Vranje, Slavko Pešić — Gotovan, venu passer la nuit chez les Jovanović.

Evdokija et son fils ainsi que d'autres communistes et partisans de la région de Vranje avaient comparu à la mi-avril devant le tribunal des occupants bulgares. Elle avait été condamnée à quinze ans de prison pour avoir caché des »maquisards«, tandis que sur la foi des dépositions de plusieurs témoins, son fils Konstantin avait été acquitté. C'est pour remercier ces témoins, des camarades qui partageaient ses idées, qu'Evdokija écrivit la lettre en question. Elle y clame sa foi inébranlable en la victoire de l'insurrection et affirme que son peuple ne tardera pas à se libérer des occupants fascistes. »Dans moins de quinze mois — souligne-t-elle — ces murs épais s'effondreront et les chaînes qui enserrant tant d'hommes bons et intègres, véritables fils du peuple, seront brisées«. L'amour qu'elle porte à son peuple n'a d'égal que la haine qu'elle éprouve envers les envahisseurs fascistes bulgares.

M. Mitrović

ВЕРОВАЊА О ЗМИЈИ НА ЈУГУ СРБИЈЕ

1. У традицији готово свих народа змија представља веома поливалентан симбол (симбол магијске снаге, подземља, буђења у природи, здравља, мудрости, зла итд.).

Змија је била таква и у митологији балканских староседелаца. „Као животиња-тотем илирског рода, она има средишњу улогу у митолошком и религијском саставу јужних Илира“¹.

Многа веровања о овом демону и култној животињи донели су и Словени приликом досељавања на Балкан. „У традицији словенских народа забиљежена су веома бројна вјеровања о змијама, посебно као хтонским демонима, а понекад и са извјесним елементима који би указивали и на тотемистичка схватања“².

У старој словенској религији град Бујан на неком острву „био је боравиште мртвих“. У њему је живела и најстарија змија³.

2. У етнографским зборницима и у другим публикацијама објављени су многи записи из разних наших крајева у вези с веровањима о змији. Такође је публиковано и више научних прилога, расправа и студија. Да поменемо само неке.

Међу радовима о змији који су штампани пре другог светског рата од веће вредности је и прилог М. Хиртза⁴. Кућна змија је била предмет посебног интересовања С. Зечевића. У својој језгровитој расправи он објашњава порекло наших веровања о овој сеновитој животињи и наводи обимну нашу и страну литературу⁵. Зечевић расправља и о змији као култној животињи.⁶ Једну од

1. Александар Стипчевић: *Илири, повијест, живот, култура*, Загреб, 1974, стр. 182—183.

2. Шпиро Кулишић: *Стара словенска религија у свијетлу новијих истраживања, посебно балканолошких*, АНБ и Х, Сарајево, 1979, стр. 56.

3. Х. С. Робинсон и К. Вилсон: *Митови и легенде свих народа*, Београд, 1976, стр. 303—304.

4. Мирослав Хиртз: *Змије кућарице*, Зборник за народни живот и обичаје, Загреб, 1930, св. XXVII/2, стр. 243—254.

5. Слободан Зечевић: *Порекло наших веровања о кућној змији*, Народно стваралаштво — Фолклор, Београд, 1970, бр. 35—36, стр. 141—150.

6. Слободан Зечевић: *Елементи наше митологије у народним обредима уз игру*, Зеница, 1973, стр. 85—87.

најбољих и најдокументованијих студија о овом гмизавцу написала је Сребрица Кнежевић⁷.

3. На југу Србије живи већи број змија.

Отровнице су: *шарка* (*Vipera berus*) и *поскок* (риђи и пепељаст-ти) или *камењарка* (*Vipera ammodytes*). Помињу се у народу и змије *мртвичарке*, које се виђају у мртвичавом (осојном) месту и мање су отровне од шарке (Мијовце). У Горњем Старцу тврде да постоји и отровница *конштрача*, која је мање опасна од поскока, али се тешко убија јер јој је тело тврдо. У Узову знају за *црну шарку*, ретку, али врло опасну отровницу.

У Пчињи се верује да се појављују опасне кратке отровнице *штуке*, које летећи нападају човека. У многим местима се може чути и за змију *троглавку* (тројеглавку, тројоглавку), од чијег уједа нема лека. Она је кратка, једна глава јој је већа, а две су мање. Помиње се и у жетелачкој песми:

„Леле, мајко, змија ме изеде,
изеде ме змија тројеглавка!“

Људи у селима употребљавају и друге називе за змије отровнице (за шарку и поскока). У насељима Грделичке клисуре (у Љутежу, нпр.) шарка је позната и као *клетачица*. Понегде се она назива и *шаруља* или *шаруљка* (Жујинце у Прешевској Моравици). У Пчињи поједине старије жене за поскока кажу и *поскочница*. „На Драгу поскочница уапала теле“ (Горња Трница). У песмама из Пчиње за отровницу се каже и *змија љутица*.

У Пољаници отровницу називају *пекуља* или *пекулија*, на Рујну (у Себрату) *пекуља*, у Пчињи *гадурина* (Барбаце), а у врањским селима, пак, најчешће *гадина*. Старији људи у Сливници употребљавају и реч *гуја*.

Најпознатије неотровнице су: *водна змија* (*Tropidonotus*) и *смок* (жека *смочица*) (*Coluber flovescens*). У Сливници причају да се може видети смок (смук) *присојар*, који је веома брз, а може да нападне и човека.

Говори се (у Пољаници и другде) да отровнице много тамани *гуж* (*Anguis fragilis*). Он се увуче у змију кроз њена уста, поједе јој утробу и изађе на задњем делу.

У највеће непријатеље змија народ убраја и жежа.

Има змијара који могу да укроте и опасне отровнице шарке. Сматра се да њих може да уједе („упеца“) само глува змија (јер не чује њихов говор и звиждање). Најчувенији змијар у врањској околини био је Риста Тољић из Дубнице, који је у својем дому чувао ове гмизавце. И његов отац био је укротитељ змија. У послератном периоду као змијар се истицао и Дража из Јастрепца (на Рујну), који је сарађивао и са фармацеутском индустријом.

4. На југу Србије је више микротопонима и хидронима који се могу довести у везу са змијама. Нпр.: *Змијарник* (пашњак у

7. Сребрица Кнежевић: *Лик змије у народној уметности и традицији Југословена*, Гласник Етнографског музеја, Београд, 1960, св. 22—23, стр. 57—97.

Новом Селу на Рујну, већи потес у Црвеном Граду (Пчиња), њиве и ливаде у Големом Селу (Пољаница) итд., *Змијанац* (пашњак у Горњој Отуљи), *Змијопек* (део Бојиндолског потока и већи потес у Големом Селу), *Змијина бара* (ливаде у Стрешку, Пољаница), *Змијин гроб* (мала голет у Кршевици), *Змејковица* (долина у Цегу), *Змијавац* (кладенац у Крушевој Глави, Пољаница), *Смоков кладан'ц* (извор у Обличкој Сени); и др.

Иначе, станишта змија су позната као *змијарник* и *змијопек*.

5. У употреби је већи број паремија у вези с овим рептилима. Пословице: „Љута како змија“, „Лоша како змија тројеглавка“, „Гадна како змија тројеглавка“ (опака жена), „Змија сас шес ж' цала“ (жена опаког језика), „Суши се како змија на трн“, „Како да је пред змију бегал“ (каже се у Црној Трави за мршава човека), „Она је како змија тепана“ (зла жена), „Девојка треба да чува тајне како змија ноге“, „Сиса како смок“, „Глића како змија жабу“, „Отврљила га како змија кошуљу“, „Змија змију једе“; и др. Клетве: „Да ти змија очи изврти“, „Свила ти се змија око врат“, „Све ти змије по кућу лазиле“, „Змије те дабогда изеле“, „Змије ти очи попиле“, „Да дирнеш у змијско гнездо“, „Да нагазиш змију на реп“; и др. Када деца загонетају, чује се ова загонетка: „Вер, верено, вар, варено, у руке не фатено“ (Змија).

6. На југу Србије су разноврсна веровања о змији. Нема сумње, многа од њих су остаци древне религије (змија као демон, као култна животиња итд.).

Из давне прошлости су магијске радње и обреди који се изводе у пролећним месецима.

Четрнаестог марта, кад је Препмученица Евдокија („Прва баба“), у Доњем Требешинју су сипали врелу воду на камење. Лице које је то чинило двапут је изговарало: „Очи да ги попаримо“, а потом: „Никад да ги не видимо!“ У Претини, у Горњем Старцу и у другим селима сипали су на конопац врелу воду на овај дан.

Највише магијских радњи против змија („да ги не буде“, „да би бегале“) било је за време празника Младенци (22. марта).

Уочи Младенаца ставе два-три каменчића у рерну (некада у огњиште). Онај који највише борави у пољу узме ујутру те каменчиће, изађе у двориште и жмурећи баца их испред себе („да га не нападав змије у поље“, „да бегав испред њега“) (Моштаница).

На овај празник ујутру, пре изласка сунца, савије се врпца на камену, па се полије врелом водом („да се уништив змије“) (Бујковац). У питању је, дакле, преносна магија.

Истог дана ујутру, „пред слунце“, просипа се врела вода на камење, на грамаде („да нестанев змије“) (Врањска Бања).

У Барбацу, пак, приликом просипања вреле воде на камење, жене су изговарале ову магијску формулу:

Попари ву ноге да не иде;
попари ву очи да не види;
попари ву жало да не једе.

На Младенце ујутру старице у Горњем Старцу и сад стављају конопац на грамаде, сипају врелу воду и три пута изговарају:

„Што пару?“

„На змију очи!“

Истог празника, пре него што се сунце појави, треба узети четири каменчића, два ставити на ноге, а два држати у рукама. Потом се треба окренути према истоку и зажмурити. Прво се одбаца каменчић са десне ноге, а потом десном руком, преко левог рамена, баца каменчић. После се одбаца каменчић с леве ноге, а левом руком, преко десног рамена, баца се каменчић који је био у шасти леве руке. Приликом ове радње четири пута се виче: „Кол'ко што видо овај камен, такој да видим лети змију и она мене!“ (Барбаце).

Кад је вршидба, балега се залепи за зид, а на Младенце се одлепи и пали. Парчићи балеге, који горе, стављају се близу прага куће и других зграда („да змије не улегне“).

На Младенце у Стублу ништа нису кували („ништа не треба да врије због гадину“).

Ујутру на овај празник Срби и Роми у Биљачи одлазили су у камењар Змијарник и ископавали змије. Доносили су их у село, на Збириште, где су се скупљали људи. Смелији појединци обмотавали су ове гмизавце око паса или руку.

У Претини су жене париле конопац на грамади и кад су Благовести (Велики четвртак).

Кад човек у пролеће први пут чује глас кукавице, треба да стави на десну ногу камен, да га, потом, одбаца и да изговори: „Кол'ко је овај камен од мене долеко, тол'ко змије да су долеко!“ (Пунушевац).

На Ђурђевдан, пре изласка сунца, човек треба да пребаца камен преко себе и да викне: „Ако видим овај камен, па да видим и змију!“ (Доње Жапско).

Јеремијиндан (14. мај) празнован је у многим крајевима. У Лесковачкој Морави, нпр., то је био врло значајан пролећни празник. „На Јеремијиндан се ништа у рукама не ради: не шије се, не суче, ништа се не размиче („размаца“), као конац, конипац“⁸. Празновали су га и Срби у суседном Косову. Јеремијаши су тада опходили сеоске домове и певали обредне песме⁹.

Јеремијиндан је на југу Србије празнован „како празник за змије“.

Житељи села Спанчевца 15. маја, кад је Пољејеремија, свете масло код црквине у месту Бујићу. Раније су се ту окупљали људи и из других насеља.

Јеремијиндан и Пољејеремија празновани су и после другог светског рата.

8. Драг. М. Борђевић: *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗ, Живот и обичаји народни, САНУ, Београд, 1958, књ. 31, стр. 386.

9. Татомир Вукановић: *Срби на Косову*, II, Врање, 1986, стр. 403—405.

Уочи Св. Јеремије једна особа марамом превеже очи, обилази зграде у дворишту и удара машом у лопатицу. Друго лице је води „под руку“. Том приликом се виче: „Јеремија у гору, беж'те змије, у рупу!“ (Лопардинце).

Једно младо чељаде је три пута обилазило кућу, ударало машом у лопатицу и више пута викало: „Змије у море, Јеремија у поље!“ (Велико Буштрање).

Жена, која је машом ударала у лопатицу, викала је: „Беж'те гуштери и змије, јутре викав Јеремија!“ (Доње Жапско).

Зашто су употребљаване маша и лопатица? „И предмети који служе за подстицање ватре на огњишту поседују, по народном веровању, исту катарктичну моћ, као и сама ватра“.¹⁰

У селима многе старије жене и сада не плету на Јеремијиндан („да се змије не плетев“).

7. Змија као хтонична животиња и чуварица домаћег огњишта позната је у религији многих европских народа, па и Словена.

И стари Грци и Римљани веровали су да се душе умрлих предака јављају у облику кућних змија.

На југу Србије се често чује паремија: „Змија је сајбија на кућу“. Поједини старци и старице још верују да у свакој кући живи ова сеновита животиња. Уколико се, пак, она убије, умреће домаћин. У Гарњем Старцу змију чуваркућу избаце даље од зграде, али је, по правилу, не убијају. Називају је сајбиком.

Ако се овај гмизавац појави у дому, У Левосоју га, такође, не убијају, али мисле да је то знак да ће неко у домаћинству умрети.

У селима се посебно поштовао смук ако живи у кући. У једном дому у Честелину овој неотровници су давали храну. Чим би се смук напио млека, домаћица би му говорила: „Ајде иди си с'г на легало... Ајде иди си...!“

Змију сајбију може имати и црква, о чему постоји једно интересантно предање. Од најстаријих парохијана слушао га је свештеник Тодор Петковић.

„У сенци високих брестова скривала се мала ратајска црква, покривена каменим плочама.

Али силни бег реши да зида велики сарај. Позвао је хришћане и наредио им да скину плоче са богомоље и да их дотерају у његово двориште.

Кад су сељаци подигли неколико плоча, на своје запрепашћење, видели су тамнозеленог смука који се обмотао око неколико греда. Палацао је његов црвенкасти језик. Шта да се ради? Хришћани су плачући говорили бегу да не смеју више да дирају кров, јер црква има свога сајбију. Бег је љутито викнуо: „Ђаур бре, брго донеси камен!“ Дошле су до цркве. Смук је претећи шиштао. Вратили се бегу. Он им је ставио до знања да ће их све побити ако у дворишту не види плоче.

10. Видосава Николић—Стојанчевић: **Врањско Поморавље, етнолошка испитивања**, СЕЗ, Живот и обичаји народни, САНУ, Београд, 1974, књ. 36, стр. 256.

Тако је црква остала без крова, а змијурина је нестала.

Но, бегов отац се претворио у вепра и грохтао у дворишту са-раја плашећи хануме.

Бег је видео да је погрешно. За манастире у Лепчинцу и Горњем Жапском и за Прохор Пчињски одредио је читаву прегршт златника. И није га снашла већа несрећа.“

Још у давним временима се веровало да змија може бити чувар воде. Зна се, нпр., да је у грчкој митологији змија чувала свети извор у Теби.

Има на југу Србије старијих људи који и сада истичу како у близини сваког извора или кладенца живи смук „као чувар на воду“.

У веровањима и народном песништву змија се јавља и као демон воде. У једној песми из прешевског краја говори се о овом рептилу од седамдесет ока који живи у тамном бунару на Сувој планини.¹¹

У Крмољу, у ратајском атару, близу извора Кладенац, негде после 1920. године живео је изузетно дугачак смук, који би шиштао ако би неко захватао воду. Сакупила се већа група људи и пошли да га убију, али им је он побегао и више се није појављивао. Остао је само страх од њега и прича о његовој дужини.

И на југу Србије живи предање о злату у земљи или у неком запуштеном бунару на којем лежи дугачка и опасна отровница. Нај-лешше је ово. „Код Марковог калета изнад Прешева, на Кардагу, постоји дубок бунар, а у њему на злату лежи необично дугачка змија. Она само једном годишње излази из бунара. То бива на Ђурђевдан. Рано ујутру змија полако помаља главу из своје тамне куће, а потом брзо вијуга по роси према Пироћанским воденицама. После кратког времена види се цела њена дужина. Реп јој је на развалина-ма старе тврђаве, а глава пије планинску воду на потоку. Пошто се напије свеже ђурђевданске воде, змија се уморно увлачи у свој тајанствени дом. После тога појављује се сунце.“

Змија може бити и чувар поља.

У неким лесковачким селима за божићне празнике месио се хлебчић за „змију пољанку“ да би она од града чувала поља¹². Шпиро Кулишић претпоставља да је фигура змије на божићном хлебу „првобитно представљала житног демона“¹³.

Многи људи приликом жетве избегавају да убију змију на њиви (Мало Буштрање). У Обличкој Сени такође на њиви не убијају смука јер сматрају да је он „чувар поља“.

Ранијих година су у Големом Селу (нпр. Десивојчани у Баљковцу) убијали на жетви змију, одсецали јој главу и сушили је. Идуће годинне, приликом сетве, домаћин кроз уста змијске главе

11. Јов. Хаџи-Васиљевић: *Јужна Стара Србија*, књ. II, Прешевска област, Београд, 1913, стр. 310—312.

12. Драгutin М. Борђевић: *Живот и обичаји народни у лесковачком крају*, Народни музеј, Лесковац, 1985, стр. 59.

13. Шпиро Кулишић: *Из старе српске религије*, СКЗ, Београд, 1970, стр. 68.

пропусти шаку зрневља, а потом га сеје. Верује се да то штити усеве од града, мишева и других напасти.

Догодиће се несрећа косцу ако приликом кошења ливаде посече змију. Кад им се то деси, неки косачи у Пољаници урезивали су на косишту знак (обично у виду крста).

За време зиме у пчелињаку Ристе Тољића било је закопано грне са змијом. Свакако је веровао да она чува уљаник.

Умногим селима Врањског Поморавља пастири су смукову кожу навлачили на своје штапове. У питању је, дакако, заштитна функција.

Фути са змијоликим шарама змијарка такође је могла да има заштитну улогу (Клиновац). У Горњем Старцу старије жене још носе појас змијарку.

8. Древна су веровања о змији са драгим камењем. Она се јављају у многим крајевима света. Нпр. змије Наге у хиндуистичкој религији носе најлепше драгуље¹⁴.

И на југу Србије још егзистирају слична веровања.

Змијски цар се појављује само у пролеће, кад се змије паре, и налази се у њиховом сплету. Он има на глави три драга камена. Ако на њега човек баци свој вунени капут, он ће му оставити „једно бесцено каменче“ (Доње Жапско).

На сплет змија треба бацити вунени хаљетак. Змијски цар ће због тога оставити чаробни каменчић, који држи испод језика. Уколико га човек носи са собом, прати га срећа и отварају му се сва врата (Ратаје — Крмољ).

9. Зна се да је антички видар Ескулап тврдио како змије најбоље могу да пронађу лековито биље. А на југу Србије у неким селима се верује да једна од змија у сплету има испод језика „чудно биље“, које ће оставити испод хаљетка. Човек који носи ту „травку чудотворку“ може да прође „кроз сви врата“, све да победи, па и тешку болест.

Ако се наиђе на сплет смукова на путу, треба на њих бацити мараму, коју људи после чувају, јер она брани од зла (Врањска Пчиња). У Пољаници су веровали да кад човек носи са собом ту мараму, може бити невидљив. „Он други види, али они њега не“ (Големо Село).

У Пољаници (у Власу) бацали су на сплет змија и вунени хаљетак. Пошто се змије размиле, узели би га и годинама чували, јер су веровали у његову чаробну моћ.

10. Мисли се да се смукови највише паре кад су Духови. Тада их никако не треба убијати, јер „тој је лошо“ (Горње Требешиње).

Кад се змије паре, односно кад су у сплету, не убијају се. Ако ово неко не поштује, „ће га снађе издеветина“ (несрећа) (Сливница).

14. Вероница Јонс: **Индијска митологија**, „Отокар Кершовани“, Опатија, 1985, стр. 108—109.

Уколико девојка за време парења змија баца на њих неки вунени хаљетак, удаће се срећно и имаће пород (Сливница).

Не треба додиривати рукама камење и влати траве на месту где су се змије париле. Остаци њихове сперме су „љути“, па се на прстима могу појавити ране (Врањска Пчиња).

11. Многобројна су и друга веровања о змији.

Ако за време празника Младенци буде лепо време, у току лета биће много змија.

Змија која се појави пре Ђурђевдана је грешна (Павловац).

Треба очекивати скору кишу ако за време суше змије измиле из земље у већем броју.

Кад се приликом копања из земље избаци змија, људе ће те године снаћи велика несрећа (Кленике).

Ако змија уједе домаћу животињу или човека, земља је више не прима (јер је грешна). Њу мора неко да убије (Горња Трница). Слично веровање забележено је и на Косову: „Кад дођу дани да се змије губе, онда она која је грешна не може да уђе у земљу“¹⁵.

Треба убити змију која је изашла на пут јер је грешна (Големо Село).

Уколико се змији откине реп, она тражи рог, у који се увуче и с њим срасте. После је врло опасна (Горња Трница). Кад се змији откине реп, она уђе у неки шупалъ предмет од дрвета и с њим срасте. Таква отровница напада људе (Коћура). Ако се змији прекине тело, она постаје агресивна и од њеног уједа нема лека (Горњи Старац).

Ако човек на путу наиђе на убијеног смука, догодиће му се нека неприлика (Сливница).

Не гази се змијски свлак. Ако је на путу, треба га некуд склонити.

Чим се змија увуче у гроб, прво мртвацу „попије очи“ (Врањска Пчиња).

Руковети не треба да леже дуже на њиви због змија.

Докле змија не види човека међу веће, не може да га уједе.

Кад трудна жена види змију, дете ће бити рохаво.

„Чим змију сањаш, имаш душманина“ (Стубал).

Ако човека у сну уједе змија за десну руку, умреће (погинуће) му неко од најближих.

Кад човек сања змију како га је опасала, значи да ће му се десити „големо зло“.

Уколико човек сања змију која га напада, треба да се пази од душманина.

Особито се велики број веровања везује за смука.

Ова змијурина може да се обмота човеку око ногу и да га убије.

Кад се смук раздражи, репом баца камење.

15. Миленко С. Филиповић: *Различита етнолошка грађа*, СЕЗ, књ. LXXX, САНУ, Одељење друштвених наука, Расправе и грађа, Београд, 1967, књ. 5, стр. 74.

Готово у сваком селу може да се чује прича како смук сише краве и козе на испашаи. Ако сише козу, она више неће имати млека.

Кад човек једе пресно месо, па заспи у природи, смук може кроз уста да му се увуче у стомак.

Смук хоће да нападне жену дојиљу и да је сише. Прича се како је страдала нека жена у Лопардинцу.

Поједини старији људи мисле да се „сас благи речи“ може одагнати или смирити змија. Савка Ристић Ћаткина (1910) из Нерадовца кад види овог гмизавца, изговара мирно и тихо: „Ајде, ћерко, иди си. Ни те дирам, ни ме дирај.“ Уместо „змија“ понегде кажу и „она“. „Па се она појавила у башчу“ (Врањска Бања).

12. Змијски ујед се лечи на различите начине.

Између Ускрса и Ђурђевдана ухвати се змија и стави у боцу у којој је зејтин. Сматра се да ова текућина најбоље лечи од змијског уједа (Барбаце).

У многим селима Врањског Поморавља пре Ђурђевдана ухвате змију и ставе је у боцу с ракијом. Након месец дана змија се избаци, а текућином се маже рана „кад упеца гадина“.

Понегде змију отровницу пеку у грнету, а пепео од ње чувају у боци и њиме поспу рану од змијског уједа.

На „рану од гадину“ у Великом Буштрању стављали су мезгру од јасена.

Оток од змијског уједа на телу домаће животиње избуду бодљом од трна, а потом га притискају ситним и оштрим песком и перу хладном водом (Радовница).

Биљарице беру поред потока змијску траву (*Silybum marianum* L. Gaertn), јер верују да она лечи од змијског уједа. Трава се накваси водом и ставља на рану. Неке, пак, жене димом од ове биљке „каде“ уједено место.

Донедавна ујед је „лечен“ и бајањем. Гласовита бајалица Станојка Јовановић (1919) из Мијовца у Пољаници рану је додиривала кукуреком („јединаком“) и изговарала басму „од пекуљу“. У неким селима бајалице су уједено место трљале и бурјаном. Поједине бајалице док шапућу басму, палцем десне руке или неком биљчицом повлаче поред ране кривудау линију, која, свакако, треба да представља пругу на леђима отровнице.

Змија има значајно место и у етномедицини.

Одсеку од змије главу и кроз очи провуку свилен конац. То носи дете које болује од епилепсије (Куново). Парчиће од рибе која је отета од змије носе епилептичари са собом (Врањска Пчиња).

Ако се човеку „врти пупак“, треба да нагази петом змију, па ће болови престати (Бунушевац).

Запале змијски свлак, а пепео ставе у ракију. Ту текућину пије човек који болује од грознице (Горња Трница).

Змијска кошуљица се употребљава и у етноветерини. У Барбацу, нпр., запањеним свлаком од смука „кади се“ коњ који је оболео од гутураћа (сакагије).

Циљ нашег рада није, међутим, откривање таквих, унутарњих порива за богато литерарно стваралаштво Боре Станковића и њихово довођење у везу са превазилажењем осећања мање вредности и недовољности, физичког или психичког порекла. Прећутно усвојивши наведену претпоставку, покушаћемо да његове књижевне ликове објаснимо појмовима Адлерове индивидуалне психологије: тежњом ка моћи, осећањем несигурности и мање вредности, мушким протестом, компензацијом и надкомпензацијом, фиктивним циљем, линијом—водиљом итд.

Индивидуално-психолошка анализа Софке, јунакиње романа „Нечиста крв“, представља тек увод у ширу студију, чији је циљ да већи број Станковићевих ликова сагледа у светлу Адлерове индивидуалне психологије и тиме да скромни допринос свестранијем упознавању широке и дубоке психолошке проблематике једног од наших највећих књижевника.

Кренимо, дакле, најпре од Софке и покушајмо да расветлимо развојни пут формирања њене неуротичне индивидуалности полазећи од констелације породичних односа. Или, речено језиком Адлерове психологије: покушајмо да реконструирамо њену водећу линију, оформљену још у најранијем детињству, која ће се доследно, као црвена нит, провлачити кроз читав њен животни стил.

Софка је јединица — чињеница која, према Адлеровом мишљењу, у великој мери одређује формирање животног плана и његово усмеравање према фиктивном крајњем циљу — постизању надмоћи. Од најранијег детињства она је окружена љубављу и пажњом целе породице, обиљем и изобиљем, али и једном специфичном породичном атмосфером која ће оставити дубок, неизбрисив траг у њеној души.

Цела историја њене породице, још од најдавнијих предака, о којима је Софка тек по чувењу знала, била је прожета гомилањем богатства. Према Адлеру, то је један од основних облика компензаторне идеје — „жеља да се има све“.² Сав тај сјај: куће са авлијама, сребрним саханима и златним зарфовима, безбројни чивлуци, собе раскошно намештене и окићене скупоценим ћилимима, сликама, сребрним саханима и златним зарфовима, безбројни чувлуци, виногради, њиве, сераји, раскошне хаљине и укусне ђаконије — све је то постојало од вајкада готово искључиво у функцији дистанцирања од осталог, „спољног“ света. Међутим, са истом брижљивошћу са којом је том свету стављано на знање чиме све располажу Хаџи-Трифунџи, од њега су сакриване све болести, недаће, пороци.

„И ваљда због тога спољног, неблагодарног света, од кога су се они толико одвајали, бежали, али којег су се толико исто и бојали, јер је услед зависти, тај свет увек готов да се подмене, сити

² А. Адлер, **О нервозном карактеру**, Матица Српска, Нови Сад, Просвета, Београд, 1984, стр. 151.

и зазлорадује — знало се: да они, од увек, што год би се десило у њиној родбини, све брижљиво крију и таје“.³

Та манифестна недоследност ставова према околини, изразити презир помешан са прикривеним страхом, могу се објаснити постојањем једне неуротичне породичне организације, фиктивним циљем надмоћи постављеним у давној прошлости од ко зна ког Софкиног претка, који ће се преносити с генерације на генерацију, кроз васпитање за такву породицу — тврђаву.

Јер, „правилно схваћена појединачна кретања морају у њиховом међусобном односу дати копију једног једнообразног животног плана и његовог крајњег циља.“⁴

Ако се и презир према том „спољном“ свету и страх од њега схвате као две манифестације истог феномена — заштитничке надградње личности, онда се у потпуности губи привидна супротност ових осећања. Хаџи—Трифун и његова породица као да стално теже да пробију границе које пред њих поставља реалност, све новим и новим куповинама и готово фетишистичким односом према тим репрезентантима њиховог богатства и моћи. При свему томе постоји страх, као израз неуротичне опрезности и страшљивог очекивања будућих несрећа.

На следећи начин Адлер прати трансформације оваквих неуротских обезбеђења:

— *Бојажљивост*: на пр. као да бих *могао* изгубити новац, *могао* бити деградиран, „*доле*“;

— *Страх*: као да *ћу* изгубити новац, као да *ћу* бити деградиран;

— *Меланхолија*: као да *сам* изгубио новац, као да *сам* деградиран“⁵.

Када са ослобођењем од Турака почне материјално пропадање чувене породице, када се у потпуности остваре тамна предвиђања предострожне психе, када, дакле, унапред прихватаним стањем кога су се плашили нису успели да избегну стварну опасност, тежња ка надмоћи још више добија у снази, коришћењем другачијих средстава: наглашавања, потенцирања, лажљивости, хвалисавости⁶.

Како се Софка развијала у тим условима?

Драматична промена економског положаја породице један је од важнијих објективних чинилаца који доприносе формирању личности водиље, како је показао Адлер у својим многобројним анализама⁷. И у овом, као и у случају деловања многих других спољашних фактора, пресудан је, међутим, дечји доживљај целе ситуације. А Софка је драматично и болно схватила целу ситуацију, иако је у односу на њу посебно брижно спровођено већ устаљено средство Ефенди-Митиних: прикривање несреће и срамоте.

³ Б. Станковић, *Нечиста крв*, Просвета, Београд, 1956, стр. 13 .

⁴ А. Адлер, *Индивидуална психологија*, стр. 58.

⁵ А. Адлер, *О нервозном карактеру*, стр. 122.

⁶ Исто страна 151 — 176.

⁷ А. Адлер, *Психологија детета*, стр. 129.

Станковић нас мајсторски, посредством градације, доводи до Софкиног начина поимања опоре стварности, до њеног разгртања мистериозних велова појачане љубави целе фамилије, пажљивог склањања од разговора одраслих, куповина скупоцених хаљина.

„Али убрзо се Софка досетила. Видела је: да јој мати зато тако скупе хаљине даје, да би је том скупоценошћу уверила како заиста то он, отац, шаље, бојећи се да га она, као свако дете, не би сасвим заборавила или га чак омрзла што никако к њима не долази, што њу и „маму њену“ оставља увек тако саме. . .

. . . Исто тако као што је за материно заваривање знала, знала је и за све остало што се око ње догађа и збива. Особито оно отимање родбине око ње, Софке, када су она и мати остале саме после очевог напуштања, тобож прелажења у Турску. . . . А Софка је и тада већ знала да сва та љубав и нежност родбинска, долази као од неке слутње, предосећања несреће која већ почиње да се догађа. . . . Међутим, све то није требало. Одавна је Софка за све то знала. . . .

. . . Софка је одувек, од како памти за себе, — знала за све. И као што је, никад ни за шта не питајући, осећала и разумевала све што се око ње догађа, тако је исто знала и за себе шта ће с њоме бити. . . .“⁸

Управо таква рана сензибилизованост Софкиног психичког апарата уверава нас да је фиктивни циљ надмоћи већ постављен и да се у животном стилу Софке назиру црте неротичног карактера: те преосетљиве предстраже, ти дишци којима успоставља контакт са околином и будућношћу, та непрестано активна пажња помоћу које се буде плашње, наде, сумње, ишчекивања, покушавајући да заштите психу од изненађења и деградирања осећања личности⁹.

У таквим условима осећање за заједницу, које је, према Адлеровом мишљењу основа за разликовање између корисних и некорисних испољавања тежње ка надмоћности, није ни могло да буде развијено. Прерано изграђен и превише ригидан Софкин животни план, није био никаквим родитељским утицајима преусмераван ка корисној страни живота, према другим људима. Напротив! Такав план се уклапао у постојећу констелацију породичних односа, у породичну атмосферу која је већ постигла аутономност, постала сама себи циљ и сврха, и уздижући се изнад људи који су је изградили почела да господари њима. Из тих је разлога Софка претрпела велика социјална оштећења на самом почетку живота. Из тих ће разлога читав њен доцнији живот тећи на некорисној страни и брзо је довести до мушког протеста.

Софка, својим пореклом одувек издвојена од другарица, почиње да се издваја од њих и лепотом, засењујућом, запањујућом. Њихова задивљена кликтања: „Ао, Софке! Јао каква си и колика си!“ најпре су јој причињавала задовољство распламсавањем сујете, али су убрзо постала сасвим непотребна. Софка се потпуно изолује од спољашних утисака, затвара се у свој зачарани нарцисоидни свет

⁸ Б. Станковић, наведено дело, стр. 30 — 32.

⁹ А. Адлер, **О нервозном карактеру**, стр. 14.

саткан од дивљења сопственој лепоти и опојног, слатког осећања самозадовољства.

„Та је њена лепота учини ако не гордијом, а оно срећнијом. И то не зато што је њоме мушкарце залуђивала и мучила, него што је због ње и сама собом била задовољнија.“¹⁰

Једино што је реметило тако створени мир и спокојство, била је мисао која се увек јављала пред крај зиме, са првим наговештајима пролећа: „како ће сада, овога пролећа и лета, можда на првом сабору пред црквом појавити се која нова девојка, која ће њу својом лепотом бацити већ једном у запећак и учинити је — уседелицом.“¹¹

Софка, међутим, налази начин да обузда и заузда ту мисао — змију, начин који је управо израз њеног мушког протеста, њене горуће жеље да по сваку цену буде „горе“: „откриће се, па чак и подати уинат јавно, пред целим светом, само да их увери како њеној лепоти, разблудности њене снаге и врелине и страсности није могућно да икоја буде равна“¹².

Овакву склоност ка преступу можемо схватити као пробој мушког протеста, јер Софкин компензаторни идеал изнуђује фиктивну смерницу која обезвређује све, па и чак и крути морал патријархалне средине.

И мушки протест, као и све остале механизме обезбеђења личности, можемо пратити још из Софкиног раног детињства, из њеног односа према родитељима.

Адлер тврди да инцеста нема. Оно што даје привид инцестне констелације јесте наглашена несигурност девојчице која је приближава оцу као конкретизованом идеалу моћи. Својом љубављу и нежношћу према њему, она брзо учи да влада њиме, показујући на тај начин да је супериорнија од мајке. Наводи сексуални контекст ових збивања само је метафора.

Најранија збивања у породичном троуглу до којих допире Софкино сећање у најпримарнијем виду потврђују ову Адлерову тезу. Мирис очевих сувих, нежних прстију што су је миловали, његова тепања, одлазак на чивлук у Доње Врање и очева песма, испрва тиха, а онда све заноснија, глас што се разливао по реци, тополама и башти и, изнад свега, бескрајна мајчина срећа и благодарност Софки што јој је она, њено дете, опет вратила мужа и његову љубав — све ће то заувек остати у Софки као мemento.

Већ тада Софка постаје свесна своје доминације над мајком, вечито ћутљивом, суздржаном и захвалном што је отац узео и узвисио је к себи. Тиме, истовремено, она манифестује протест против женске судбине, оваплоћене у мајчином животном стилу, док ће отац још дуго представљати поседника моћи. Ова чињеница представља основу за заузимање става према супротном полу. Маштања о младожењи, његовој снази и лудим, страсним љубавним ноћима

¹⁰ Б. Станковић, наведено дело, стр. 32.

¹¹ Исто, стр. 40.

¹² Исто, стр. 40.

с њим, ишчилела су пред свешћу “да никада нећи бити таквог који ће моћи да буде већи од ње, да би се она осећала сва срећна, што *такав*, лепши и виши од ње и по своме пореклу и по својој лепоти, њену снагу и лепоту троши и расипа.”¹³

И на овом месту суочавамо се са типичним одбранама које неуротични карактер предузима да би сачувао личност од могућег пораза. „Један од најефикаснијих ставова неуротичара јесте да такореди *pollice verso* мери стварног човека према једном идеалу, пошто на тај начин може да га обезвреди колико год хоће... Присила произилази сама по себи услед искључивања нормалног еротског циља. А животни план гласи: изолација, одбијања осећања заједнице и гушење свих способности за оданост — зато што се нестајање у заједници осећа као препрека тежњи за доминацијом.”¹⁴

Отуда њено отворено показивање пред „мушкима“, супрутно неписаним законима патријархалне чаршије, пркосни поглед пред којим су пролазници сагињали главу и поздрављали је с поштовањем и дивљењем и задовољни полуосмех владарке.

Трансформишући стидљивост у њену супротност — готово егзибиционизам, Софка се уздигла изнад својих женских особина, женске природе и судбине, изнад читавог мушког рода, изнад закона свога краја и свога времена.

Опет је Софка стекла душевни мир и равнотежу, опет је њена линија водила, зацртана према мушкој смерници, однела победу над реалношћу природом пробуђених нагона и обичаја спољашњег света.

Тај такав, варљив и привидан, а тако мукотрпно стечен мир, убрзо је поново био нарушен. Фиктивни циљ надмоћи захтевао је све нова и нова улагања. Софку је, у мутним и мрачним таласима, преплављивало „оно њено“.

И таква њена стања, као и друге карактерне црте, можемо објаснити психичким хермафродитизмом. Под овим феноменом Адлер подразумева мешавину пасивних и активних црта, црта потчињености, несамосталности и послушности са *тајним* цртама пркоса и побуне, при чему се ово цепање, дисоцијација заснива на женски и мушки доживљеним деловима психе. Притом увек преовлађује тежња за пробијањем од девојачке послушности дечачком пркосу¹⁵.

У Станковићевом маестралном опису Софкиних лудих ноћи у којима је хвата оно њено „двогубо“, сусрећемо се са једном, како нам се чини, специфичном формом хермафродитизма.

Софка осећа да се дели, да више није само она, једна Софка, већ да око ње, лебди нека друга Софка, која једина зна за њене најтананије и најскривеније жеље и која, као да је ту само да би их испунила, страсним миловањима и пољупцима. Софка је, она прва и права, опет та која наређује и захтева, која се не подаје туђим миловањима, већ их активно тражи и, наравно, добија. Међутим, и

¹³ Б. Станковић, наведено дело, стр. 35.

¹⁴ А. Адлер, **О нервозном карактеру**, стр. 151 — 176.

¹⁵ А. Адлер, **Индивидуална психологија**, стр. 70 — 77.

она друга Софка која наслућује и испуњава жеље, опет је жена, и још више од тога: опет је она. Мушке карактерне црте нису тајне, скривене иза потенцираних женских. Као у обичном, „дневном“ животу, тако и у најсмелијим ноћним фантазијама видимо да су управо те црте пркоса и побуне готово потпуно асимиловале оне друге, супротне њима, женске.

Улога мастурбације је јасно уклопљена у образац заштите личности. Њен циљ је да изазове одрицање од партнера посредством формирања осећања кривице и, у још већој мери, прибављањем снажних телесних задовољстава.

Епизода са мутавим Ванком била је више израз Софкиног одувек снажног нагона за истраживањем, али истовремено и провера идеје о безвредности мушкараца. Крајње промишљен избор објекта („Пијан је — и неће знати; полунем је и неће умети казати!“) природно доводи до исхода већ наслућеног њеном опрезном, на одбрану од пораза увек спремном психом: одвратност и гађење према физичком додиру мушкараца од могућности постају извесност.

Тако је Софка, вођена снажном мушком водећом линијом, готово достигла свој фиктивни циљ надмоћи: сви, и жене и мушкарци били су далеко и дубоко испод ње. Једино је отац, ефенди-Мита, још био „горе“. Међутим, у раном детињству покренута тежња ка моћи стално је добијала снагу и природно довела Софку до жеље да се успне до њега, па и изнад њега. И она и у томе успева.

Са почецима распушавања њене лепоте, први пут се јавља мисао о потчињавању оца.

„Али што је Софку највише узнемиравало, то је што, од када она почела да расте и већ се и развила у ову своју чувену лепоту, оц, отац, све ређе долазио. А она је знала да је то све због ње, као да се ње боји.“¹⁶

Даљи, поступни развој ове идеје о уздизању изнад очеве фигуре објективно не можемо да пратимо, али на овом месту износимо претпоставку да је Софка, на неком несвесном плану, непрестано била заокупљена њоме. Најбољи доказ, како нам се чини, можемо наћи у догађајима око њеног прошења. Једино је идеја о моћи коју је и над оцем почела да стиче, поткрепљена сећањима из детињства, могла да води и заведе Софку тако да она, и то баш она, Софка, која је одувек све знала и све осећала, сада, кад се тицало њеног живота, пренебрегне горку и грубо-реалну чињеницу да је испрошена, у име очувања исте те очеве моћи.

После првог шока, долази време самоуправљања како она, баш она све то није могла да зна, да предвиди, затим и неми прекори оцу и мајци што тако са њоме чине и то са њоме, са којом су се до скоро с толиким поштовањем и љубави опходили и коначно провала протеста, не толико упереног према оцу, колико према женској судбини, покоравању и потчињавању, којима, ето, није успела да измакне.

— Ја не могу и нећу.....

¹⁶ Б. Станковић, наведено дело, стр. 33.

У сликама које следе присуствујемо страшном сукобу између две подједнако снажне животне линије које стреме истом циљу: постизању апсолутне надмоћи. Међутим, средства којима се користе Софка и ефенди Мита управо су комплементарна: Софка се противи удаји такве врсте јер она представља неочекивану, а самим тим и најтежу деградацију њене личности, која једним замахом руши све заштитне механизме које је дотле успела да изгради против неуспеха. Пристајањем на такву удају показала би Софка да је као и све друге, са којима се тако може.

Ефенди-Мита, пак, поступа тако гоњен унутарњом присилом, он *мора*, да уда, да прода кћер да не би обелоданио свету, оном истом изнад кога је увек био тако високо уздигнут, своје пропадање. Његовој оспеднутости идејом величине далек је, неразумљив и неразуман Софкин отпор „јер он се само за њену љубав вратио да је добро људи, а то што је даје за младожењу који је још дете, то није баш толико страшно, колико је страшно ово његово: што он, ето, мора са тим Марком, сељаком да се пријатељи, да се љуби, са њиме да живи. . . .“¹⁷

Тај први и неочекивани јавни отпор на који наилази, доводи ефенди-Миту до губитка самоконтроле и потпуног разоткривања пред Софком, пред чијим се запањеним погледом у једном-једином тренутку, у свој-својој наготи показују лажи на којима се заснивала очева моћ.

То је тренутак Софкиног страшног израстања над очевом, изненада тако сићушном и немоћном фигуром.

„А што је најгоре, знала је да је, после ове његове исповести и његова понижења пред њом, између ње и њега све свршено.

Он никада више у њеним очима неће бити онај њен велики татица, ефенди-Митица и зато никада већ неће смети да је погледа, још мање са њом да се пошали, насмеје, помилује је, а камоли да се испред ње поносно, раздрагано креће, и још тражи да га она, поштујући га, двори и услужује.

После овога све је то нестало. Зна он да ће јој од сада увек бити на терету, пошто га она собом, жртвујући себе, својом удајом, и одржава у животу, и зато ће јој увек бити тешко на души када га види. И зато ће је он стално избегавати. И кад баш буде морао, због света, с њоме да говори, увек ће му бити у гласу нечега плачног, прекорног, што га је дотле гонила да се толико пред њом понизи и сав открије у свој својој наготи и тиме изгуби у њеним очима све што је имао и брижљиво чувао. . . .“¹⁸

И тада, када више никаква препрека није стајала на путу остварења њеног последњег циља, Софка је спокојно могла да прихвати све недаће, понижења, страховања, да се са унутарњом насладом спусти до тог чудног, новог света, да им служи наслађујући се њиховим понизним обожавањем и да се, тим спуштањем, уздигне изнад бола, изнад свега људског, до сличности са самим Богом.

¹⁷ Б. Станковић, наведено дело, стр. 98.

¹⁸ Б. Станковић, наведено дело, стр. 102.

* * *

У свом есеју „Еротско у делу Боре Станковића“ др Владета Јеротић, тражећи разлоге чињеници што се ниједна љубав Б. Станковића, ни она у личном животу, нити она у његовом стваралаштву не остварује, пише: „Љубав се не постиже и не достиже јер се недовољно снажно тражи, а не тражи се снажно, не само због недовољне страсти онога који воли, већ и због унутрашњих забрана различитог порекла које и саму страст нагризају; порекла су најчешће инцестуозног, агресивног, услед страха од одбијања због сујете која је јача од љубави...“¹⁹

Овим радом покушали смо да разрадимо природу ове последње унутарње забране на примеру јунакиње „Нечисте крви“, која се, наизглед добровољно, а у ствари гоњена унутарњом принудом, одриче љубави и инстинског, суштинског контакта са својим ближњима, у корист снажне мотивационе тежње за постизањем апсолутне моћи.

Намеру аутора да и друге Станковићеве ликове анализира помоћу кључних појмова Алдерове индивидуалне психологије, прати увереност да је то само један од могућних облика психолошког тумачења, којим се тек за један корак приближавамо разумевању Станковићевог богатог литерарног опуса.

L'ANALYSE PSYCHOLOGIQUE INDIVIDUELLE DE SOFKA DE STANKOVIĆ

RESUME

Dans cette oeuvre qui présente l'introduction de l'étude détaillée qui suit, nous avons essayé faire une parallèle entre la créature littéraire de Borisav Stanković et la psychologie individuelle d'Alfred Adler.

Nous avons reconstruit la voie de la vie de Sofka, l'héroïne du «Sang impure», montrant que le but fictif de la supériorité était formé depuis de l'enfance ayant en vue les souvenirs d'enfance dans l'atmosphère familiale. Toutes les relations que Sofka établira au cours de la vie auront l'imprégnation de la destinée: toutes les craintes, troubles, obstinations, doutes, soumissions, élévations et, enfin, la résignation. Tout cela a été créé au fond de la logique privée et l'idée de compensation neurotique.

L'interprétation des figures littéraires de Borisav Stanković à l'aide des conceptions basiques de la psychologie d'Adler n'est qu'un accès possible à l'analyse des oeuvres de notre grand écrivain.

Sunčica S. Stojanović

¹⁹ В. Јеротић, *Дарови наших рођака*, Просвета, Београд, 1984, стр. 121.

ДР СРБОЉУБ Ђ. СТАМЕНКОВИЋ

ДНЕВНЕ МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА У ВРАЊСКОМ КРАЈУ КАО ЧИНИЛАЦ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ РУРАЛНЕ СРЕДИНЕ¹

I

Миграције у целини, па и дневне миграције становништва, предмет су интересовања већег броја самосталних наука. Осим у географији, проблематика дневних миграција становништва присутна је у демографији, социологији, економији, урбанизму, просторном планирању и другим, али и поред тога ова савремена друштвена појава још није довољно проучена у свој својој укупности, па отуда су и теоријска знања о дневним миграцијама у научној литератури и даље скромна.

Чињенице које ћемо овом приликом презентирати научној и стручној јавности резултат су дугих и мукотрпних теренских истраживања², која су обављена у 33 насеља, смештених у седам општина врањског краја (Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Врање, Прешево, Сурдулица и Трговиште).

У оцени развијености ове друштвене појаве и одређивању значаја дневне мобилности становништва на овом простору, свакако, треба имати у виду географске специфичности врањског краја, од којих су најзначајније: географски положај у оквиру СР Србије и СФРЈ; посебна демографска ситуација коју најбоље илуструју следећи подаци — прво, од укупно 362 насеља, колико их сада има у овом крају по постојећој статистичкој систематизацији, 1981. у односу на 1971. годину чак 292 села, или 80,7% од укупног броја насеља, показује депопулационе карактеристике, и друго, геоположајна својства и деловање многобројних друштено-историјских и политичких фактора, који су се мењали током историје, утицали су да овај крај данас у етничком смислу представља једно он најхетерогенијих подручја у оквиру СР Србије ван територије покра-

¹ Рад саопштен на научном скупу „Геопотенцијали, насеља и рурални простор СР Србије“, одржаном од 26. до 28. јануара 1988. године у Београду (организатори: Српско географско друштво, Београд и Републички завод за унапређивање васпитања и образовања, Београд).

² Видети: С. Ђ. Стаменковић: **Урбано-географска обележја дневних миграција становништва према Врањској Бањи**, Врањски гласник, књ. XX, Врање, 1987, стр. 206.

ина, а са овог становишта релевантне су и тенденције испољене у развоју етничке структуре,³ и економска неразвијеност, јер врањски крај у целини по степену развијености припада недовољно развијеним подручјима СР Србије. Поменуте географске специфичности указују да запажања и закључци о дневним миграцијама становништва у другачијим геопросторним условима могу бити различити од оних који ће овом приликом бити изнесени.

II

Разлике које постоје између општина и њихових централних насеља првог реда величине (општински центри) утичу на квантитет и структурна обележја феномена дневне просторне мобилности њихове популације. Ми ћемо овом приликом поменути само неке карактеристике ове савремене друштвене појаве, а то су, у ствари, четири различита индикатора трансформације руралног простора и геопростора у целини:

— однос дневне миграције становништва према градским насељима, на једној страни, и руралним, на другој,

— распоред домицила дневних миграната у односу на највеће апсорпционе центре дневне миграције, или другачије, просторни размештај дневне миграције,

— дневне миграције као показатељ планирања развоја приградских села, и

— сполна структура дневне миграције становништва у врањском крају.

У укупној маси дневне миграције према водећим насељима у врањском крају радника је 7.698, или 55,1%, а ученика и студената 6.270, или 44,9% од укупног броја миграната. Њих 13.756, или 98,5%, је из насеља са територије врањског краја и они чине аутохтону (матичну) дневну миграцију, а само 212 дневних миграната, или 1,5%, долазе у централна насеља врањског краја из 38 насеља смештених у девет суседних комуна (Скопље, Куманово, Лесковац, Црна Трава, Власотинце, Ниш, Косовска Каменица, Витина и Гњилане). У укупном броју алохтоне дневне миграције најбројнији су они који долазе из СР Македоније. Са ове територије из 11 насеља (Скопље, Куманово, Лојане, Табановци, Драгоманце, Ваксинце, Слупчане, Сопот, Лопате, Оризаре и Челопек) свакодневно се креће 98 радника и ученика ради обављања функције рада или стицања образовања. По бројности дневних миграната затим долазе општине које чине северну контактну област из чијих 15 насеља је 66 дневних миграната, док западно контактну подручје (САП Косово) даје 24 миграната из девет насеља.

³ Видети: С. Ђ. Стаменковић: **Основне промене у етничкој структури врањског краја**, Врањски гласник, књ. XIX, Врање, 1986, стр. 113—129.

Највећи центри апсорпције дневне миграције у врањском крају су градска насеља,⁴ док су сеоска насеља полазишта њене највеће дисперзије. Укупан обим дневне миграције коју свакодневно примају осам насеља која смо означили као градска износи 11.142 дневна мигранта, или 79,8% од укупне дневне миграције, што значи, да 25 сеоских насеља, која имају већи функционални значај у односу на друга рурална насеља врањског краја, добијају 2.826 дневних миграната, или просечно свако од ових села дневно добија 113 миграната. Интересантно је да осам урбаних средишта ове области међусобно размењују само 1.582 дневна мигранта, што је у ствари, 1,7% од њихове целокупне популације. Ове чињенице, поред осталог, указују на доминантну израженост дневних миграција на релацији село — град, док је заступљеност дневних миграција на релацијама град — село и село — село неупоредиво мањег значаја.

Научно-апликативни значај има сагледавање просторног распореда домицила дневних миграната у односу на главне центре апсорпције дневне миграције.

Просторни размештај и домет сагледали смо на основу зоналног распореда домицила дневних миграната према изотелмама повученим на сваких пет километара удаљености од централних насеља сваке комуне. Узимајући у обзир целокупну дневну миграцију осам урбаних центара, у њиховим дневним гравитационим подручјима, издвојили смо 14 просторних кругова (концентричне зоне или просторни прстенови).

Миграционо најактивнија у односу на поменуте градове су насеља која су смештена у њиховом првом, растојање до 5 км, другом, удаљеност од 5 до 10 км и трећем просторном кругу (од 10 до 15 км). Први просторни круг даје укупно 5.273 дневна мигранта, или 47,3% од укупне дневне миграције централних насеља првог реда величине, други 3.798, или 34,1%, а трећи 1.107 миграната, или 10%. Према томе, са удаљености до 15 км водећа насеља овог краја свакодневно добијају 10.178 миграната, или 91,4% од своје укупне дневне миграције, а из свих осталих концентричних зона (укупно 11), са удаљености од 15 до 70 км само 963 дневна мигранта, или 8,6%.

Евидентно је да се са порастом удаљености од друштвено-економски значајнијих насеља у овом крају смањује укупна маса дневних миграната и број насеља из којих се врши њихова дистрибуција, а то значи да се у том правцу смањује интензитет трансформације руралне средине и опада присуство урбаних елемената у животу и раду људи и просторно-физичким структурама насеља.

⁴ Према правном критеријуму из 1981. године само шест насеља врањског краја имају статус градских (Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Врање, Врањска Бања и Сурдулица). Овој групи прикључили смо Прешево и Трговиште, јер тај статус им даје насеобинска физиономија, популациона величина, начин живота и рада становништва унутар насеља и њихов функционални капацитет.

Таб. 1 — Преглед броја дневних миграната према удаљености од општинских центара и градских насеља

Удаљеност места рада од домицила у км	Број дневних миграната	Процент
До 10	9.071	81,42
Од 11 до 20	1.774	15,92
Од 21 до 30	214	1,92
Од 31 до 40	58	0,52
41 и више	24	0,22
Укупно	11.141	100

Таб. 2 — Приказ броја насеља из којих се врши дистрибуција дневних миграната према удаљености од општинских центара и градова

Насеље	Удаљеност места рада од места становања у км					Укупан број насеља
	До 10	Од 11—20	Од 21—30	Од 31—40	41 и више	
Врање	41	50	21	5	2	119
Бујановац	37	44	14	3	3	101
Владичин Хан	47	29	4	1	2	83
Сурдулица	31	29	8	2	—	70
Прешево	31	14	3	1	3	52
Врањска Бања	25	14	3	1	—	43
Босилеград	16	14	—	1	—	31
Трговиште	18	10	2	1	—	31

Многобројне чињенице, поред осталих, и оне које су у вези са дневним миграцијама, недвосмислено указују на потребу планирања развоја сеоских насеља и њихових територија, и то посебно оних која се налазе у непосредној близини градова. Наиме, знатан број дневних миграната, нарочито они чији се домицили налазе на већој удаљености од места рада или стицања образовања, намеравају да своје садашње место сталног боравка замене новим. Таквих дневних миграната у овом крају је 4.405, или 31,5% од целокупног броја миграната, и то: радника дневних миграната је укупно 2.404, или 31,2% од укупног броја радника дневних миграната, а ученика 2.001, или 31,9% од укупног броја ученика и студената дневних миграната. Од тога већина њих — 3.753 мигранта, или 85,2% од укупног броја оних који намеравају да промене садашњи домицил, намерава да се настани у градовима и општинским центрима врањског краја, а знатно мањи број у руралним центрима — само 652 мигранта (14,8%). У вези са овим, није без значаја посебно нагласити да највећи број радника дневних миграната ове групације претендује да проблем становања реши добијањем стана у друштвеној својини. Таквих је 1.269 дневних миграната, или 52,8% од укупног броја радника миграната који желе да садашњи домицил замене

новим. Нешто мањи број радника стамбено питање намерава да реши индивидуалном стамбеном изградњом (935 миграната, или 38,9%), а најмање оних који ће овај проблем решити изнајмљивањем станова од приватних станодаваца (200 дневних миграната, или 8,3%).

Таб. 3. — Број дневних миграната који намеравају да промене садашњи домицил по типовима насеља у којима желе да се настане

Тип насеља	Радници			Укупно радника	%	Ученици и студенти	%	Укупно	%
	а	б	ц ⁵						
Градска	888	1.198	196	2.282	60,8	1.471	39,2	3.753	85,2
Сеоска	47	71	4	122	18,7	530	81,3	652	14,8
Укупно	935	1.269	200	2.404	54,6	2.001	45,4	4.405	100

Решавање проблема становања добијањем стана у друштвеној својини у нашим садашњим друштвено-економским условима је ограничено, а индивидуална стамбена изградња у градовима оптерећена је високом ценом грађевинског земљишта и другим комуналним издацима, те је због тога део дневних миграната, као и друге категорије становништва, упућен на изградњу стамбених и других пратећих објеката у приградским селима, јер су тамо ови издаци далеко нижи. Просторно-физички развој ових села по правилу је стихијски, а нека од њих имају и значајан демографски пораст. Као карактеристичан пример поменућемо село Рајчиловци у општини Босилеград. Ово село је од Босилеграда, истоименог општинског седишта, одвојено током реке Драговитице, притоке Струме, али и поред тога, оно данас са Босилеградом у насеобинском смислу чине јединствен организам мада административно постоји као самостално насеље. Од 1971. до 1981. године село Рајчиловци имало је просечан годишњи пораст укупне популације од 48,6 житеља, док је у истом периоду средњи годишњи пораст становништва Босилеграда, општинском центру, 36,8 становника.

Општа карактеристика изгледа приградских села је њихова урбанистичка неуређеност. Ово посебно важи за непосредни рурални простор Врања и Владичиног Хана, два урбана центра друштвено-економски најразвијенијих општина у врањском крају. Као илустрацију ове тврдње поменућемо само два примера везана за ове градове.

У урбаној физиономији Врања, ако њен развој посматрамо историјски, територијално су спојена седам некада посебних насеобина, а то су: Горње Врање или Врање, Горње и Доње Шапранце, Собина, Балиновац, Доње Врање и Бунушевац. Најновије промене у просторној организацији општине настале су 1979. године.

⁵ Овај модалитет класификовали смо на раднике који ће проблем становања решити: а) индивидуалном стамбеном изградњом, б) становима у друштвеном власништву и ц) изнајмљивањем станова од приватних станодаваца.

када су извршене измене и допуне Закона о територијалној организацији општина СР Србије,⁶ по којима су села — Доње Врање, Балиновац, Собина и Бунушевац изгубила административни статус самосталних насеља. Период од половине шездесетих година, па до почетка осамдесетих је најинтензивнији у урбано-географском развоју Врања и трансформацији околног руралног простора. Интензитет просторног и демографског развоја града средином овог периода најбоље се види из следећег: по попису из 1971. године однос аутохтоног и имиграционог становништва био је 42,2%:57,2%. Дакле, у укупној урбаној популацији већину чини досељено становништво.

Просторно-физичку структуру Владичиног Хана карактерише њен зракасти развој дуж локалних саобраћајница према околним сеоским насељима, нарочито према југу ка селима Репинце и Сува Морава. Иначе, у Сувој Морави лоцирана је индустријска зона града. Проучавајући дневне миграције становништва према Владичином Хану дошли смо до сазнања да један део радника дневних миграната намерава да промени место сталног боравка, али не стамбеном изградњом у граду, где обављају функцију рада, него у неком од села чије се границе атара додирују са административним међама Владичиног Хана. Многи дневни мигранти (радници) из удаљених планинских села поседују грађевинско земљиште или су започели изградњу стамбених објеката у селима: Поллом, Прекодолце, Репинце и Сува Морава.

Антропогени комплекс руралне средине врањског краја, ако о њему судимо на основу карактеристика сполне структуре дневне миграције радне снаге и школске омладине, показује позитивне промене. У полној структури дневне миграције веће учешће има мушко становништво. Однос мушког и женског становништва у укупном континуитету дневне миграције је 70,2%:29,8%, што је, у ствари, у супротности са опште прихваћеним ставом да у миграцијама на краће дистанце преовлађује женско становништво.⁷ У структури мушког становништва веће учешће имају радници у односу на ученике и студенте, а однос је 61,9%:38,1%, док у структури женске популације веће учешће има женска школска омладина у односу на раднице (61,0%:39,0%).

Сигурно је да мање учешће жена у укупној дневној миграцији произилази, поред осталог, и из присутности традиционално-патријархалног морала у моралној структури овог дела СР Србије. Оно је последица схватања о улози жене у друштву. Међутим, треба имати у виду да наведене карактеристике сполне структуре женског становништва указују да су на видiku позитивне промене, које ће из године у годину постајати све израженије. На овакву констатацију упућује веће учешће женске школске омладине у односу на раднице у укупном женском дневно мобилном становништву, што значи да се схватања у погледу стицања образовања

⁶ Службени гласник СР Србије, бр. 25, Београд, стр. 1193.

⁷ Д. Брезник: *Демографија, Анализа, методи и модели*, Научна књига, Београд, 1980, стр. 249.

женске деце и омладине мењају, па је аналогно томе релано очекивати смањење јаза у квантитативном односу мушког и женског становништва у контингенту дневне миграције.

III

Центри концентрације или окупљања дневне миграције, просторни распоред домицила дневних миграната и структурна обележја дневно мобилног становништва, указују да су ове врсте миграција значајан чинилац трансформације простора уопште, а посебно руралне средине. Оне доприносе дисперзији урбаних елемената и вредности по околном руралном простору, тако да су један од значајних фактора преображаја села и сељаштва класичног типа у један нови облик који више одговара модерном друштву. Полазећи од поменутог неопходно је адекватним друштвеним мерама, планским путем подстицати њихов развој, нарочито у руралној средини према већем броју центара, а основни и једини услов њиховог усмеравања према већем броју насеља је полицентрични развој мреже водећих насеља у свакој општини. Оваквом концепцијом били би створени услови за просторно хомоген друштвено-економски развитак свих делова општинских територија, а то значи и врањског краја као целине.

LES MIGRATIONS JOURNALIÈRES DANS LA RÉGION DE VRANJE EN TANT QUE FACTEUR DE LA TRANSFORMATION DU MILIEU RURAL

— Résumé —

S'agissant de l'ampleur des migrations journalières dans la région de Vranje et de l'évaluation de leur importance, il faut prendre en compte le fait que le mouvement englobe 13.756 habitants de la région, soit 5,8% de la population totale, ainsi que 212 travailleurs, élèves et étudiants des contrées voisines.

L'exemple de la région de Vranje donne lieu à l'étude de quatre questions: le rapport entre la migration journalière (main-d'oeuvre et jeunesse scolaire) vers les agglomérations urbaines et celle qui s'effectue en direction des localités rurales; la répartition des lieux de domicile des migrants en regard des principaux centres d'absorption de la migration journalière; la migration journalière comme indicateur de la planification du développement des villages environnants; la structure par sexe des migrants.

Dans la région, les migrations journalières les plus nettement marquées se situent au plan campagne-ville, tandis que celles ville-campagne et village-village ont infiniment moins d'importance. En outre, à mesure que l'on s'éloigne des agglomérations urbaines, la masse des migrants journaliers diminue de même que le nombre des agglomérations de départ. Cette constatation vaut également pour le degré d'intensité de la transformation du milieu rural.

Les tendances d'évolution de ce phénomène social appellent un effort pour les impulser suivant un plan précis, surtout en milieu rural et en direction d'un plus grand nombre de centres. La seule condition d'une telle orientation est le développement polycentrique du réseau des principales agglomérations dans chaque commune. Cette démarche assure, entre autres, les préalables indispensables au développement spatial homogène de toutes les parties du territoire.

S. Đ. Stamenković

К Р И Т И К Е И П Р И К А З И

ЧАСОПИСИ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ НА РАСКРСНИЦИ ХІХ И ХХ СТОЛЕЋА, издавач Народни музеј, посебно издање, књига 7, Штампарија „Нова Југославија“, Врање 1982.

У својој докторској тези Вера Ценић је себи поставила као главни задатак да проучи и садржајно прикаже часописе и листове, који су излазили у Нишу, Пироту, Лесковцу и Врању од ослобођења од Турака до почетка првог светског рата. Ако се узме у обзир чињеница да су у овим крајевима часописи и листови због два рата мало сачувани, онда се може сагледати сав напор који је требало уложити да би се комплетно обрадила ова грађа. Без ових листова и часописа, који су излазили у наведеним градовима од 1877. до 1915. године, немогуће је проучавати живот људи и њихов рад у јужној Србији тога доба.

И поред тога што су сачувани само распарени бројеви те штампе, Ценићева је марљиво и с много труда изнела на видело, обрадила и одбранила докторску тезу „Часописи јужне Србије на раскрсници ХІХ и ХХ stoleћа“. Ако не у целини и до краја, она је у овој тези добро расветлила период од непуних четрдесет година, о коме смо све до појаве тезе имали нејасну представу.

Теза почиње „Уводом“ који нас упознаје са предметом који ће бити обрађен. Прва глава „Почетак културног преображаја у градовима јужне Србије“ даје податке о културним приликама овога дела Србије по ослобођењу. Друга глава „Први политички листови у Нишу“ говори о „Нишком веснику“, „Нишким новинама“ и „Зраку“; разматра прве политичке листове: „Народне новине“, „Слободу“ и „Стару Србију“; анализира први лист за децу „Ђаче“; обрађује први омладински часопис „Књижицу за школску омладину“. У трећој глави приказани су први листови у Пироту: „Граничар“, „Пиротски весник“, „Покрет“, „Глас пиротске омладине“, „Момчиловац“, „Слободна реч“ и „Пиротска окружна самоуправа“; Лесковачки листови: „Црквени гласник“, „Глас народа“, „Општински писар“, „Лесковчанин“, „Лесковац“ и „Ђачки напредак“ и врањски листови: „Врањски гласник“, „Врањски покрет“, и „Народно здравље“. Четвр-

та глава говори о првим часописима Ниша и посебно о „Слави“ а пета обрађује „Градину“.

У шестој глави обрађени су некњижевни прилози у нишким листовима од 1900. године до првог светског рата и то у „Нишким новостима“, „Нишком гласнику“, „Гласу епархије нишке“, „Богословском архиву“, „Ивањском цвећу“, „Новом Нишлији“, „Младом Нишлији“ и „Нишком заставнику“. У обзир су узети и први социјалистички листови: „Нишка социјалистичка борба“, „Синђелић“, „Истина“, „Трговина“, „Србадија“, и „Зора“. У седмој глави дати су подаци о листовима који су излазили у Нишу 1914. и 1915. год.: „Фотографском архиву“, „Великој Србији“, „Просветном гласнику“, „Самоуправи“, „Српским новинама“, „Трибуни“, „Српској застави“ и „Новостима“. У овој глави „Радничке новине“ узете су као последње и њима је посвећена већа пажња и простор.

Осма глава даје шири приказ нишких часописа који су излазили 1915. године („Дело“) а у последњој дат је приказ и другог часописа „Југословенски гласник“. Ова два часописа, иако кратког века, могу се сматрати као најјачи, јер им је садржина оквира нишких проблема и бавили се не само политиком но и науком, књижевношћу и другим проблемима југословенског значаја. У „Делу“ од 1. маја 1915. године, поред других прилога, објављена је студија Ферда Шишића „Данашња Далмација“ а у „Југословенском прегледу“ од 15. августа 1915. познати хрватски књижевник и публициста Милан Марјановић објављује уводник „Србија и уједињење Југословена“. Овај часопис уређују чланови одбора из Србије, Хрватске и Словеначке. Уредник је био Стеван Галогача, а власник Станоје Св. Симић, син познатог професора Врањске гимназије и националног радника Светислава Ст. Симића, једног од оснивача „Српског књижевног гласника“, часописа који је својом садржином остао све до данас непревазиђен. У овом броју „Југословенског гласника“ објављена су два рада нашег Врањанца, познатог теоретичара филозофије права и друштвених наука, Ђорђа Р. Тасића, који је у то време био студент Београдског правног факултета. Каква и колико велика штета што је први светски рат прекинуо излагање ова два врсна и добра часописа!

После девете главе дат је „Закључак“ у коме је приказана култура четири ослобођена округа, као и значај излагања штампе у јужној Србији, затим неколико библиографија листова и часописа, аутора и њихових прилога, као и регистар имена уредника и сарадника. На крају тезе дат је резиме на француском језику.

Гледано у целини и са становишта човека који данас живи у врло разуђеном и разноврсном саобраћају свега и свачега, теза представља сувопарну материју чије је обрађивање захтевало врло много труда и напора. Ипак, требало је прећи и овај пут због наше прошлости и културног стања ослобођених крајева, који су после 1877. године ушли у састав Србије и то после врло дугог робовања. Подигнута је тешка и велика завеса да би се видела прошлост и рад на-

ших предака у врло рђавим друштвеним и сложеним условима живота.

Највећи број страница своје тезе Ценићева је посветила обради нишких часописа и листова: „Славе“, „Градине“, „Дела“ и „Југословенског гласника“, као и политичким листовима: „Стара Србија“, „Новостима“, и „Радничким новинама“. У овим часописима и листовима дати су и некролози. Ниш је у преткумановској Србији био велики саобраћајни центар, важна раскрсница, највећи град на линији Београд — Ристовац, једно време и главни град државе. У њему је излазио и највећи број листова и часописа, и било је природно да Вера Ценић посвети велики број страна тезе овим листовима и часописима.

Време од 1877. до 1915. године обрађено је свестрано и исцрпно. Човек има тачну слику и представу о штампи тога доба на ослобођеном југу. Обрађени су сви часописи и листови који су излазили у то време у Нишу, Пироту, Лесковцу и Врању. Врање је најмање обрађено, јер је најмање имало ту врсту штампе, а и оно што је остало није било све сачувано. Другим српско-турским ратом било је ослобођено и Прокупље, у саставу топличког округа, али његова штампа није обрађена — вероватно што исте није било. Осим часописа и листова, у тези су успешно обрађене и друштвене прилике ова четири округа и њихових главних градова.

Српско-турским ратом 1877/1878. године били су ослобођени четири округа: нишки, пиротски, врањски и топлички. На страни 7. тезе стоји да је овим ратом ослобођено шест округа, што није тачно. На страни 152. тезе породично име Погодин прекрштено је у Пагодин. Кроз читаву тезу третиран је лесковачки округ као постојећи, а њега није било. Лесковац је од ослобођења 1890. године био у саставу нишког округа, а од тада до 1927. улазио је у састав врањског округа. На страни 72. дата су имена сарадника часописа „Славе“, па се та имена понављају на страни 312. На страни 116. дата су имена сарадника „Градине“ која се опет наводе на страни 315. За часопис „Југословенски преглед“ нема имена аутора и садржина чланака. За неодгонетнуте анониме, непотпуна имена, иницијале и шифре на страни 320. тезе нису наведени листови и часописи у којима се ова имена појављују. На страни 305. тезе дат је одвојен преглед часописа, година излажења за четири града иако се она налазе у тексту. После два опширна прегледа на страни 305. и 312. био је непотребан регистар имена уредника и сарадника на страни 323. Начело штедње као саставни део сваког научног рада свуда треба да буде заступљено, јер се њим постиже лак преглед и увид у сваки научни рад.

Гимназија у Врању имала је само две школске године и то 1894/1895. и 1896/1897. по седам разреда, а у тези стоји на страни 56. да је она имала по седам разреда од 1892. до 1898. године, што није тачно. На страни 147. тезе стоји да је Борисав Станковић у Нишу учио две школске године мада је тамо и учио и свршио школске године 1895/1896. само VIII разред са вишим течајним испитом.

Други број „Југословенског гласника“ објављен је 15. а не 16. августа 1915. године како то у тези стоји погрешно.

На страни 282. лично име врло познатог у православној цркви Николаја Велимировића прекрштено је у Никола. На истој страни тези познато име нашег преводиоца Окице Глушчевића прекрштено је у женско име Олга Глушчевић.

На страни 285. тези стоји написано за тадање просветне и културне раднике ослобођених округа да су то били људи „танког“ слоја интелигенције. Ми не прихватамо овај суд из докторске тези Вере Ценић и налазимо да он није тачан. Кнежевина и Краљевина Србија знала је да су четири ослобођена округа били врло дуго под окупацијом много заосталог окупатора, какав у свету тога времена није постојао, па се зато старала да у нове крајеве пошаље избор људи по свима квалитетима. Нека за пример послужи професорски кадар Гимназије у Врању као и судски кадар врањског Првостепеног суда. И у једној и у другој установи кадар је био високо учен и етички јако стабилан, спреман за будуће задатке не само на службеним пословима но и као кадар који је имао да ради и ван канцеларије с народом и за народ. Колико је тадашњој Србији и њеним државницима било стало до стварног подизања заосталих јужних крајева Србије због дуге окупације, види се из чињенице да су сви окрузи одмах по ослобођењу добили све потребне установе за нормалан рад. Одлазећи кадар у Врање и друге градове био је узиман из уходаних установа које су дуго постојале и радиле. Одговорни људи тадашње Србије водили су праву бригу за нове крајеве и у ове слали врло спремне службенике који су се осим редовних послова бавили у новим крајевима и науком. Врање је, као и други јужни градови Србије, у 1878. и 1879. години имало устаљене службе које су радиле нормално. У ово време у граду су боравили Мита Ракић, Милан Милићевић, Сретен Поповић и још по који грађанин, који су имали као главни задатак да прикупе, среде и објаве све затечене и нађене податке у моменту уласка српске војске у град. Вршена су и разна снимања затечених објеката које су користили Турци. Прикупљени и објављени подаци из тога времена и данас су драгоцен извор за проучавање старих прилика и времена.

Тадањи просветни и културни радници који су радили у новим крајевима нису били људи „танког“ слоја интелигенције. То је био кадар са факултетском спремом и дугом праксом који се осим редовних послова бавио и науком и проучавањем крајева у којима је живео и радио.

На крају, било са које стране посматрана, па и са овим напоменама, докторска теза Вере Ценић је рад који обогађује научни фонд наше земље.

Радоје М. Стојановић

ЗБОРНИК ИСТОРИЈСКОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ
Београд 1986, бр. 23, 269.

Последњи број Зборника Историјског музеја у рублици Чланци, расправе и прилози садржи 12 радова (5—191). Светозар Јовановић је описао оставу римског новца из Кожеља. Остава садржи новац Веспасијана, Тита, Домицијана, Трајана, Хадријана, Антонина Пије и Фавстине I. Јовановић констатује да остава вероватно представља део неке веће оставе па се не може фиксирати време њеног закопавања. Део те оставе од 16 описаних новчића чува се у Завичајном музеју у Књажевцу. У вези с кретањем Сибињанин Јанка—Јаноша Хуњадија после велике битке хришћана и Турака под султаном Муратом II на Косову 1448. Алексаңдар Лома настоји да лоцира Загорје Стефана Белмужевића кроз које Јанко пролази после великог пораза сам, избегавајући главне путеве. С тим у вези, Лома наводи све податке до којих је могао доћи на основу бугарштите — најстарије српске песме доспеле до нас и низа других каснијих записа.

Једна мало позната парада Карађорђевој војске је предмет рада Павла Васића. Аутор помиње параду у Београду 1805, коју су приредили устаници Бећир-паши када је он дошао у Београд. Највећа позната парада, по Васића, била је у манастиру Враћевшници јула 1812. при доласку изасланика руског цара који је Србима саопштио садржину Букурештанског уговора из 1812. Васић се посебно задржао на првој паради Карађорђевој војске приликом крунисања Петра I 1904. када је била организована историјска поворка српске војске од цара Душана до тада. Парада Карађорђевој војске је припремљена на основу познатог описа Лазара Арсенијевића Баталаке. Васић је са те параде Карађорђевој војске донео четири фотоса. Учесници параде су могли имати и елемената аутентичности. Неколико докумената о покушају регулисања пловидбе Савом и Дунавом 1981. године обрадио Јован Пејин. Он истиче велики значај река Саве и Дунава које повезују руске степе с ломбардијском низијом у целом XIX веку.

Ђорђе Игњатовић се у подужем раду осврнуо на Светозара Марковића и његове истомишљенике у „Враголану“, првом српском социјалистичко-хумористичко-сатиричном листу 1872. године. Аутор анализира садржај низа чланака и констатује да К. Пампуловић није псеудоним С. Марковића и да се на основу до сада пронађених бројева „Враголана“ из 1872. може рећи да Марковић није сарађивао у том листу. Никола Пашић и Светозар Марковић до 1875. године је предмет рада Гејла Стоукса. Обојица су рођени у Зајечару исте године, а у ближем контакту су од 1873—1875. године. Марковић је као и Пашић материјалист и теоретичар, али се последњи залагао за капитализам у оквиру реформи. Пашић се касније у програму Радикалне партије није обраћао Марковићевом „социјализму општине“, већ уставним променама радикалне демократије.

Владимир Стојанчевић је написао краћи прилог о учешћу једног Американца (Феликса Вајтера) као добровољца у рату Србије с Турском 1877/78. О једној светогорској математичкој расправи и њеном преводу на наш језик из пера Димитрија Туцовића као ученика Ужичке реалке (1898) рад су написали Драган Трифуновић и Душан Адамовић. Туцовић је чланак „Нова теорија транскриптивних сфера“, чији је аутор отац Кипријан, светогорски монах, бивши кнез С. Вјаземски објавио у часопису „Наставник“, 10, 1898, биографију, јер потврђује његово интересовање за математику и добро познавање француског језика.

Душан Поповић у Лондону је предмет Nade Juill. Ауторка истиче да је Поповић стигао у Лондон 24. или 25. II 1918. године. Као секретар ССДП, Поповић је у Лондону провео последње месеце свога живота. Она је на бази докумената откривених у архивима и библиотекама реконструисала његову активност у престоници Велике Британије. Он је остварио низ контаката са енглеским социјалистима и живу кореспонденцију са српским социјалистима у Паризу и Међународном социјалистичком конференцијом у Лондону. О подизању споменика Душану Поповићу у Лондону 1944. године рад је написао Зоран Јовановић. Аутор истиче да је проучавајући живот и дело глумца и редитеља Михаила Ковачевића наишао на непознате податке и необјављена документа о подизању споменика Д. Поповићу на гробљу Хајгејт. Ковачевић је био један од иницијатора и реализатора подизања тог споменика.

Интелигенција Краљева и околине у устанку је предмет прилога Бодрожић Милице. Рад је написан на основу архивског материјала и многих сећања активиста НОП-а. Најпре су приказани број и структура интелигенције Краљева и околине пред рат, затим КПЈ и Ској међу интелектуалцима у то време. Изнете су и опште напомене о држању интелигенције у устанку у Краљеву и околини, затим приказани КПЈ и Ској међу интелектуалцима у устанку 1941, активност КПЈ, Скоја и других органа НОП-а на правилном опредељењу интелигенције тог краја и учешће интелигенције у партизанским јединицама и органима НОП-а 1941. године. Истиче се да према истраживањима В. Бережнова у Краљевачком одреду „„Јово Курсула“ међу 710 бораца за које је утврђено занимање 202 су били интелектуалци, 273 радници, 254 земљорадници итд. Описана је и улога интелигенције у илегалним акцијама, страдање интелектуалаца у масовном стрељању у Краљеву, као и интелигенција Краљева и околине у служби окупатора и четника Драже Михаиловића и Косте Пећанца.

Милован Џелебџић је изнео преписку између ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију од јуна до новембра 1944. године. Аутор сматра да је кључно питање преписке питање конституисања КП Србије, о кадровским питањима, у вези с партијском проблематиком, о организацији народне власти и конституисања Народног фронта и Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије и о теку-

ћој проблематици. Џелебџић истиче да конституисањем АСНОС-а од 9. до 12. XI 1944. године у Београду заокружен је процес политичког конституисања Србије и тиме потврђена приврженост народа Србије ослободилачкој борби.

У рубрици музеологије Франц Цурк је описао конзерваторски поступак на „Душановој застави“, која се чува у манастиру Хиландару у Грчкој, а који је извршен током 1984. и 1985. године. Реч је о коњичкој застави већих размера, која је по традицији припадала коњици цара Душана 1308—1355. године. Аутор је дао детаљан извештај о прелиминарним радовима, припремању потребне опреме, анализу узорака и одабирање средстава за конзервацију и детаљан опис процеса конзервације објекта. Душан Којовић је изнео карактер и положај музеја револуције у односу на мрежу тих музеја и наводи неколико основних карактеристика тих музеја са музеолошког и историографског аспекта.

У одељку Анали (231—269) Гојко Лађевић, директор Историјског музеја, донео је извештај о раду Историјског музеја за 1985. и програм рада Музеја за 1986. годину. Борислав Шурдић је приказао изложбenu делатност Историјског музеја Србије у току 1986. године. Павле Стојковић је описао приказивање изложбе „Ужичка република“ у Берлину (НДР). Донет је и осврт сарадника Музеја за немачку историју у Берлину Judit Ulih и Peter Šultea на изложбу „Ужичка република“ у Берлину. Приложени су и изводи из говора Гојка Лађевића на отварању изложбе у Ријеци и у Љубљани — Везе српских социјалиста са социјалистима Хрватске и Словеније. Такође је донет и говор Власте Копача на отварању изложбе „Цртежи из Дахауа“ (1. X 1986.) Музеја људске револуције Словеније из Љубљане. Дат је и сумарни преглед изложби Историјског музеја Србије у 1986. години и изложбе припремљене у оквиру међурепубличко-покрајинске сарадње. Косана Јочић—Живковић је направила библиографију написа из штампе о изложбама Историјског музеја Србије у 1986. години.

Из изнетог се види да и овај Зборник представља значајан допринос нумизматици, историји, музеологији и др. У књизи су и многи фотоси, цртежи, факсимили штампе, који оживљавају текст и доприносе свестранијем сазнавању разматране проблематике.

Бодрожич Милица

ЧАРОЛИЈА НИТИ, група аутора, Загреб 1988. г., стр. 1—278

У поводу одржавања 12. међународног конгреса антрополога и етнолога, у Загребу је, у сарадњи са многим музејима у земљи, припремљена и отворена изложба „Чаролија нити“, а као пропратна публикација каталог под истим насловом. Као и све публикације ове врсте, и ова садржи уводни текст којим су обухваћени и објаш-

њени сви видови ткања на подручју наше земље. Други део је каталошка обрада, где су у основним цртама извучене јединице за сваки предмет на изложби. Оно што чини посебну вредност публикације је велики број црно-белих и колор фотографија, не само изложених предмета већ и начина и припреме сировина за ткање. Писани текст употпуњују и скице помоћних справа за обраду сировина и израду материјала.

Кроз четири уводна поглавља (Судбина народне културе — Дуња Рихтман-Аугуштин; О текстилном рукотворству на тлу Југославије кроз вјекове — Јелка Радауш Рибарић; Узгој и обрада текстилних сировина и производња текстила — Нерина Екхел и Ликовне карактеристике народних ткачких рукотворина — Ђурђица Птеровић) детаљно су изложени подаци, почев од производње и прераде сировина па до готових орнаментисаних производа.

Један од најкреативнијих начина за испољавање женске маште и способности изражавања рукама било је ткање. Пребирање нити основе и потке вештина је која вуче своје корене из давне прошлости, а која се, мада много мање, очувала до последњих деценија двадесетог века. Вештина ткања била је позната код свих наших народа, али са видним разликама у употребљеној сировини за ткање, што је првенствено зависило од конфигурације терена насељене области.

На дуго одржавање и употребу тканих производа, било од биљних или животињских влакана, утицало је и то што су до скоро сељачка домаћинства била упућена искључиво на сопствену делатност, производњу, прераду и припрему сировина за израду одеће, обуће и других потрештина.

Посматрајући све те тканине сабране на једном месту, човек се не може отети утиску да су кроз њих уписане и све сличности и разлике како етничке тако и националне, затим регионалне особености и подударности као и многобројни и разнородни утицаји са стране, на територији читаве Југославије. На овом простору сусрећу се Алпи са Јадраном и Медитераном, односно западноевропске цивилизације с источњачком традицијом, старобалканске специфичности са новонасељеним словенским елементом, што се све манифестује и огледа у меморији и преношењу народних традиција плетења и ткања. О томе сведоче како археолошки налази тако и многобројни мотиви преузети са средњовековних фресака.

Како је живот у оквиру сеоске заједнице до скоро био главна особеност житеља Југославије, то су се у тим оквирима задовољавале и скоро све животне потребе — од исхране до одеће, обуће и других првенствено текстилних предмета.

Развој и облик текстилне радиности зависио је од више чинилаца: географског положаја, климатских услова, конфигурације терена, културно-историјског развоја, етничких струјања, економских прилика и организације живота и традиционалним друштвеним заједницама. Стога на релативно малом простору, каква је Ју-

гославија, среће се изузетно велика разноврсност начина и облика текстилне радиности од употребљених сировина, техника израде до коначног облика текстилног производа.

Употребљене сировине за ткање су биљног (лан, конопља, памук и брнистра) и животињског порекла (вуна, козина и свила). И док се лан и конопља претежно гаје у нижим пределима, дотле вуна и козина превладавају у планинским, првенствено сточарским крајевима. Што се тиче прераде, како биљних тако и животињских влакана, разлике скоро да нема на читавом подручју Југославије.

Производња и обликовање предмета била је у многим крајевима искључиво женски посао. Мушкарци су мало помагали и то углавном само ако су били у питању тежи физички послови (приликом мочања конопља или пак ношења материјала на ваљање, и сл.).

У традиционалном инвентару за израду ношње као и многих других предмета (јастуци, столњаци, пешкири, и др.) превладава платно, ланено или пртено, касније и памучно, познато на територији читаве Југославије. Брнистра, као сировина, позната је у приобалном и оточком делу Јадрана. У приобалном, а нарочито планинском подручју за израду потребних материјала употребљавала се вуна и знатно мање козина. У појединим областима где је могао расти бели дуд, гојила се свилена буба за производњу свиле.

Без обзира која се врста сировине испредала она се ткала на ткалачком стану, вертикалном или хоризонталном. Најраспрострањенији је хоризонтални, док се вертикални стан среће само у појединим областима и са одређеном наменом. Осим платна, ткали су се и делови текстилног покућства — ћилими, јастуци, разне простирке, техника ткања у две и четири нити, док су мотиви извођени различитим поступцима („пријебор у зев“, „опачни пријебор“, „ткање на даску“, „ткање на шибе“, „вутлак“, „узлагање“, преко палице и клечење). У овим техникама извођени су најразноврснији мотиви који су најчешће одраз нагомиланог искуства као и схватања лепог провученог кроз многе генерације многобројних безимених ткаља. Начином ткања као и комбиновањем истих или разноврсних орнамената ствара се једна целина, што је омогућило да свака област на територији данашње Југославије има свој карактеристичан ликовни израз.

Управо сврха и квалитет изложбе као и каталога је управо у томе да покаже не само разлике већ и схватња манифестована у овом случају кроз различите видове ткања. Посебну вредност каталога у овом случају кроз различите видове ткања. Посебну вредност каталога представља интегрални превод на енглески језик, чиме је омогућено упознавање са презентираним материјалом и ван граница земље.

Милица Ивановић

Даваоци мишљења за објављене радове:

Др Звездана Павловић

Др Владета Јеротић

Др Вујадин Рудић

Радмила Стојановић

Миодраг Митровић

Лектор

Момчило Златановић

Вињета на корици

Графички дизајн Споменика ослободиоцима Врања 1878. год.

Предраг Савић

Књига је штампана средствима:

Републичке заједнице науке СР Србије

Основне заједнице науке јужноморавског региона

и Самоуправне интересне заједнице културе — Врање

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК, КЊ. XXI
Тираж 950 и по 50 посебних отисака

Штампа
ГРО „Напредак“ — Лесковац

